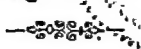

અનુક્રમણિકા

વિષય.

પ્રકરણ ૧.

વેદક પુરોહો...	૧
----------------	-----	-----	-----	---

પ્રકરણ ૨.

મેતની નીશાનિ...	૧૩
-----------------	-----	-----	-----	----

પ્રકરણ ૩.

લાસતું સરતું...	૧૫
-----------------	-----	-----	-----	----

પ્રકરણ ૪.

મેતની રીત—મૂર્છા, શ્વાસવરોધ, કોમા...	૨૫
--------------------------------------	-----	-----	-----	----

પ્રકરણ ૫.

ઓળખાણ—ઉત્તર—ગતિ...	૨૭-૩૧-૩૫
--------------------	-----	-----	-----	----------

પ્રકરણ ૬.

સની તપાસ...	૩૮
-------------	-----	-----	-----	----

પ્રકરણ ૭.

સર્જી અને વંધાવરણ—કુમારિકાવરણ—સંભોગનાં ચિન્હ...	૪૫-૪૯-૫૦
---	----------

પ્રકરણ ૮.

મજાતકાર સંગ-એ બીનો પરસ્પર સંગ-સૃષ્ટિ કમ વિરહ સંયોગ કર્મનો ગુ-હો...	૫૪-૬૦-૬૧
---	-----	-----	-----	----------

પ્રકરણ ૯.

સગર્ભાવરણ—પ્રસૂતિ...	૬૨-૭૦
----------------------	-----	-----	-----	-------

પ્રકરણ ૧૦.

સંદોષ ગર્ભપાત...	૭૩
------------------	-----	-----	-----	----

પ્રકરણ ૧૧.

બાળદત્ત...	૮૦
------------	-----	-----	-----	----

પ્રકરણ ૧૨.

ગર્ભાધાનની મુદત...

૧૧૧-૧૧૨-૧૧૩

...

પ્રકરણ ૧૩.

નિઃશ્ચીનો વીરો—અતિશયન—રોગનો હેંગ...

...૮૯-૧૦૧

પ્રકરણ ૧૪.

ગળાદાસો—ગળાદૂધો—પાણીમાં ટૂંકી ચરતું—આસતું

...

રૂધિર...

...

...

...

૧૦૬-૧૧૧-૧૧૩.

પ્રકરણ ૧૫.

વીરળીની અસર—શુભમરાની અસર...

... ૧૨૩.

વિષય.

પાત્ર

પ્રકરણ ૧૬.

બળતું તથા દાઝતું—સ્વયમેવજન...

... ૧૨૫-

પ્રકરણ ૧૭.

દુઃખભાર—જામ—માત્રપ્રેક્ષિત—મોહીના અવ...

૧૨૮-૧૨૯-૧૪૩-૧

પ્રકરણ ૧૮.

ગાંધપણું—ગાંધની પરીક્ષા—ગાંધપણનો દોષ.

...૧૫૮-૧૬૪-૧

પ્રકરણ ૧૯.

વિષ (ઝેર)—ઝેરનું નિદાન—ઝેરની ચિકિત્સા...

...૧૬૭-૧૬૯-૧૭

પ્રકરણ ૨૦.

કહેવાતા ઝેરના કેસમાં ધ્યાનમાં રાખવાની આજ્ઞા...

... ૧૭

પ્રકરણ ૨૧.

દાદક ઝેર...

...

...

...

...

... ૧૮૧

પ્રકરણ ૨૨.

ધાતુમય દોષક ઝેર...

...

...

...

... ૧૮૦

પ્રકરણ ૨૩.

વનસ્પતિ દોષક ઝેર...

...

...

...

... ૧૮૦

પ્રકરણ ૨૪.

પ્રાણીજ દોષક ઝેર...

...

...

...

... ૧૮૧

મકરણ ૨૬.

નિરાજનક...	૧૮૬
------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

મકરણ ૨૬.

પ્રસાપક એર...	૨૦૦
---------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

મકરણ ૨૭.

પ્રાપક એર...	૨૦૩
--------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

મકરણ ૨૮.

૧૭ શુદ્ધ ઉત્પાદક અથવા કરોડ રજા પર અસર કરનારો એર...	૨૦૫
--	-----	-----	-----	-----	-----	-----

મકરણ ૨૯.

જ્ઞાતી ઉત્પન્ન કરનારો એર...	૨૦૮
-----------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

મકરણ ૩૦.

પ્રાસાવરોધક એર...	૨૧૪
-------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

મકરણ ૩૧.

ત્રેક દોષક એર...	૨૧૬
------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

જોડાતર નામ...	૨૧૭
---------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

તાં નામ તથા વિષય...	૨૧૮
---------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

શુ સંબંધોનો દેખા...	૨૨૭
---------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

તા વર્ગ.	૨૩૧
----------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

તેરફે આપવાન—Murder or Suicide.	૨૩૫
--------------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

જેરનાં નામનું શૂચિપત્ર:—

નામ.	પાનું.	નામ.	પાનું.
અમલ (અશીલુ)...	...૧૯૬	એમ્એલીન.....	... ૨૨૦
અશીલુ...૧૯૬	એસીટ્ટ" ઓફ ઝિંક.....	...૨૨૬
અંગ ગૃહ ઉત્પાદક એર....	...૨૦૫	એટ્રોપાઇન.....	... ૨૨૦
આસીડ સલ્ફ્યુરિક...૧૮૧	એકોનાઇટ.....	... ૨૧૦
,, નાઇટ્રિક...૧૮૧	એન્ટીમની.....	... ૨૨૦
,, હાઇડ્રોક્લોરિક.....	...૧૮૧	એલમ.....	... ૨૨૧
,, ઓગ્નેલિક...૨૧૯	એક્વા ફેસલિસ (નાઇટ્રિક	
,, એસેટિક...૨૧૯	આસીડ).....	... ૧૮૧
,, ટાર્ટેરિક...૨૧૯	એરગટ (તીવ્રજેર)...	... ૨૨૧
,, કાર્બોલિક...૨૧૯	ઓક્સિએનુર... ૨૧૨
,, હાઇડ્રોસ્થાનિક.....	...૨૦૯	ઓઇલ ઓફ વિટ્રીઓલ	
આરસેનિક.....	... ૧૮૪	(સલ્ફ્યુરિક આસીડ)...	... ૧૮૧
આલેઝ... ૨૧૯	ઓપીઅમ... ૧૮૬
આલ્કહોલ.....	... ૨૦૩	કરોડ રત્નપુ પર અસર ક.	
આલ્કલીઝ.....	... ૨૨૦	રનારાં એર.....	... ૨૦૫
આકટો.....	... ૧૯૦	કચેર... ૨૧૨
આરજેન્ટાઇ નાઇટ્રેસ... ૨૨૦	કપૂર... ૨૨૧
આયોડીન.....	... ૨૨૪	કંથોરેક્સીમ.....	... ૨૨૨
આયોડાઇડઝ... ૨૨૪	કંથોરલ હાઇડ્રસ... ૨૨૨
આયોડોક્ષિમ.....	... ૨૨૪	કંથોરાઇડ ઓફ બેરીઅમ.....	... ૨૨૧
આમોનીઆ... ૧૮૪	કંથોરાઇડનિ... ૨૦૦
ઇલાટીરીઅમ... ૨૨૫	કાર્બોનિક એસીડ ગેસ... ૨૧૪
ઇદ્રવરણું (ટ્રાયોર્સીય)...	... ૨૨૨	કાલાબાર પીન... ૨૨૧
ઇન્ટીક્ટ હેમ્પ (બાંગ) ૨૦૨	કાર્બોનેટ ઓફ લેડ.....	... ૨૨૪
એરંડી... ૨૨૧	કારટીક સોડા... ૨૨૦
એસીટાઇલીન... ૨૨૨	કુચલા-કુચલા પીન (રટ્ટી-	
એળીઓ... ૨૧૯	ચનાર્કન)... ૨૦૧
એનીમલ એક્કસ્ટ્રાક્ટ... ૨૨૬	કારટીક પોટાશ... ૨૨૦
એન્ટીપીથીન... ૨૨૦	કાર્બોનિક ઓક્સાઇડ ગેસ... ૨૧૪
એન્ટીપાઇરીન... ૨૨૦		

નામ.	પાનું.	નામ.	પાનું.
કાકમારી.....	... ૨૨૧	દરપેનદાઈન....	... ૨૨૫
કારખેલીક આસીડ....	... ૨૨૯	ટકા (વજનાગ)...	... ૨૧૦
કીઆઝોટ.....	... ૨૨૩	ટારટર ઇમેટિક.....	... ૨૨૦
કેનાબિસ ઈંડીકા...	... ૨૨૧	ડિજીટેલીસ.....	... ૨૨૩
કેનાબિન... ૨૦૨	ટાંચર ઓપઈ.....	... ૧૯૬
કેમ્ફર... ૨૨૧	ટાબેકા (તમાકુ) ૨૧૨
કેસ્ટર ઓઈલ સીડ્ઝ (ઝેરડી)...	૨૨૧	નિદ્રાજનક ઝેર... ૧૯૬
કેનથારીડિઝ (સ્પેનિશલાઈ)...	૨૨૨	ટામેન્સ.....	... ૨૨૬
કોલ્ડચીકમ... ૨૨૨	દારૂનું સત્વ.....	... ૨૦૩
કોલોસીય (ઇંદ્રવરણું)...	... ૨૨૨	ધતુરો.....	... ૨૦૦
કોપર સોલ્ટસ.....	... ૨૨૩	ધાતુમય ક્ષોભક ઝેર.....	... ૧૮૪
કોક્યુલસ ઇરીકસ...	... ૨૨૧	નવસાગરનો તેજળ... ૧૮૧
કોનાયમ... ૨૨૫	નકસવેગીકા.....	... ૨૦૫
ક્રોટન ઓઈલ.....	... ૨૨૩	નેપાળો.....	... ૧૯૧
ક્રાલ્ડગેસ... ૨૨૨	પર ક્લોરાઈડ ઓફ મરક્યુરી...	૧૮૭
ક્રોકેન.....	... ૨૨૩	પ્રાણીજ ક્ષોભક ઝેર.....	... ૧૯૧
ક્રોરોઝિવ સમ્પ્લીમેટ...	... ૧૮૭	પ્લુમાઈ એસીટસ... ૨૨૪
ખનિજ કાહક ઝેર... ૧૮૧	પ્લુએગો.....	... ૧૯૦
ગંધકનો તેજળ... ૧૮૧	પિટ ગેસ.....	... ૨૨૨
ગેમબોજ... ૨૧૪	પ્રતાપક ઝેર... ૨૦૦
ગ્લાની ઉત્પન્ન કરનારાં ઝેર.....	૨૦૯	પ્રુસીક એસીડ... ૨૦૯
ગાંજો... ૨૦૨	પોટાશ... ૧૮૩
ગ્રીન વીટ્રીઓલ (હીરાકસી)...	૨૨૫	પોષકનસ મીટ.....	... ૨૨૬
ગ્લુસ... ૨૦૨	ફટકડી... ૨૨૧
ગિન્નક... ૧૯૦	ફંગાઈ (પોષકનસ)...	... ૨૨૩
ગ્લુપ... ૨૨૪	શીઝોઝ ટિગમાઈન.....	... ૨૨૧
ગ્લુમાલ ગોટો (નેપાળો)...	૧૯૧	ક્રાસફરસ... ૨૨૫
ગંગાલ... ૧૮૯	ફાઈડસગ્લવ (ડિજીટેલીસ)...	૨૨૩
ગ્રીક સોલ્ટસ.....	... ૨૨૬	ફેનોલ... ૨૧૯
ઝેરકાયલું ૨૦૫	ફિનાસીડીન... ૨૨૦

નામ.	પાનું.
બિશ (વજનાગ)...	...૨૧૦
બટર ઓફ એન્ટીમની...	...૨૨૦
બેકાટોના...	...૨૨૦
બેરીઅમ ક્લોરાઈડ...	...૨૨૧
બેકેઈ...	...૨૨૪
બુટીટ્રીઓલ (મોરથુથુ)...	૧૮૯
બુસીન (ઝેર કોચલાનું જી)...	૨૦૫
બુસ્ટોન (મોરથુથુ)...	૧૮૯
બિશપ્ટરીંગ ફ્લુઈડ...	...૨૨૨
બીલામો૧૯૦
બાંગ...	...૨૦૨
મ્યુરીઆટિક આસીડ (હાઈડ્રોક્લો- રીક આસીડ)...	...૧૮૧
બારે બુલાબો૨૨૨
મનશીલ (સોમલની બનાવટ)	૧૮૪
મરકેપ્શન (ફંગાઇ પોષકનસ)	૨૨૩
મરક્યુરી સોલ્ટસ...	...૧૮૭
મિથાઈલીઆ (વજનાગ)...	...૨૧૦
મશરૂમ...	...૨૨૪
માન્ગ...	...૨૦૨
માર્શિગેસ...	...૨૨૨
માફક ઝેર...	...૨૦૩
મોરથુથુ...	...૧૮૯
મોરશીઆ...	...૨૦૦
માંત્રિક ક્લોલક ઝેર...	...૨૧૬
રસકપૂર...	...૧૮૭
રીસોરસીન...	...૨૨૦
રૂપાના ખાર...	...૨૨૦
રેવન્મીનો શીરો...	...૨૨૪
રેટ પેસ્ટ...	...૨૨૫
રોટન ફિશ...	...૨૨૬

નામ.	પાનું.
લાઈફર આમોનીઆ ફાઈ...	...૨૨૦
લોહી વિકાર...	...૨૩૪
લુનર કાર્ટીક...	...૨૨૦
લેડ સોલ્ટસ...	...૨૨૪
લેડનમ...	...૧૯૬
લોખીલીઆ...	...૨૨૬
લોલના ખાર...	...૨૨૫
લાઈફર ઓપીમ પેસ્ટીક...	...૨૨૨
વરડીઝીક (જંગાલ)...	...૧૮૯
વરમીન કિલર...	...૨૨૪
વનસ્પતિ યોમક ઝેર...	...૧૯૦
વજનાગ...	...૨૧૦
વાહીટ વીટ્રીઓલ (સફેદ ઓફ ર્જિક)...	...૨૨૬
વાહીટ લેડ...	...૨૨૪
વાહીટ પ્રેસીપીટેડ (મરક્યુરી સો- લ્ટસ)...	...૧૮૭
સર્પેન્ડ...	...૧૯૨
સાલ્વોલે ટાઈલ...	...૨૨૦
સલ્ફ્યુરેટેડ હાઈડ્રોજન ગેસ...	...૨૧૫
સફેદ ઓફ ઝિંક...	...૨૨૬
સુરાખારનો તેજળ...	...૧૮૧
સ્પીરીટ આમોનીઆ આરોમેટીકર...	...૨૨૦
સ્પીરીટ ઓફ સોલ્ટ...	...૧૮૧
સ્ટ્રોંગ આમોનીઆ...	...૨૨૦
સ્પીરીટ ઓફ નાઇટર (નાઇટ્રીક આસીડ)...	...૧૮૧
સોસેજ પોષકનીંગ...	...૨૨૬
સોડ...	...૧૮૩
સોમલ (સફેદ સોમલ, સંખીઓ)	૧૮૪
સ્પેનિશ શ્વાઈ (કેન્ટેરીડિસ)	૨૨૨

શુદ્ધિ પત્રક.

ગાનું.	લીટી.	અનુસ.	ગુચ્છ.
૨	૨૨	ખાખવાને	ખાખવાને
૬	૨૩	લગિટ	લસદ
૮	૪	મારવામાં	મારવાળા
૮	૧૪	ભાગતો	ભાગતો
૧૫	૪	૯૮ ડીમી ફે.	૯૮ ડીમી
૧૫	૫	હિંદુસ્તાનમાં રનાયુ	હિંદુસ્તાનમાં ગળતે રનાયુ
૧૬	૨૮	તાલતમાં ગોમી તાલતમાં	ગોમી
૧૭	૨૯	તાલત્રોફોળીઆ	તાલત્રોફોળીઆ
૨૧	૧૯	પડવાનો	પડવાનો
૨૪	૩	આન્દીમની	આન્દીમની
૨૪	૨૬	કરીને બાગ	કરીને એ બાગ
૨૪	૨૬	તંગેશાં પેટના લીલા	તંગેશાં લીલા
૨૫	૨૪	(સ્ત્રી)	(ઋ)
૨૬	૨૦	મરણોષ્ટર દ્વયરૂપ-પશ્ચા- નરી આરટરી, લદ્દમની જગમળી ખાખસો, અગોરટા, અને ગોરટલ જેન્સ ખાલી લેખ છે; આમવા તેમાં મોડુ સોહી લેખ છે.	પશ્ચાનરી આરટરી, લદ્દ- મની જગમળી ખાખસો અને ખોસો, તમા પીની કેપી સોહીમી ગરપૂર લેખ છે. અગોરટા, લદ્દમની લખી ખાખસો, તમા પશ્ચાનરી જેન્સ ખાલી લેખ છે, અગર તેમાં મોડુ સોહી લેખ છે.
૩૪	૭	સ્વાક/નરા	સ્વાક/નરા
૩૪	૧૬	મખાખનો	મખાખનો
૩૭	૬	એન્સાક/કામ	એન્સાક/કામ
૪૧	૨	કુકન	કુકન
૪૧	૨૩	લપાકામ	લપાકામ
૪૪	૧૨	ખરતી	ખરતી

પાનું.	નીટિ.	મગુજ.	ગુજ.
૧૭૪	૨	રેખાન છે	રેખાન છે.
"	૪	"	"
૧૭૫	૪	પહી સીત	પહી તેને સીત
૧૭૬	૨૧	ચિમેચરી	ચિમેચર
"	૨૦	રાખેલા દોષ તો	રાખેલા ન દોષ તો
૧૮૪	૨	મેદરીઆ	મેદરીઆ
૧૮૫	૧૪	Striving	Straining
૧૮૬	૩	Salvation	Salivation
૧૮૬	૧૬	રક્ત	રક્ત
૧૮૮	૨૦	અભજન	અભ નજ
૧૯૦	૨	Vegetable	Vegetable.
"	૧૫	Irritant	Irritant
૧૯૨	૨૪	એ વર્ગ	એ વર્ગ
૧૯૬	૫	આનડીમાં	આનડીમાં
૧૯૭	૨૭	ફે મેન	ફે મેન
"	૨૬	Finat' Caugh Co	Tinct, Camph Co
૧૯૮	૨૨	ફે મેન	ફે મેન
૨૦૨	૧૭	આંખની પોહોળા	આંખની કાઠી પોહોળા.
૨૦૩	૩	Alcohol	Alcohol
૨૦૮	૨૦	મળા ન દોષતું	મળાતું ન દોષ તો
૨૦૯	૬	ગ્રેદરેચન	ગ્રેદરેચન
૨૧૧	૨	દોઢ છબમાં	દોઢ અને છબમાં
૨૧૯	૨૦	ચરીરનાં ચિન્હ	ચરદીનાં ચિન્હ
૨૨૦	૯	બદામનું	બદામનું તેલ
૨૨૨	૨૬	સુંપાડેલું	સુંપાડેલ
૨૨૫	૫	શોકવાં	શોકવાં
		દીપન	દીપન દ્રવ્ય

છોકરો પાંચ વર્ષનો હતો. સ્તન નાનાં હતાં; પણ બુલ્લતાં ન હતાં; અને નરમ પણ નહતાં. દીંટડી નાની હતી, અને દીંટડીને ફરતું ચટ્ટું-areola કાળું ન હતું તેના પર ચલાળી દાણા હતા; પણ એવા દાણા કુંવારીમાં પણ જોવામાં આવે છે. પેડુ પર કોઈ જાતના ઘા ન હતા. કમળમુખ નાતું તથા કુદરતી હતું; યોની સાંકડી હતી; ‘અને ફેરશેટ’ કાયમ હતું. આ સ્ત્રીને દરેક વખતે ૮ મહીને પ્રસવ થતો.”-ગાય; ત્રિજીવનદાસ. આદર્શ ૧૩૫૭ ૧૨૬.

પ્રસવ થયે ચોડાક દિવસ થઈ ગયા હોય તો પ્રસવ થયેલ છે કે નહીં એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. “માણસાના કેસનો ચુકાદો બાધબા બાધની વિશ્લેષ થયો. તે બાધને એક તરફથી ડાકટર સ્મિથ તથા કોડીટ તપાસી છોકરું થયેલ છે એમ દર્શાવેલ, અને બીજી તરફથી ડાકટર પીચીએ તપાસ કરીને છોકરું થયેલ નથી એવો અભિપ્રાય દીધો.”-ત્રિજીવનદાસ. આદર્શ ૧૩૫૭ ૧૨૬.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સદોપ ગર્ભપાત-Criminal Abortion.

વ્યભિચારથી થયેલા ગર્ભને ફગાવી નાંખવા માટે અથવા ધણું છોકરાં થતાં અટકે તેટલા માટે ગર્ભપાત કરવામાં આવે છે.

કલમ ૩૧૨. જે માણસ બુદ્ધિપૂર્વક ગર્ભવતી સ્ત્રીનો ગર્ભપાત કરે તે માણસને અગર તે ગર્ભપાત શુદ્ધ બુદ્ધિએ તે સ્ત્રીનો જીવ બચાવવાના કા-રણસર ન કર્યો હોય તો ત્રણ વર્ષની મુદત મુધીની બેમાંના ગમે તે પ્રકારની કેદની અથવા દંડની અથવા એ બંનેની શિક્ષા કરવામાં આવશે અને અગર તે સ્ત્રી સહિત ગર્ભા હોય તો તે માણસને સાત વર્ષની મુદત મુધીની બેમાંના ગમે તે પ્રકારની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવશે અને વળી તે દંડને પણ પાત્ર થશે.

કલમ ૩૧૩. સ્ત્રીની રજામંદી વગર જે માણસ બિપણી કલમમાં બ્યાન કરેલો ગુનેહો કરે તે માણસને, પછી તે સ્ત્રી સહિત ગર્ભા હોય કે નહિ તે પણ જીવતા મુધી સમુદ્રપારની અથવા દસ વર્ષની મુદત મુધીની બેમાંના ગમે તે પ્રકારની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવશે અને વળી તે દંડને પણ પાત્ર થશે.

કલમ ૩૧૪. કોઈ ગર્ભવંતી સ્ત્રીનો ગર્ભપાત કરવાના ઇરાદાથી કોઈ માણસ એવું કોઈ કામ કરે કે તેથી તે સ્ત્રીનું મોત થાય તો તે માણસને દશ વર્ષની મુદત સુધીની જેમાંના ગમે તે પ્રકારની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવશે અને વળી તે દંડને પણ પાત્ર થશે અને અગર તે કામ તે સ્ત્રીની રજામંદી વગર કર્યું હોય તો તે માણસને જીવતા સુધી સંમુદ્રપારની શિક્ષા અથવા બીપર લખેલી શિક્ષા કરવામાં આવશે.

ખુદાસો.—આ ગુન્હામાં એવું કોઈ જરૂરનું નથી કે તે કામથી મોત થાય એવો સંભવ છે એમ તે ગુન્હો કરનારે જાણવું નેહ્યે.

કલમ ૩૧૫. જે માણસ, કોઈ બચ્ચું જન્મતા પહેલાં, તે બચ્ચું જીવતું જન્મતાં અટકાવવાના અથવા જન્મ્યા પછી તે મરી જાય એવું કરવાના ઇરાદાથી કોઈ કામ કરે, અને તે કામ કર્યેથી બચ્ચું જીવતું જન્મતું અટકે અથવા જન્મ થયા પછી તે મરી જાય તો તે માણસને, અગર તે કામ શુદ્ધ બુદ્ધિએ તે બચ્ચાંની માનો જીવ બચાવવાના કારણસર નહિ કર્યું હોય તો, દશ વર્ષ સુધીની જેમાંના ગમે તે પ્રકારની કેદની, અથવા દંડની, અથવા એ બંનેની શિક્ષા કરવામાં આવશે.

કલમ ૩૧૬. કોઈ માણસ કોઈ કામ કરે, એવી હાલતથી કે જે તે કામથી મોત થાય તો તે માણસ શિક્ષણીય મનુષ્ય વધનો તકસીરવાન થાય છે, અને તે કામ કરવાથી તે કોઈ નહિ જન્મેલા જીવતા બચ્ચાનું મોત આણે તો તે માણસને દશ વર્ષ સુધીની જેમાંના ગમે તે પ્રકારની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવશે અને વળી તે દંડને પણ લાયક થશે.

ગર્ભપાત.—હઠા મહીનાની અગાઉ ગર્ભ પડે તો તેને ગર્ભપાત થવે એમ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે, એટલી મુદત લગી બચ્ચું જીવી ન શકે એમ મનાય છે. એ મુદત પછી ગર્ભ પડે તેને ‘અધુરો જન્મ’ કહે છે. કાયદામાં આવી ચોખ્ખ નથી; અને પૂરા દિવસની પહેલાં કોઈ પણ વખતે ગર્ભ પડે તેને ‘ગર્ભપાત’ કહે છે. લોક ભાષામાં આને ‘કસવાવડ’ કહે છે.

ગરીબ કરતાં શ્રીમંતમાં ઘણો ગર્ભપાત થાય છે. ગર્ભપાત પોતાની મેજે થાય છે ત્યારે તે લગભગ ત્રીજો મહીને અને પહેલો ગર્ભ રહ્યો હોય ત્યારે થાય છે. વખતે, ગર્ભધારણ કાલના પાછલા ભાગમાં થાય છે.

ગુન્હાહિત ગર્ભપાત એવા અને પાંચમા મહીનાની વચ્ચે થાય છે. મતલબ કે, એ મુદતે પેટમાં હોઈ ‘પ્રથમ’ શરૂ છે, જેથી સ્ત્રી પોતે સગામાં છે એમ સમજે છે.

ગર્ભપાતનાં કારણો: (૧) માંને લગતાં, (૨) ગર્ભને લગતાં, અને (૩) જોરજુલમનાં. જોરજુલમનાંના બે વર્ગ છે. અ. યાંત્રિક અને વ. ઔષધીય.

માંને લગતાં.

અન્યાને લાંબી મુદત લગી ધવડાવવું; સફરો કે મૂંઝાશયની ક્ષુબ્ધાવસ્થા; લોહીનું ગુમાવવું. (લોહી ગુમાવવાથી શરીરમાંના બાકીના લોહીમાં કારખોનિક એસીડનો વધારો થાય છે, તેથી કૌસ્ટરજનુ ઉત્કેચ છે). આદ્યુ-માધનુરીઆ, ટાંકીનો રોગ, ચોકસ તાવો, જેવા કે, રાતો તાવ, શીળિ ઈત્યાદિ. કેટલીક સ્ત્રીને ગર્ભપાતની આદત પડી ગયેલી હોય છે, વારંવાર અતિ હરખ અગર અતિ ખેદ ગર્ભપાતનું કારણ થઈ પડે છે. સ્ત્રીને અટ-કાવ આવવાનો વખત હોય ત્યારે ગર્ભપાત થવાનો વધારો સંભવ છે. એ વખતે નજીવાં કારણથી ગર્ભપાત થઈ જાય છે.

ગર્ભને લગતાં.

ગર્ભ (Ovary) નું મરણ; તેનાં પડનો કે ઓરનો રોગ.

જોરજુલમનાં.

અ યાંત્રિક.—ગર્ભાશયની મેમ્બ્રેનમાં, અગર ગર્ભાશયની દિવાલ તથા મેમ્બ્રેનની વચ્ચે કોઈ બાલ પદાર્થ કે દયીઆર દાખલ કરીને ગર્ભ-પાત કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં ચિત્રકનાં અગર બ્લિન્ડ મૂળીઆ દાખલ કરી ગર્ભપાત કરે છે; અથવા છ સાત ઈંચ લાંબી ચોરની સળીને રતું ખુંખું વીંટાળી, તેને ચોરના દ્વંધમાં બોળી ગર્ભાશયમાં દાખલ કરે છે. (૨) ચોની મુખને અથવા ' પેરીનીઅમ ' ને જોડો લગાડાય છે. (૩) કર્પોંગ (રમડી) કરે છે, અગર ફસ ખોલે છે. (૪) પેટ પર લાત મારે છે, અથ-વા દબાવું કરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ જમીન પર આંભોટે છે, અગર કૂદકો મારી ગર્ભપાત કરે છે. (૫) ચોની માર્ગમાં ગરમ પાણીની પીચકારી મારે છે. (૬) હડતાળ, આકણું દ્ધ, ચોરતું દ્ધ, અગર બીલામાનો રસ ગર્ભાશય મુખને લગાડે છે.

ચ. ઔષધીય.—Medicinal- (૧) ઉલટી થાય એવી દવાઓ આ-પવામાં આવે છે. (૨) રેચક દવાઓ અપાય છે; પૂરા દહાડા થયા હોય છતાં એથી ગર્ભ પડતો નથી. (૩) કેન્થારીડિઝ જેવી મૂત્રવ દવા પૂરી માત્રા-થી અપાય છે. (૪) ' સેવીન ' (Savin) અપાય છે. (૫) એરગટ (Ergot) મુખ્ય છે, પણ તે એટલું બધું લેવું પડે છે કે વખતે એથી

પોત્તી હોય છે; તેની 'અ્યુક્સ મેમ્બ્રેન' ફેલેલી અને લોહીવાળી જોવામાં આવે છે; 'સરવિક્સ' અને તેની કિનારી સૂજેલાં હોય છે; મુખ ખુલ્લું હોય છે; યોનીમાર્ગ 'અ્યુક્સ મેમ્બ્રેન'માં લોહીનો જમાવ થયેલો હોય છે; યોનીલિંગની પણ લોહીઆલ હાલત જોવામાં આવે છે; એક બાજુની ઓવરી (ovary) મોટી થયેલી તથા લોહીયાળ જોવામાં આવે છે; તેમાં તાજેતર ગર્ભ બીજ નીકળ્યાનું નીશાન હોય છે.

જ્યારે યાંત્રિક ઈલાજથી ગર્ભપાત કરવામાં આવે છે, ત્યારે માટેલું 'આમ્નીઅન પેક' ભોકાયા વિના ગર્ભપાત થતો નથી. જ્યારે બધાં પર ભોકાયાથી પાણી વહી નીકળે છે, ત્યારે અવશ્ય ગર્ભાશય સંકોચાય છે. ક્યારે સંકોચન થાય એ નક્કી ન કરેવાય; પણ ઘણું કરીને દસ કલાકે થાય છે; વખતે એક અડધાડીઉં એ લાગે છે. ઘણે ભાગે ૫૦ થી ૬૦ કલાકે થાય છે.

અધુરો જન્મ મેડીકલ મેનનાં જવાબદારી—આને માટે કલમ ૩૧૨ છે. માં અગર બચ્ચાને જનન બચાવવા માટે આ ઈલાજ લેવાથી શુદ્ધો થતો નથી. મેડીકલ મેને બીજા ડોક્ટરનો મત મેળવવા વગર આ કામ કરવું નહીં વળી. તેણે સ્ત્રીની, તેના ધણીની, તથા વાલીની પરવાનગી (લેખિત) મેળવવી જોઈએ.

સ્ત્રીને ધણી ઉસડી થતી હોય, અગર ખસ્તી પ્રદેશમાં ખોડ હોય ત્યારે અધુરે ગર્ભ ફગાવવો પડે છે. મેથડ્સ (methods) નીચે મુજબ:—

(૧) મેમ્બ્રેનને ભોકવી. (૨) સાંધીકડ (sound) કે ખુજ ઢાખલ કરીને ગર્ભાશય મુખ નજીકથી ગર્ભાશયની દિવાલથી મેમ્બ્રેનને છુટી પાડવી. (૩) 'ટ્રન્ડ્સ' કે 'ડાયલેટર્સ' વડે 'સરવિક્સ'ને વિસ્તાર કરવી. (૪) ગર્ભપાત થાય એવાં (cebolics) વસાણાં દેવાં.

ગર્ભ પડતાં કેટલાક કલાક અગર દિવસો લાગે છે. જે પડે તો કેટલાક કલાક લગી મોટા પ્રમાણમાં લોહી પડે છે અને પછી ગર્ભ બહાર આવે છે.

મેડીકલમેનનું ગેરવાજબી પગલું—ડોક્ટર ટેલર લખે કે, એક મુકદ્દમામાં મેડીકલ મેને ગેરવાજબી પગલું ભરવાની વાત બહાર આવી હતી. બંધવાઓએ તેની પાસેથી ગર્ભપાત કરવાની દવા માગી હતી. પોતાની ફરજ બૂલી જાતે મેડીકલ મેને આ હકીકત પોલીસને કહી દીધી, તથા તેની સલાહ પ્રમાણે ગુકશાન ન કરે તેવી દવા બંધવાને આપી. આથી બંધવા પર

‘ફેલની-felong નું તોહમત મુકાયું, અને મેડીકલ મેનને કોર્ટમાં જાહેર કરનાર તરીકે તથા મેડીકલ વિટનેસ તરીકે જીવું રહેવું પડ્યું. મેડીકલ વિટનેસની આવી વર્તણૂક માટે કોર્ટ સખત બાપામાં દીકા કીધી. બ્યારે આવી માગણી મેડીકલ મેન પાસે થાય ત્યારે પોલીસ કે માજિસ્ટ્રેટને સત્તવાત કહી દેવામાં કાંઈ પણ જોરવર્તણૂક જેવું થતું નથી, પણ એથી વધારે પગલાં તેણે ભરવાં ન જોઈએ.

સૂચના.—ગર્ભપાત માટે સ્ત્રીની પરીક્ષા તેની પરવાનગી વિના ન કરવી.

સમજણ આપનારા દાસ્તલા.

૧૨. પેરિટો નિયમનો સોજો ગર્ભાશયમાં સલી નાંખવાથી જ થાય
एवो नियम नहीं.

ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં એક ગાંધી પરગર્ભાશયમાં હથીઆર નાંખીને ગર્ભપાત કરવાનું તહેમત મૂકાયું હતું. એથી ‘ પેરિટોનિયમ ’ નો વરમ થઈ મરણ થયાનું કહેવાયું હતું. તેણે ‘ ટીચર ફરી પરકસોરાઈડ ’ પણ પેટમાં આપેલ હતું. પાંચ માસનું બચ્ચું જન્મ્યું હતું, અને સ્ત્રીનું તરતજ મોત થયું હતું. મોતનું કારણ ‘ પેરિટોનિયમ ’ નો સોજો હતો, પણ હથીઆરની ઇલા સ્ત્રીના કે ગર્ભના બદન પર ન હતી. એક મેડીકલ મેને કહ્યું કે હથીઆરથી ઓપરેશન થયેલું છે, પણ એમ માનવામાં આવ્યું હતું કે જે સ્ત્રીને કસુવાણ થાય તેને પણ અનેક કારણોથી ‘ પેરિટોનિયમ ’ નો સોજો થાય છે.—ટેલરનું મેનુઅલનો ૬ મોડીસ બુકીસ પ્રગ્રાન્સ નાવલિ
~~ટેલર~~ ૬૩૫. ૫૧૩ ૧૮૭૬.

૧૩. સલી દાસલ કરી ગર્ભપાત કીધાનો દાસલો.

એક સ્ત્રીના ગર્ભાશયના ઇલામાં સળી ભોડી ગર્ભપાત કરવાનો આરોપ એક જણ પર હતો. સોજો તથા સડો-guaugrene-યઈ મરણ થયું હતું. ખૂનના ગુન્દા માટે તકસોરવાન હરતાં ફાંસીની સજા થઈ હતી.—ટેલર. ૫૧૩ ૬૦૪

૧૪. પેટને ફજા કીધાથી થયેલો ગર્ભપાત.

એક સખસ પોતાની સ્ત્રીના પેટ પર કટલીકવાર આજોદ્યો, તથા પેટને જોરથી વારંવાર કોણીઓ મારી. ઓર ગર્ભાશયથી છૂટી પડી ગઈ, અર્ભ મરી ગયો, અને એકાવન કલાકે સ્ત્રીપણ મરી ગઈ. ખૂનના ગુન્દા માટે ગુન્દેગાર હરાવવામાં આવતાં ફાંસીની શિક્ષા થઈ.

ત્રિજીવનદાસ, ૫૧૩ ૬૦

૧૬. યાંત્રિક ફેલાજયી લીધેલો ગર્ભપાત.

ધ. સ. ૧૮૫૮ના ડીસેમ્બરની ૧૧ મી તારીખના મેડીકલ ગેઝેટમાં શ્રીડનો કેસ આ પ્રમાણે હતો: એક માણસે એક સ્ત્રીનો ગર્ભપાત યાંત્રિક ઇલાજથી કરીધો. તેથી તેનું મરણ થયું મરણોત્તર, પરીક્ષાથી ગર્ભાશય મુખ પાસે બે વીંધ જોવામાં આવ્યાં. ફરીયાદ, પક્ષના મેડીકલ વિટનેસોએ કહ્યું કે એ વીંધ બોકાયેલા જખમ છે; અને બીજાએ કે જેમને બચાવ માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા તેમણે કહ્યું કે, એ વીંધો તૂટેલી લોહીની નળાઓનાં મુખ છે. એવરી ફાટી ગઈ હતી. બંધવાને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યો: એક મેડીકલ મેન કે જેનો એ કૃત્યમાં મુખ્ય ભાગ હતો તેણે આપઘાત દીધો.—*દેલરકેન્સુઅલ-ઓફ મેડીકલ મ્યુસીક ફ્રોમ ડૉક્ટર આર્થર. પાનું ૬૦૪*

મકરણ ૧૧ મું.

બાલિહત્યા.—Infanticide.

જીવતો જન્મ.—Live Birth. ‘આખા બચ્ચાનું બહાર આવવું.’ જ્યારે બચ્ચાના શરીરનું લોહીનું ફરવું સ્વતંત્ર થાય ત્યારે જીવતો જન્મ કહેવાય, નાળવડે માની સાથે સંબંધ હોય, એટલે કે, નાળ મોરી ન હોય તો જીવતો જન્મ ન કહેવાય એમ સમજવું ન જોઈએ.

આસોચ્છવાસ ક્રિયા શરૂ થયા પહેલાનું જીવન.

શરીર પર ઈજા એવી હોય છે કે અકસ્માતથી અગર જન્મ વેળા થાય નહીં. જો બચ્ચાના બહનપર લીલકામાં કે જખમ, જોવામાં આવે તો જીવતું જન્મેલ હોવાનું અનુમાન થાય છે. પણ જો ગર્ભાશયમાં સડી જવાનાં ચિન્હો હોય તો મરેલું જન્મ્યું હતું એમ સમજવું. ગર્ભાશયમાં સડેલા બચ્ચાનો દેખાવ હવામાં સડેલા બચ્ચાથી જુદી તરેહનો હોય છે,

ગર્ભાશયમાં મરી ગયેલાગર્ભની સ્થિતિ.—શરીરના બધા ભાગ નરમને પોચા હોય છે; છાતી તથા પેટ ચપટાં હોય છે; પાંસળી ચામડી નીચે સ્પષ્ટ દેખાય છે; માથું નરમ હોય છે; અને જમીન પર રાખવાથી ચપટું થઈ જાય છે. હાડકાનું અસતર તરત જુદું પડી જાય છે; ઉપત્તયા ઊપેડી જવાને કેકાણે આંકાં જોવામાં આવે છે; શરીરની ચામડી ઘોળી,

બડી, ને કરચલી વાળી હોય છે; ખરી ચામડી રંગે બદલી જાય છે. આ રંગ ફેરફાર પ્રથમ પેટ પર દેખાય છે, તેથી પેટ પર ક્યાંક ગુલાબી અને ક્યાંક કાખરો રંગ માલમ પડે છે. બીજા ભાગની ચામડીનો રંગ રતાશ પર તપખીરીઆ રંગનો માલમ પડે છે. તે ચામડીલીલી દેખાતી નથી. શિસ્તેન્-દ્રિય લાલ રંગની હોય છે. મોં તથા માથું પથ્થુ લાલ હોય છે. નાજ સીધું તથા પોચું હોય છે. બહું શરીર ચીકણું હોય છે. હાયમાં લીધાથી લપસી જાય છે. સેક્યુલર ત્વચા લાલ હોય છે. ક્યાંક 'જેલી' જેવું દ્રવ્ય માલમ પડે છે. શરીરના જુદા જુદા ભાગની પોશાકમાં ઘણું રક્તવાણું 'સીરમ' માલમ પડે છે. અંદરના અવયવો ત્રાંખાના રંગના હોય છે.

નીચેનો દેખાવ હોય તો વચ્ચાણ શ્વાસ લીધો છે એમ સમજવું:—

ઢાયાફ્રામનું સ્થાન—જમ્યાએ શ્વાસ લીધેલ ન હોય તો એ ચોથી પાંચમી પાંસળી વચ્ચે હોય છે. શ્વાસ પૂરો લેવાયો હોય તો પાંચમી ને છઠ્ઠીની વચ્ચે હોય છે. આ ચિન્હ બહુ ઉપયોગી નથી ગણાતું; કેમકે, લાસ સડવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ગેસીસથી, તેમજ જમ્યાએ શ્વાસ લીધો હોય છતાં પેટ તથા આંતરડાં ગેસીસથી ફૂલી જવાથી ડાયાફ્રામની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે.

ફેફસાં—શ્વાસોચ્છવાસ શરૂ થયા પહેલાં છાતીની બખોલ ફેફસાંથી ભરાઈ જતી નથી; અને ડાબા ફેફસાંથી હૃદયનો થોડોક ભાગ પથ્થુ ટકાય-લો હોતો નથી. શ્વાસોચ્છવાસ લેવાયા પછી ફેફસાંથી છાતીની ઘણીખરી બખોલ ભરાઈ જાય છે, તથા 'પેરીકાર્ડીઅમ'—હૃદય પર—લગભગ ઢંકાયેલું રહે છે.

ફેફસાંની હાલત—શ્વાસ ન લેવાયો હોય તો ફેફસાં કલેજના જેવાં કઠણ તથા ઘટ્ટ હોય છે. તેનાં હવાનાં છિદ્ર પવનથી ફેલેલાં નથી હોતાં; પથ્થુ ફેફસાંની સપાટી પર સડાથી થયેલાં હવાનાં જુડાણાં જોવામાં આવે છે. આ જુડાણાં મોટાં હોય છે; એકસરખાં નથી હોતાં; ઝુમખા મિસાલે ગોઠવાયેલ નથી હોતાં; ફેફસાંની સપાટીથી ઘણાં ઊપર હોય છે; તેમાંની ગેસને આમ તેમ હડસેલી શકાય છે.

શ્વાસ લેવાયો હોય તો ફેફસાં વાદળી જેવાં પોચાં હોય છે; આંગળા વડે દબાય છે; દાખતાં તેમજ ચાકથી કાપ મેલતાં 'કેપીટેશન (ક્રીટકીટ)' થાય છે; કપાયેલા ભાગમાંથી પુષ્કળ શીણવાણું લોહી નીકળે છે; ફેફસાંનો દેખાવ આરસપહાણ જેવો છે; ફેફસાંની સપાટી પરનાં હવાનાં 'વેસીકલ્સ'

હવાથી ફૂલેલાં હોય છે; એ નાનાં અને એક સરખાં હોય છે; યુગ્મખા મિ-
સાલે દેખાય છે; ફેરસાંની સપાટીથી ઊંચાં નથી હોતાં; એક ઠેકાણેથી બીજે
ઠેકાણે ઢલસેલાતાં નથી.

ફેફસાંનો રંગ—જે બચ્ચાએ શ્વાસ લીધો ન હોય તેનાં ફેફસાંનો
રંગ કલેન્જ જેવો લાલ હોય છે; અને જેણે શ્વાસ લીધો હોય તેના ફેફસાંનો
રંગ રસેટ જેવો આસમાની હોય છે, અને તેમાં લાલ છાંટણાં હોય છે.
કૃત્રિમ રીતે હવા દાખલ કીધી હોય તો ફેફસાંનો રંગ હાંગળુક જેવો લાલ
હોય છે, અને તેમાં રાતાં છાંટણાં હોતાં નથી.

ફેફસાંનું પાણીમાં તરવું—શ્વાસ લેવાયો હોય તો ફેફસાં પા-
ણીમાં તરે છે.

અપવાદ—કૃત્રિમ રીતે હવા દાખલ કીધી હોય અગર સડ્યાં
હોય તો તરે છે.

જલ્ડ પરીક્ષા.

બચ્ચાએ શ્વાસ લીધો હોય તો ફેફસાં પાણીમાં તરે છે, અને ન લીધો
હોય તો ટૂંબે છે એવી માન્યતાને લીધે આ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. શ્વાસ
લીધો હોય તો ફેફસાં પાણીમાં તરે છે, તે સંબંધમાં એવો 'વાધો' લેવામાં
આવે છે, કે માત્ર પાણીમાં ફેફસાં તરે તેથી જીવતા જન્મની ખાતરી ન
ધાય; કારણ કે બચ્ચાએ ગર્ભાશયમાં તથા ચોની માર્ગમાં શ્વાસ લીધો હોય
તો પણ ફેફસાં પાણીમાં તરે. વળી, માયું બહાર આવેલ હોય અને બાકી-
નો ભાગ બહાર ન આવેલ હોય દરમિયાન બચ્ચાએ શ્વાસ લીધેલ હોય
તો બી ફેફસાં પાણીમાં તરે. જે પ્રસવ હચીઆરની મદદથી કરાવવામાં આ-
વેલ હોય તો જ ગર્ભાશય કે ચોનીમાર્ગમાં બચ્ચું શ્વાસ લઈ ચકે છે; પણ
મેટ્રીક્સ મેન આગળ તપાસ મારે જે ફેસીસ આવે છે તેમાં હચીઆરની
મદદ વગર અને જલ્દી પ્રસવ થયેલ છે; વળી માયું બહાર આવ્યા પછી
બાકીનો ભાગ બહુ જલ્દી બહાર આવતો હોવાથી નિદાન કરવામાં ભૂલ
આવવા સંભવ નથી.

ટીકા. પ્રસવ વેળા નાળ પર દબાવુ થાય તો બચ્ચું શ્વાસ લેવા
મંડે છે એવી રીતે શ્વાસ લેવાનો પ્રયાસ થયેલ હોય તો, કારણ લખે છે
તે પ્રમાણે, 'પ્યુરી' નીચે, 'અયોરટા' ડાબે, તેમ જ હાથપર ટપકાવાળાં લીસ-

જાંમાં જોવામાં આવે છે: આવાં લીલજાંમાં, વખતે, પાણીમાં રૂપી મરેલાંની લાસમાં એજ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે:

જલ્લ પરીક્ષા ય શું છે ? તે કેવી રીતે થાય છે ? અને તે કરવામાં શી ઝડચણ નહોતી છે ? ફેક્સાં હૃદય સીખે, અગર એટલાં, પાણીમાં નાંખી જોવાથી તરે છે કે નહીં તે જોવું. એક વાસણ જે અઢાર ઇંચ લેવું અને બાર ઇંચના વ્યાસનું હોય તેને પાણીથી અડધું ભરવું અને પછી તેમાં ફેક્સાંની જળ પરીક્ષા કરવી. જે તરે તો શ્વાસ લીધાની ખાત્રી થાય છે. પછી ફેક્સાંના બાર ચાંદ દુકડા કરી તેને લૂગડામાં વીંટી જમીન પર રાખી જીપર પાટીઆનો કટકો રાખવો, અને તે પર જે પગનો બાર દબાવવું; પછી એ કટકાને પાણીમાં અડકા કરીને નાંખી જોવા. જે બધા કટકા તરે તો બધાએ શ્વાસ લીધો છે એમ નક્કી થાય છે. આવી રીતે દાખા ફેક્સાંને પાણીમાં નાંખવાથી ફેક્સાંના દુકડા તરે તો સમજવું કે સડાને લીધે તરતા નથી, પણ શ્વાસ લેવાયાથીજ તરે છે: કેમકે, સડવાથી ફેક્સાંમાં હવા પેદા થઈ હોય તે, જીપર મુજબ દાખા દીધાથી નીકળી જાય છે, જેથી તે પાણીમાં રૂપી જાય છે. જે કૃત્રિમ રીતે ફેક્સાંમાં હવા દાખલ કરવામાં આવેલ હોય તો કપડામાં દાખ્યા છતાં તરે છે, એટલે બધાએ શ્વાસ સ્વાભાવિક રીતે લીધેલો છે કે ફેક્સાંમાં કૃત્રિમ રીતે હવા દાખલ કરવામાં આવી છે તે નક્કી કરવું મેડીકલ મેનને શિર રહે છે. આસપાસના સંજોગોને આધારે નિર્ણય થઈ શકે છે.

(૧) હૃદય સીખે ફેક્સાંને તારી જોવાં.

(૨) હૃદય વગર તારી જોવાં.

(૩) ફેક્સાંના દુકડાને દાખ વગર તેમજ દાખીને તારી જોવા.

ઊપલા ટેસ્ટમાં નીચેની હરકતો છે:—

અ. રોગને લીધે ફેક્સાં પાણીમાં રૂપે.

ઘ. તંદુરસ્ત ફેક્સાં હોય છતાં, શ્વાસ અપૂર્ણ લેવાયો હોય તો, પાણીમાં રૂપે.

ઘ. એમશીઝીમાથી ફેક્સાં પાણીમાં તરે.

ઙ. સડો લાગુ પડ્યો હોય તો તરે.

ઈ. કૃત્રિમ શ્વાસ દાખલ કરેલ હોય તો તરે—Inflation.

જ. રોગને લીધે આખાં ફેફસાં કે તેનો અમુક ભાગ પાણીમાં ડૂબે છતાં બચ્યાએ શ્વાસ લીધેલ હોય. રોગ ફેફસાંના બધા ભાગને જળલેજ ઘેરી લે છે. યોડોડા ભાગ એવો હોય છે કે જે તરે છે. વળી રોગને ઝોળખવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી.

ઘ. તંદુરસ્ત ફેફસાં હોવા છતાં અપૂર્ણ શ્વાસ લેવાંયો હોવાથી તે પાણીમાં ડૂબે છે. આવે વખતે કંઈ પણ ખાત્રીનું સાધન રહેતું નથી.

ઘ. ફેફસાંનાં હવાનાં ' સેક્સ ' બહુ વિસ્તૃત થાય ને શરે, તો ' લોન્ગ્યુસ ' વચ્ચેની એરીઓક્ષા ટિસ્ચુઝમાં હવાનો ભરાવો થાય છે, તેને ' એમ્ફીઝીમા ' કહે છે. આવી હાલત શ્વાસોચ્છવાસથી કે કૃત્રિમ હવા દાખલ કીધાથી થાય છે, ખડું જોતાં આ ફેફસાંની સડવાની શરૂઆત સમજવી.

ઙ. એટલું કબુલ કરવું જોઈએ કે તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાંનાં સડેલાં ફેફસાં પાણીમાં તરે છે; પણ તેથી જળા પરીક્ષાને આધ આપતો નથી :—

(૧) સડવાથી પેદા થયેલી હવા ' યુરી ' તલે પરપોટાવત જોવામાં આવે છે, અથવા ફેફસાંના ' લોન્ગ્યુસ ' વચ્ચેના ચીરામાં (fissures) જોવામાં આવે છે; પણ ફેફસાંનાં હવાનાં ' સેક્સ ' માં જોવામાં આવતી નથી.

(૨) સડાથી પેદા થયેલી હવા દાખથી ફેફસાંમાંથી દૂર થઈ શકે છે.

(૩) સડેલાં ફેફસાંમાં ' કેપીટેશન ' હોતું નથી; કેમકે હવાનાં સેક્સ માં હવા હોતી નથી.

(૪) ફેફસાંને મોઢાં સડનારાં ' ઓરગન્સ ' માં ગળુવાં જોઈએ.

(૫) સડીને ગંધાર્ધ જાહેલી લાસનાં ફેફસાં પાણીમાં ડૂબે તો તે સડેલાં નથી એમ સમજવું; કારણ કે, સડેલાં હોય તો તરવાં જોઈએ.

ઈ. એટલું સમજવું કે ફેફસાંને કૃત્રિમ રીતે ફૂલવવાનું કામ બહુજ મુશ્કેલ છે. કાપ મૂકવાથી ફેફસાંમાં કેપીટેશન જણાય પણ રીચવાળું ભોલી ન નીકળે; ફેફસાંનાં સેક્સનું ' લેસરેશન ' થયું હોય, એટલે કે ફાટી ગયાં હોય આદસપદ્ધાણુ જેવાં હોવાને બદલે હાંમલોક વર્ણનાં હોય, તથા હોજરી અને આંતરડાંમાં કૃત્રિમ રીતે દાખલ થયેલી હવા હોય તે સમજવું કે કૃત્રિમ રીતે ફેફસાં ફૂલવવામાં આવેલ છે.

અત્રે જણાવવું જોઈએ કે સડેલાં ફેફસાંમાંની હવા દાખથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ કૃત્રિમ રીતે દાખલ થયેલી હવાએવી રીતે દૂર કરી શકાતી નથી.

ડોક્ટર કાસપર કહે છે કે નીચે મુજબ દેખાવ હોય તો બચ્ચું જન્મ વેળા તથા જન્મ થયા પછી જીવ્યું છે એવી ખાતરી થાય છે:—

- (૧) 'ડાયાક્રામ' પાંચમી તથા છઠ્ઠી પાંસળીની વચ્ચે હોય.
- (૨) ફેફસાંથી લગભગ આખી છાતીની બજોલ ભરાઈ ગયેલી હોય અથવા છાતી ખુલી કરતાં વેંત પાધરાં જોવામાં આવે.
- (૩) ન્યારે ફેફસાંમાં આરસપદ્મણુ જેવાં છાંટણું હોય.
- (૪) બહુ ખારીક જળ પરીક્ષાથી પણ ફેફસાં પાણીમાં તર્યાં હોય.
- (૫) ફેફસાંમાં કાપ મેલી, કાપેલા ભાગને સહજ દાબવાથી, શીથુ મિશ્રિત લોહી નીકળે.

નીચે પ્રમાણે દેખાવ હોય તો ફેફસાંની જળ પરીક્ષા કરવા જરૂર ન રહે:—

- (૧) નાળ ખરી ગયું હોય, અને કાપટી વળી હોય.
- (૨) હોજરીમાં ખોરાક જોવામાં આવ્યો હોય.
- (૩) ગર્ભાશયમાં સડયાનાં ચિન્હો હોય.
- (૪) રક્ષસી ગર્ભ હોય અથવા જન્મખોડને * લીધે જીવતું બચ્ચું ન જન્મી શકે એમ હોય.

ગર્ભ રચાને વીશથી બારીશ દિવસ થાય ત્યાંજગી ઓળખાતો નથી. ડોક્ટર વેફોએ બાર દિવસનો ગર્ભ પારખ્યો હતો. અને ડોક્ટર ઈ. હોમે આઠ દિવસનો પારખ્યો હતો.

પહેલો મહીનો (ત્રણ ચાર અઠવાડીયાં)—લંબાઈ ચાર કે ૭ લીટી હોય છે. વજન વીશ ગ્રેન હોય છે. ગર્ભ વાંકો વળેલો હોય છે. માથાને છેડે મોટું ફાટ જેવું જણાય છે. આંખોને ઠેકાણે બે કાળાં ટપકાં હોય છે. હાથ પગને ઠેકાણે સ્તનની દીંટડી જેવા ટેકરા હોય છે. હૃદય જોવામાં આવે છે. કસેળું બહુ મોટું હોય છે.

બીજો મહીનો (આઠમા અઠવાડીયાનો અંત)—લંબાઈ પંદ અંદાર ઇંચ હોય છે. વજન બેથી પાંચ ગ્રામ હોય છે. માથું મોટું હોનાક, હોઠ, તથા બહારલા ઉત્પત્તિ અવયવો દેખાય છે. હાથને 'ઠેકા' ટપકાં હોય છે. પેટ તેની અંદરના અવયવોનું આચ્છાદન કરે છે.

* Congenital Malformation.

હાર હાથપગ દેખાય છે. સાતમાં અઠવાડીયાને છેડે 'કેલેવીકલ' હાડકામાં તથા નીચલા જડખામાં અસ્થિનિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે. કપાળના હાડકામાં તથા પાંસળાઓમાં આઠમા અઠવાડીયાના અંતમાં અસ્થિનિંદુ થાય છે.

ત્રીજો મહીનો (બારમા અઠવાડીયાનો અંત)—લંબાઈ એથી ચાર ઇંચ હોય છે. વજન એકથી બે ઓંસ હોય છે. આંખ તથા મોઢું બંધ હોય છે. આંગળાઓ સારી રીતે છુટી જોવામાં આવે છે. નખ પાંધરા થાય છે. 'લેન્સ' વડે જ્વલિત ઓળખી શકાય છે. 'સુપ્રારીનલ ક્રેપરસુલ્ક' તથા 'થાઇમિસ ગ્લેન્ડ' ઉત્પન્ન થાય છે. હૃદયની ચાર પોલ તથા મગજના વિભાગ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. 'પ્લેસેન્ટા' અથગી જોવામાં આવે છે. અંખીલાઇકલ વેસીકલ, તથા 'એલેન્ટેરિઝ' નાખુદ થઈ ગયેલાં હોય છે.

ચોથો મહીનો (સોળ અઠવાડીયાં) લંબાઈ પાંચ કે છ ઇંચ હોય છે. વજન અઢીથી ત્રણ ઓંસ હોય છે. ચામડી રંગે ગુલાબી તથા જાડી હોય છે. 'લેન્સ' ની મદદ વગર જ્વલિત ઓળખી શકાય છે. મોઢું મોઢું તથા ખુલ્લું હોય છે. હુટી 'પ્યુબિસ' હાડકાની નજીક હોય છે. મોટા આંતરડામાંનો મિક્રોનિયમ 'મળ રંગે કાળરો પીળો હોય છે.

પાંચમો મહીનો (ત્રીસ અઠવાડીયાં)—લંબાઈ દશથી અગીઆર ઇંચ હોય છે. વજન સાતથી દસ ઓંસ હોય છે. જેટલા આસનો ગર્ભ હોય તેથી બમણા ઇંચની લંબાઈ હોય છે. નખ સ્પષ્ટ દેખાય છે. માથું કેલેબ્રુ, હૃદય, તથા ગ્રુદા (મૂત્રપિંડ) બહુ મોટાં હોય છે. 'મિક્રોનિયમ' મળ રંગે પીળો લીલો હોય છે. 'પ્યુબિસ' તથા 'એરક્ટેસ્ટીસ' હાડકામાં અસ્થિનિંદુ થાય છે.

છઠ્ઠો મહીનો (ચોવીસ અઠવાડીયાં) લંબાઈ બારથી તેર ઇંચ હોય છે. વજન એકથી બે પાંચ હોય છે. ચીકણા 'સીમેસીઅસ' પદાર્થ તથા સુંવાળા વાળ (Down) થી શરીર ઢંકાયલું હોય છે. શરીરનો રંગ હાંગળુ જેવો હોય છે. હુટી 'પ્યુબિસ' હાડકાથી દૂર હોય છે. 'મિક્રોનિયમ' મળનો રંગ કાળો હોય છે. વૃષણ ગ્રુદા આમળ પેટમાં હોય છે, એટલે વૃષણ કાચગી ખાલી હોય છે. આંખની કીકીનું પડ—Pupillary membrane દજી કાયમ હોય છે.

સાતમો મહીનો (અઠવાડીસ અઠવાડીયાં) લંબાઈ ચોદથી પંદર ઇંચ

હોય છે. વજન ત્રણથી ચાર પૌંડ હોય છે. ચામડી મેલા લાલ રંગની હોય છે. વાળ પુષ્કળ તથા અર્ધ ઈંચ લાંબા હોય છે. આંખની કીકીનું પડ નાણુદ થવા માંડે છે. આંખનાં પોપચાં ચોટેલાં નથી હોતાં. બધાં મોટાં આંતરડાં-માં ' મિક્રોનિયમ મળ બરેલો હોય છે. આગલું તાળવું ચડકે છે. કલેન્ડ્રું હજી મોટું હોય છે. શરીરનું મધ્યખિંદુ ' સ્ટર્નમ ' હાડકાથી નીચું હોય છે. પિત્તાશય-Gall Bladder-માં પિત્ત હોય છે.

આઠમો મહીનો (બત્રીસ અઠવાડીયાં) લંબાઈ પંદરથી સોળ ઈંચ હોય છે. વજન ત્રણથી પાંચ પૌંડ હોય છે. ચામડી સુંવાળા વાળથી ઢંકાયેલી હોય છે. તેનો રંગ શુભાખી હોય છે. આંખની કીકીનો પડદો જોવામાં આવતો નથી. બંને વૃષણો (testicles) તેની કાચળી—scrotum માં આવેલાં હોય છે. યોનીલિંગ ' લેખીઆ મેન્જેરા ' થી જોડેલો યોનીના મોટા હોઠથી ઢંકાયેલું નથી હોતું. નખ લગભગ આંગળીનાં ટેરવાં લગી આવેલા હોય છે. શરીરનો મધ્યભાગ નાભીથી ઉપર હોય છે.

નવમો મહીનો (બત્રીસ અઠવાડીયાં)—લંબાઈ સોળથી અઠાર ઈંચ હોય છે. વજન છ પૌંડ હોય છે. માથા પર સારી પેઠે વાળ ઊગેલા હોય છે. શરીરની ફંવાટી અદૃશ્ય થવા માંડે છે. વૃષણ કાચળીમાં કરચલી પડેલી હોય છે. યોનીમુખ ' લેખીઆ મેન્જેરા ' થી ઢંકાવા માંડે છે. માથાના વાળ એક ઈંચ લાંબા હોય છે. વાળ ફક્ત ખભા પર જ હોય છે.

દશમો મહીનો (ચાલીસ અઠવાડીયાં)—આને પૂરો ગર્ભ કહે છે. પૂરો ગર્ભનાં ચિન્હ:—(૧) લંબાઈ ઓગણીસ ઈંચ હોય છે. (૨) વજન સાત રતલ રોાય છે. (૩) આંખની કીકીનો પડદો નાણુદ થઈ ગયેલો હોય છે. (૪) હંડી ' એન્સાઈફોર્મ કારટીલેજ ' તથા ' પ્યુબિસ ' હાડકાની વચ્ચે હોય છે. (૫) વૃષણો ' સ્ક્રોટમ ' (વૃષણ કાચળી) માં જોવામાં આવે છે. (૬) ' લેખીઆ મેન્જેરા ' થી યોનીમુખ તથા યોનીલિંગ ઢંકાયેલાં હોય છે. (૭) ' શીમર ' હાડકાના નીચલા છેડામાં ' અરિથખિંદુ ' ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. (૮) ' ન્યુક્લીઅસ -Nucleus નો માપ પોણી લીટિથી ત્રણ લીટી હોય છે.

મોતનું કારણ.

બચ્ચાનું મોત ચવાનાં ૮ કારણો છે. (૧) પ્રસવમાં વિલંબ થવો. (૨)

નખજાઈ. (૩) નાળ તૂટવાથી લોહીનું વહી જવું, (૪) નાળ ઊપર થતું દબાણ (૫) અંતરાયવયોનો અભાવ, (૬) નળગોટાની તાણ (*Spasm*), (૭) ' એપીલેક્ટેસીસ,' અને (૮) જન્મવિકાર.

(૧) પ્રસવમાં વિલંબ થયો—પ્રસવમાં વિલંબ થાય તો બચ્ચાનું મોત થાય. મોત રક્તગ્રાવથી અથવા નાળ દબાવાથી થાય છે. પ્રસવ વેળા વિલંબ થયો હોય તો માથાપર લીલઝાડું ચાપ છે તેને ' ક્રીકલલીમાટોમા ' કહે છે.

મવઝાઈ.—બચ્ચું પૂરા દિવસનું હોય તો પણ થણી વેળા નખજાઈને લીધે મરી જાય છે. થણે બાગે અધુરાં આમ મરી જાય છે. આવાં છોકરાં ક્રેટસોફ વખત જીવે છે, ધીમે ધીમે શ્વાસ લે છે, અને પછી મરી જાય છે.

(૨) નાઝ તૂટવાથી લોહીનું વહી જવું—શ્વાસોચ્છવાસ ચાલુ થયો હોય તો નાળ તૂટવાથી મરણ થતું નથી. રક્તગ્રાવથી મરણ થાય તો અંતરાયવયો તેમજ શરીર શીકું જણાય; શરીર પર અસંખ્યાત જખમ જોવામાં આવે અને તેમાંથી લોહી નીકળ્યાની ખાતરી થાય તો નાળ તૂટવાથી મરણ નથી થતું એમ સમજવું.

(૩) નાઝ ઉપર થતું દબાણ—બચ્ચું પગથી કે કૂલાથી જન્મે છે ત્યારે નાળ પર દબાણ થવાથી મા તથા બચ્ચા વચ્ચેનું લોહીનું ફરવું બંધ પડે છે, અને શ્વાસ રૂધાવાથી બચ્ચાનું મરણ થાય છે.

(૪) અંતરાયવયોનો અમાંચ—જીવન માટે જે અવયવની જરૂર રહે છે તે ન હોય અગર તેમાં ખામી હોય તો બચ્ચું જવડું જન્મેલ હોવા છતાં પાછળથી મરી જાય છે. એકમાં ફેરીઝનો નીચસો ભાગ ન હતો અને બીજામાં ' ડુઓડીનમ ' નામના આંતરડાની કનાલ-*Canal* બંધ થઈ ગઈ હતી. (ટેલર) ક્યારેક શ્વાસ નળામાં જીભનું લાળાઈ (*epiglottis*) સજ્જડ બરાબ જવાથી શ્વાનનું રૂધન થઈ જાય છે.

(૫) નળગોટાની તાણ—*Spasm of larynx*. નળગોટાના બેંચાણથી જીભ એવડી વળી જાય છે અને બચ્ચું શ્વાસ રૂધાવાથી મરણ પામે છે (સિક્સ).

(૬) પટિલેક્ટેસીસ.—ફેફસાં દબાથી જરાબર ફૂલે નહીં ત્યારે તેની આવી હાલતને ' એપીલેક્ટેસીસ ' કહે છે. જે છોકરાં નખજાં હોય અને થોડા કલાક શ્વાસ લઈ મરણ પામે તેનાં ફેફસાંમાં પૂરતી હવા નથી હોતી.

(૮) જન્મ વિકાર—ફેફસાંના રોગ તરીકે બચ્ચામાં ' કનજેશન, ' ' ઈડીમા, ' ન્યુમોનીઆ ' ' ટ્યુબરકલ, ' તથા ' સ્ક્રીસ કાનસર ' નોવામાં આવે છે. ફેફસાંનો ઘણો ભાગ બગડયો હોય તો શ્વાસ બરાબર લેવાતો નથી, એટલે બચ્ચું ઢાંખી મુદત જીવી શકતું નથી; પણ થોડો ભાગ બગડેલ હોય તો વિશેષ વખત જીવી શકે છે.

(૯) શ્વાસોચ્છવાસનું વંચ થઈ જવું—મેા તથા નાક આંકું મ્યુક્સ બરાઈ જવાથી બચ્ચું ગુંગળાઈ જાય છે. માની યોનીમાંથી નીકળેલા સોહીમાં હંધે મોઢે પડી રહેવાથી એ ગુંગળાઈ મરે છે.

જૉરજુલમયી થતું મોતઃ—

બચ્ચાનું મોત જોર જુલમથી થયું હોય છતાં શરીર પર તેવાં ચિન્હ જોવામાં ન આવે એમ પણ બને છે, ગુંગળાવીને, થંડી હવામાં નમ સવાડીને, કે પાણીમાં ડુબાડીને મારી નાંખ્યું હોય તો બદન પર ઈજા ન હોય.

(૧) ગુંગળાવીને મારવું—બચ્ચાના મોં પર 'ભીનું કપડું ઓઢાડીને અગર મોઢામાં—ગળામાં લૂગડાનો ટુચો ભરીને મારી નાંખે છે. બચ્ચાએ શ્વાસ લીધો હોય અને તે પછી આમ મોત આપ્યું હોય તો શ્વાસનું રૂધન થયું કહેવાય. કેટલીક વેળા રાખ, ધૂળ, ઈત્યાદિ પદાર્થ ગળામાં ઠાંસવામાં આવે છે. આવા કેસમાં ગળાની પરીક્ષા કરવી. બાકી પોસ્ટમોરટેમથી નજીવો દેખાવ જોવામાં આવે છે. ફેફસાંમાં સહજ લોહી એકઠું થયેલું હોય છે. એહેરો તથા માથું કાળાં આસમાની—livid હોય છે. રાખ કે ધૂળ મજબૂત પણે ઠાંસેલ હોય તો ખૂન સમજવું. ખૂનના કેસમાં ગળાની ' મ્યુક્સમેમ્બ્રેન ' છોલાયલી હશે. છાતી પર દાખ દઈ મારી નાંખ્યું હોય ત્યારે જળ પરીક્ષાથી ફેફસાં તરે તો શ્વાસનું રૂધન કરી મોત આપ્યાની ખાત્રી થાય છે. એહેરા પર લૂગડું ઓઢાડી મોં તથા નાકનાં છિદ્રમાં જતી હવા બંધ કરવામાં આવે તો થોડી મિનીટમાં મોત થઈ જાય છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—' ટાર્ડીએઝ સ્પોટઝ '—Tardien's spots અથવા ટપકાંવાળાં લીલકાંમાં, એ ગુંગળાવાથી મોત થવાના કેસમાં જોવામાં આવે છે. એ ગોળ, બંધુકા રંગનાં, તથા વટાણાના જેવડાં હોય છે. ઘણે ભાગે ફેફસાંનાં રૂટ, તથા નીચલી કીનારી પર હોય છે. ચાઈમિસ્ટ્રીએડપર હોય અને જાખંધ હોય તો ગુંગળાવાથી મોત થવાની વિશેષ ખાત્રી થાય છે (ઓગસ્ટન);

પાળી કે ધાજા પ્રવાહી પદાર્થમાં હુણ્ડી મારવું—જે બચ્ચાએ શાસ લીધો ન હોય તેની પરીક્ષા કરવાથી શાસાવરોધનાં ચિન્હો જોવામાં નથી આવતાં. શરીર પર ઈર્ન ન હોય તથા ગળામાં બાલ પદાર્થ દાંસેલો ન હોય તો અકસ્માત છે કે શુન્દહાહિત કૃત્ય એ કળી ન ચકાય. ઝેર માટે હોજરીની પરીક્ષા કરવી. એકાએક સંડાસની કુડીમાં પ્રસવ થવાથી શુંગળાઈ મરયાતું કહેવામાં આવે તો ઈર્ન આકસ્મીક છે કે કેમ તે જોવું. નાળ ધારવાળા હથીઆરથી કાપેલ ન હોય પણ તૂટેલી હોય તો, અકસ્માત સમજવો. નાળની પરીક્ષા ‘ ભેન્સ ’ વડે કરવી.

ચંડી હયામાં ઝુઘાડું મૂકી દેવું—કપડાં પહેરાવ્યા વગર તરતના જન્મેલા બચ્ચાને ચંડી હવામાં મૂકવું હોય તો તે મરી જાય. આવાં મોતમાં શરીર પર જોર જુલમનાં ચિન્હ જોવામાં નહીં આવે. વખતે હશે તો તે નજીવાં તથા આકસ્મીકને મળતાં હશે. પોસ્ટમોરટેમ કરી મોતના બીજા કારણ માટે તપાસ કરવી. ચંડીથી જ મોત થયું હશે તો મગજમાં બોહી એકઠું થયેલું હશે; ‘ સીરમ ’ નામનું પ્રવાહી ‘ વેન્ડ્રીકલ્સ ’ માં હશે; મ્યારેક નથીએ હોતું.

જંગલમાં મૂકી દેવું—તરતના જન્મેલા બચ્ચાને જંગલમાં મૂકી દેવામાં આવેલ હોય તો મોત ચંડી તથા જૂખમરાથી થાય છે.

મૂલમરતો—લાંબા વખત લગી તરતના જન્મેલા બચ્ચાને ભૂખ્યું રાખવાથી તે મરી જાય છે. પોસ્ટમોરટેમથી કરો પુરાવો મળતો નથી. શરીર પર કશી ઈર્ન હોતી નથી. ફક્ત હોજરી તથા આંતરડાં ખાલી જોવામાં આવે છે. બીજા આસપાસના પૂરાવા વગર આટલો પૂરાવો નક્કમો થઈ પડે છે.

જાલમ—બાળહત્યા બહુ બાગે જખમ કરી કરવામાં આવે છે. આવે વખતે મેડીકલ વિટનેસને આ પ્રમાણે સવાલો થાય છે:—(૧) જખમ મોત પહેલાંના છે કે પછીના? (૨) તે મોત આવે તેવા છે? (૩) આકસ્મીક કે શુન્દહાહિત કૃત્યથી થયેલા છે? બચ્ચાને બાળા માંખ્યું હશે તો આમ. હીની તપાસથી જણાઈ આવશે. આગલા તાળવા કે નાકના છિદ્રમાં હથીઆર દાખલ કરી ઈર્ન કરવામાં આવે છે. બરડાની કરોડના મણકાની વચ્ચેથી હથીઆર ધોંચી કરોડરજ્જુને ઈર્ન કરે છે. આંખનાં ઊપલાં પોપચાં તમેથી ફ્રોન્ટલ હાડકાના પાતળા ભાગમાંથી અણીઆળા હથીઆરને

પસાર કરી મગજને ધ્વજ કરે છે, અને એવી રીતે મોત આવે છે. કેટલીક વેળા બચ્ચાના શરીરના દુકડે દુકડા કરી નાંખેલા હોય છે. આવે વખતે દેહસાંની જળ પરીક્ષા કરવાથી શ્વાસ લીધાની ખાત્રી થશે. તે થાય તો જીવતું હતું અને પછી જોરજુલમ શુન્યો હતો એવી ખાત્રી થાય છે. દેહસાં બહુ મોટાં સડે છે, ચાટે લાસ સડેલી છે એમ સમજી જળ પરીક્ષાથી અચકાવું નહીં. દેહસાં સડેલાં હશે તો તે કાળા, લીલા કે બદામી રંગનાં માલમ પડશે, તથા ગંધાત્તા હશે. ખુરામાં મોટા મોટા પરપોટા-pupules જોવામાં આવશે; તેમાંની હવા સહજ દબાણથી બહાર કાઢી શકાશે. વળી દેહસાંની સાથે કલેજું, હૃદય, તથા ' થાઇમસ ' ગાંઠ પણ સડેલાં હશે.

માથાની રૂજા—વિલંબી પ્રસવમાં માથાને ધ્વજ થાય છે. એટલે કે માથા પર લીલજામું થાય છે તેને ' ક્રીકાલ હીમાટોમા ' કહે છે. આ લીલજામાને જોરજુલમથી થયેલા લીલજામાથી ઝાળખવા જરૂર રહે છે. ' ક્રીકાલટોમાટોમા ' માં સીરમ હોય છે, અને ચામડીને ધ્વજ થયેલી હોય છે, તેની નીચે લોહીનો આવ થયેલો હોય છે, તથા ખોપરીનાં હાડકાં તૂટેલાં હોય છે.

ખાળદત્તાના કેસમાં માથાનાં હાડકાં તૂટેલાં હોય છે, ત્યારે સવાલ એ થાય છે. કે તે અઘરમાતથી બાળ્યાં છે કે જોરજુલમથી ? હાડકું જીવતે બાગ્યું છે, કે મોત પછી ? એ પણ સવાલ થાય છે. અઘરમાત બન્યો હોય તો ધ્વજ નજીવી હોય છે, એટલે કે હાડકું ચીરો પડ્યો હોય એવી રીતે બાગેલું હોય છે; ' સુચર્સ ' પાસેથી ચીરો શરૂ થયેલ હોય છે, અને હાડકામાં એક ઈંચ કે તેથી જરા ઓછો હોય છે. આવે વખતે ફ્રોન્ટલ કે પરાઈટલ હાડકાને ધ્વજ થયેલી હોય છે, અને નાળ તૂટેલી હોય છે. ગર્ભાશયના દબાણથી, જન્મ થતી વેળા, માથાને ધ્વજ થાય અને તેથી અસ્થિ-બંગ થાય તો તે નજીવો હોય છે તથા તે તજે લોહીનો આવ પણ થોડો હોય છે. જોર જુલમ થયું હોય તો માથાનાં હાડકાં પર સખત ધ્વજ હોય-હાડકાં માંડે ખેસી ગયાં હોય; મગજ બહાર નીકળેલું હોય; તથા ' રકાષ્પ ' (ચામડી) ફાટી ગયું હોય. હાડકાં બાગવાની સાથે ધારવાળા હૃદયીઆરના કે સોકાયલા જખમ હોય તથા માથા કે ચહેરાની ચામડી શરેલી જણાય તો ખૂન થવાનું અનુમાન થાય છે. જીવતે અસ્થિબંગ થયો હોય તો સોજો તથા લોહીનો આવ થયેલ હોય. તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાંમાં ' રકાષ્પ ' તજે

જામેલું લોહી જોવામાં આવે છે, પણ તે હંમેશાં ગુન્હાહિત કૃત્યનુંજ પરિણામ નથી હોતું. જો લોહીનો આવ (effusion) મગજના દૃગમાં કે તેની મેમ્બ્રેન પર થયો હોય તો જ જોર જીલમનું પરિણામ સમજવું.

‘ગરદન મરડી નાંચવી’—ગરદન મરડી મોત આવ્યું હોય તો ‘મરવાઈકિસ વરડીશી’ ખડી ગયેલી તથા કરોડરજ્જુને ઈંજિ થયેલી જોવામાં આવે છે.

ચાલ્લી નાંચવું—આવા કેસમાં બજેલું માંસ તથા બજેલાં હાડકાંના સંદેહ કટકા જોવામાં આવશે. તેણે જેવા પ્રવાહિ પદાર્થમાં ઊકાળ્યું હોય તો ફેફસાંની જળ પરીક્ષા કરવાથી ખૂન થયાની ખાત્રી થાય છે.

છાંપ વોતાને હાથે ફરેલી રૂંજા—આવા કેસમાં મેડીકલમેને ઈંજિની જાત, ફેલાવો, રથાન ઇત્યાદિ જોઈ પછી અભિપ્રાય દેવો.

ગળાટૂંપો—આવી રીતે બચ્ચાને મારી નાંખવાની રીત સાધારણ છે. એવો બચાવ કરવામાં આવે છે કે જન્મ થતી વેળા અકસ્માતથી ગરદનની અસપાસ નાળ વીંટાઈ જવાથી ગળાટૂંપો થયો છે. તરતના જન્મેલા બચ્ચાનું મોત અકસ્માતથી ગરદનની અસપાસ નાળ વીંટાઈ જવાથી થયું હોય છે, ત્યારે કાપો—mark પોહોળો હોય છે; તેની પોહોળાઈ નાળની પોળાઈ જેટલી જ હોય છે; તે આખી ગરદનને ફરતો જોવામાં આવે છે; બધી જગ્યાએ તફાવત પોચો હોય છે; તથા આમડી છેલાતી નથી તેના પર લીલકામું હોય છે. જ્યારે અકસ્માતથી નાળ વીંટાઈ જવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે તેની લંબાઈ જોવી. જો નાળ નાનું હોય તો વીંટાઈ ન જાય. સાધારણ લંબાઈ નાળની ૧૮ ઇંચ હોય છે; ટૂંકમાં ટૂંકે નાળ ૪૬ ઇંચ હોય છે; અને લાંબામાં લાંબું ૬૯ ઇંચ હોય છે. આવા કેસમાં જીભ બહાર નીકળેલી હોતી નથી.

જો ખૂન કરવાના હેતુથી ગળું દાખવામાં આવ્યું હોય તો ઘણું જોર વાપરેલું હોય છે. દોરીથી દાખ્યું હોય અથવા ~~નાળથી~~ તો અધુરું જોર વાપરેલું હોય છે. એટલે દબાવનાં ચિન્હો દોષ છે તથા જીભ બહાર નીકળી આવેલી હોય છે. આવે વખતે ગરદન વાળો ખાડો ‘પાર્થમેન્ટ’—parthement જેવો લાથને લાગે છે; ખાડા તળે લોહીનો આવ થયેલો નથી હોતો; વધારામાં આમડી છેલાવણી અગર ફાટેલી હોય છે,

જે હાથનાં આંગળાંથી ગળા પર દબાણ કરવામાં આવ્યું હોય તો આંગળીના દાખને ઠેકાણે લીલઝામાં જોવામાં આવે છે, તથા નખનાં ક્ષત પથ્થુ ગરદન પર હોય છે. આવી નીશાનિનો અભાવ હોય તોપણ માંહેલા ભાગોમાં સોહીતો આવ થયેલો હોય જ. વધારે બળ વાપર્યું હોય તો સ્નાયુ પર સોહી જમી ગયું હોય અને નજગોટાનું કેન્કર થયું હોય.

ફેફસાંમાં હવા પૂરતી હોય તો શ્વસન જલ્મ્યા પછી ગળાપર દબાણ કરીને મારી નાંખ્યું છે એમ સમજવું.

ગળાદૂપાનાં ચિન્હો માટે ગળાદૂપાનો વિષય જોવો.

ફેર વર્કને મારી નાંખ્યું.—રજપૂત લોકો માતા રતનની દીંટડીને અશીષુ ચોપડી મોત થતાં લગી બચ્ચાને ધવડાવવાની તેને ફરજ પાડે છે. આઠઠાથી મોત આજ્ઞાનો દાખલો ડાક્ટર ગ્રીપર્સ લખે છે. ધતુરો તથા સોમલ આપી મોત આણે છે. ઝેરકાચકું આપી મોત આણવામાં આવે છે. ઝેરકાચકું આખાથી બચ્ચાનું મોત આંચકીથી થાય છે. આવી રીતે મોત થયું હોય તો મડગાંઠ લાંબા વખત લગી કાયમ રહે છે. એક બચ્ચું ઝેરકાચકું ખવડાવી મારી નાંખેલ હતું. લાસ ત્રીજો દિવસે હાથ આવી હતી. મડગાંઠ કાયમ હતી. પોસ્ટમોર્ટેમથી આસાવરોધનાં ચિન્હો જોવામાં આવ્યાં હતાં. અશીષુ પેટમાં ખવડાવીને અગર મોટા પ્રમાણમાં જીલ્લાબ દર્ધને મારી નાંખવામાં આવે છે.

પ્રસવ થયા પછી તરતજ સ્ત્રી સંસ્કૃત મહેનત કરી શકે અથવા લાંબી મુસાફરી કરી શકે? પ્રસવ પછી સ્ત્રી હાલી શકે છે એવા દાખલા મળુર વર્ગની સ્ત્રીમાં આપણે જોઈએ છીએ. છોકરાનો જન્મ થયા પછી તરતજ સ્ત્રી સખત મળુરી કરી શકે છે, તેમજ લાંબી એટલે ૮૦૦ આઠસે માઈલની મુસાફરી કરી શકે છે.—(ટલર).

જન્મ થયા પછી તરતજ વચ્ચાને મારી નાંખવા જેટલી હુશિઆરી મામાં હોય છે? મામાં એટલી હુશિયારી હોય છે. એક સ્ત્રીએ છોકરાનું માયું યોનીની બહાર આવ્યું કે તરતજ બે સાથળ વચ્ચે લીચી નાંખ્યું એવો દાખલો નોંધાયેલો છે.—ત્રિભુવનદાસ.

સ્ત્રીની તપાસ. ડોક્ટરની જવાબદારી—ડોક્ટરે સ્ત્રીના શુભાવયવની તપાસ તેની ખુશી પરવાનગી લીધા વગર કદી પણ ન કરવી જોઈએ.

મરી ગયેલી સ્ત્રીના ગર્ભાશય વગેરેની પરીક્ષા માશ્ક્રેટના હુકમથી મેડીકલ-મેન કરી શકે છે. એક સ્ત્રીની તાજેતર પ્રસવ થયાની ખાત્રી કરવા માટે યોનીની પરીક્ષા કરવા પોલીસે ઈન્સ્પેક્ટરની સાથે મેડીકલમેન ગયો હતો. તપાસ કરી અભિપ્રાય દીધો કે, પ્રસવ થયેલ નથી. સ્ત્રીએ ફરીયાદ કીધી અને જુરીએ ૨૦૦ પાંડ બરી દેવાનો તોહમતદાર સરજનને હુકમ કીધો. પોલીસમેન મેડીકલમેનને સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવાની કલ્પદેસર સત્તા આપી જ શકે નહીં, એટલે ધમકાવી રજા લીધી હોય તો ઊઘાડા હુમલાથી મેડીકલમેન બચી શકતોજ નથી.

હોફરું કેટલો દલત્ત જીવ્યું હતું ?—આનો જવાબ દેતી વખતે ચાર બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. (૧) નાળની સ્થિતિ, (૨) ઘોડી ફરનારા અવયવોમાં ફેરફાર. (૩) ચામડીની સ્થિતિ, અને (૪) વચલા કાનની હાલત.

(૧) નાળની હાલત.—છોકડે જીવતું જન્મ્યું હોય અથવા જન્મ્યા પછી બારથી એવીશ કલાક જન્મ્યું હોય તો નાળનો જે ભાગ ફુટીના સંબંધમાં હોય છે તે સૂકાવા માટે છે. કોયલા જેવો થઈ જઈ વણચી પાંચ દિવસમાં ખરી પડે છે. નાળને ઠેકાણે કાપટી રહે અને ન પણ રહે. ફેફસાંની જળ પરીક્ષાથી હવા માલમ ન પડી હોય તોપણ નાળની આવી હાલત જીવતા જન્મની ખાત્રી આપે છે. છોકડે મૂએલું જન્મ્યું હોય તો નાળમાં આ ફેરફાર થતો નથી; કેમકે નાળનો કટકો એક ઠેકાણે રાખ્યો હોય તો ચકાઈ જાય છે. નાળને ઠેકાણે ચામડી રાતી થએલી તથા સૂજેલી હોય અને તેમાં પૂર નીકળતું હોય તો જીવતા જન્મની ખાત્રી થાય છે.

(૨) લોહી ફરનારા અવયવોનો ફેરફાર.—સાત દિવસ કે ૩૦ ' ડક્ટસ આરટીરીઓસસ ' કામગાના રૂપીલ જેટલું સંકોચાઈને થઈ જાય છે. આઠમાથી દસમા હફાડા લગીમાં ' ડક્ટસ આરટીરીઓસસ, ' ' ડક્ટસ વીનોસસ, ' તથા ' ફેરામેન ઓવેલી ' નાણુક થઈ જાય છે.

ઊપલા અવયવો અમુક વખતે નાચ પાને હો એમ લખેલું છે. તો પણ તે કોઈવાર જન્મ્યા પહેલાં નાણુક થયેલા માલમ પડે છે. જેથી તેની પરીક્ષા ઊપર છોકડે જીવતું જન્મેલ છે કે નહીં અને જીવતું જન્મ્યું હોય તો કટલા દિવસ લગી જીવ્યું હતું તે દમ્બેમાં ખાત્રીપી કહી શકાયું નથી.

(૩) ચામદીની હાલત—જીવતાં જન્મેલાં છોકરાંની ઊપલી ચામડી ખરી નામ છે. તે ફેતરાં થઈ ઉખડે છે, અથવા લોટની માફક ખરી પડે છે. આ બનાવ ખીજે કે ત્રીજે દિવસેથી શરૂ થાય છે; અને ત્રણ ચાર અઠવાડીઆં લગી ચાલુ રહે છે. પહેલાં પેટ પરથી; પછી છાતી, વૃષ્ય, બગલ, પીઠ, અને સાંધા પરથી; અને છેલ્લે હાથ તથા પગ પરથી ઊખડી નામ છે. મૂખેલાં જન્મેલાં છોકરાં સડવા માટે છે, ત્યારે તેમની ઉપત્તયા ઊખડી નામ છે; પણ તેની નીચે નવી ઉપત્તયા રહેતી નથી. ખરી ત્વચા ખુદ્દી થઈ નામ છે.

(૪) ઘચલા કાનની સ્થિતિ—ગર્ભાશયમાં ગર્ભના વચલા કાનમાં વાયુ હોતો નથી. ‘સખ એપીથાલીઅમ’ ના રજકણો અગર પ્રવાહિથી તે ભરેલા હોય છે. સાધારણ રીતે તે જતાં રહે છે; અને તેને ઠેકાણે ચોવીથ કલાકને અંતરે હવા દાખલ થાય છે. આ પદાર્થ કાનમાં માલમ પડે તો બચ્ચાએ શ્વાસ નથી લીધો એમ સમજવું; અને હવા માલમ પડે તો શ્વાસ લીધો છે એમ સમજવું.

હોજરીમાં ખોરાક માલમ પડે તો બચ્ચું જીવું હતું એમ અનુમાન થાય છે. ‘મિક્રોનીયમ’ નામનો મળ આંતરડાંમાં મુકલ ન હોય તો જીવતા જન્મની ખાત્રી થાય છે. ખરી ગયેલું છોકરું તાજું હોય અને તેનાં આંતરડાંમાં હવા હોય તો જીવતા જન્મની ખાત્રી થાય છે.

છોકરાને મરી ગયે કેટલો ઘણત થયો હશે ?—મુકુંડ સડવું ન હોય તો તેને ખરી ગયાને થોડા કલાક થયેલા હોવા જોઈએ. પરંતુ સડવા માંડવું હોય તો ખરી ગયાને ઘણીવાર થઈ હશે એમ સમજવું. બહુજ સડી ગયું હોય તો એક બે દિવસ કરતાં વધારે વખત થયો હશે.

વાઢહસાના કેસમાં તપાસ કરવાની રીત.

(૧) બચ્ચું કેટલા મહીનાનું છે તે જોવું. માપ કરવો તથા વજન કરવું. મધ્યખિંદુ ક્યાં છે તે જોવું. આંખની કીકીની હાલત જોવી. વૃષ્ય, વૃષ્ય કાયળીમાં આવેલાં કે કેમ તેની તપાસ કરવી. સાતમા મહીનાથી કીકીનું પડ—pupillary membrane નાખુદ થવા માટે છે. આઠમામાં નાખુદ થઈ ગયેલું હોય છે, વૃષ્યો સાતમે મહીને એપિડોમીનલ રિંગમાં હોય છે; આઠ-

મામાં ઇન્જેક્શનલ કનાલમાં હોય છે; અને નવખામાં સ્કોટમમાં આવી જાય છે.

(૨) મરી ગયે કેટલો વખત થયો હશે ? શરીરની ગરમી તથા સ્નાયુસંકેચન—*cadaveric rigidity* થી આની ખાત્રી થાય છે. લાસ સંડેલી હોય તો સડાની હાલતપરથી નિર્ણય થશે.

(૩) મોતનું કારણ શું ?—જાળકનું આપ્તું શરીર તપાસવું. જોરજુલમની નીશાનિની તપાસ કરવી. હોય તો તે પ્રસવ વેળા અકસ્માતથી ગર્ભ હશે કે પાછળથી જાણીજોઈને મારી નાંખવા માટે કરવામાં આવી હશે તેનો નિર્ણય કરવો. ગળાની ખાલ પદાર્થ માટે તપાસ કરવી. રક્તાશય તથા તાળવાની ભોકાયલા જખમ માટે તપાસ કરવી. નાળ તુટેલું છે કે શસ્ત્રથી કાપેલું તે જોવું. આથી અકસ્માત કે ખુન તે જાણી શકાશે. ચામડીની હાલત જોવી.

(૪) ફેરસાની જળપરીક્ષા કરવી. રંગ જોવો. ક્લેન્જ જોવો છે કે આસ-માની તે જોવું. તે કંઠણ છે કે વાદળી જેવાં પોચાં તે જોવું. રક્તાશય તથા તેના સંબંધની રક્ત નળીઓની તપાસ કરવી.

(૫) ઢોજરીમાં ઘુંક, લોહી, કે હવા છે કે નહીં તે જોવું. કાંઈ ખોરાકની બીજ મળી આવે તો ખાંડ, દૂધ, તથા સ્ટાર્ચ માટે પરીક્ષા કરવી. ખાંડની ખાત્રી ટ્રાઇસે ટેસ્ટથી થાય છે, અને સ્ટાર્ચની ખાત્રી આયોડીનથી થાય છે. ગુળા (*iodine*) નો રંગ યઈ જાય છે. ઝેરની તપાસ કરવી. આંતર-કાંમાં મળ કેટલો છે તે જોવું. હવા માલમ પડે અને લાસ તાજી હોય તો જીવતા જન્મની ખાત્રી થાય છે. મૃતશય ખાલી છે કે બરેલું તે જોવું.

(૬) માથાની ખોપરીનાં હાડકાંમાં અસ્થિભંગ છે કે નહીં તે જોવું. અસ્થિભંગ 'પરાઇટલ' તથા 'ફ્રોન્ટલ' હાડકામાં હોય અને ફક્ત ત્રડ—*fracture* મિસાલે હોય તો જોરજુલમ નથી થયો એમ સમજાય છે, પણ હાડકાંના ઢુકડેઢુકડા યઈ ગયા હોય તો ખૂનની ખાત્રી થાય છે. વિશેષ ખાત્રી ફેરસાની જળપરીક્ષાથી થશે. કરોડરજીનના ભાગ ઉપર મણકાનું ભાગવું અગર ખરી જવું છે કે નહીં તે જોવું.

(૭) જો અગર આરોપ હોય તેને તપાસવી. તેની તાજી પ્રસૂતિ માટે પરીક્ષા કરવી. પ્રસૂતિ થવાની ખાત્રી થાય તો કેટલા દિવસ થયા હશે તેની ખાત્રી કરવી. સ્ત્રીના મનની પરીક્ષા કરવી એટલે કે સુવાવડમાં થતી થેલછા *puerperal mania* તેણીને યદ્ય છે કે કેમ તેની ખાત્રી કરવી.

લાડમાં ૧૦ દશ ચાંદ્ર માસ ઠરાવેલા છે. કેટલીક સ્ત્રી મોડાં બચ્ચાં જણે છે, અને ખીણ વહેલાં જણે છે,—એટલે અધુરાં જણે છે. સ્ત્રી, હમેશની ગણુત્રી અનેક રીતે કરે છે:—

(૧) એકજ વારના સંગથી.

(૨) ગર્ભ રહેતી વખતે સરીરમાં જણાતી લાગણીથી.

(૩) અટકાવ આવતો બંધ થવાથી. આ રીત વાંધાવાળી છે; કેમકે અટકાવ ધણું કારણથી બંધ થાય છે. સરદી કે બીજાં કારણથી બે ત્રણ મહીના લગી અટકાવ બંધ થઈ જાય છે; અને તે ફરીથી દેખાયો ન હોય દરમિયાન ગર્ભ રહી જાય તો બધી ગણુત્રી ખોટી પડે છે. સાધારણ રીતે છેલ્લા અટકાવ પછી બે અઠવાડીયાં રહીને ગણુત્રી કરે છે, અને તે મુદ્દતમાં, ગર્ભ પહેલો ફરકે તે વેળા, સુધારો કરી લે છે.

(૪) ગર્ભ ફરકવાની પ્રથમ લાગણી થાય તે. પરથી ઓઠકું ફરકવાનું જ્ઞાન માને પહેલ વહેલું સાડાચાર મહીને થાય છે. પણ, સ્ત્રી સગર્ભાં ન હોય છતાં ફરકવાની લાગણી જણાય. વળી, કેટલીક સ્ત્રીને જણવાના દિવસ લગી ઓઠકું ફરકવાની લાગણી થતી નથી. ફરકવાને ચોક્કસ કાળ નથી.

ગમે તે રીતે ગણુત્રી કરવામાં આવી હોય, પણ એમ કહી શકાય કે, સ્ત્રી ૨૭૫ થી ૨૮૦ દિવસે જણે છે.

ઘણામાં ઘણી કેટલી મુદ્દતે સ્ત્રી છોકરું જણે છે?—અણુભાવ બંધ થવાની તારીખથી ગણુત્રી કરતાં ૩૨૫-૩૨૬ દિવસે એક સ્ત્રીને ઓઠકું જન્મ્યું હતું. રેસ્પીકોફ લખે છે કે, એક સગર્ભાં સ્ત્રીની ખસ્તી (pelvic capacity) બેડોળ હોવાથી અધુરો પ્રસવ કરાવવાની મેં તેને બલા. મળ્યું કાઢી હતી; તેણે તેમ કરવાની ના પાડી. બચ્ચું ૩૪૨ દિવસે જન્મ્યું હતું. બીજા એક કેસમાં ૩૩૦ દિવસે પ્રસવ થયેલ છે. ગણુત્રી અટકાવ બંધ થવાના દિવસથી કરેલ હતી.—ઘેરી.

ઓછામાં ઓછી કેટલી મુદ્દતે સત્તીવ ગર્ભ જન્મે છે?—સાત મહીના અને બસે દશ દિવસની હદ બાંધેલી છે; પણ છ માસનાં એ ઉછરેલાં છે. અધુરાં ઓકરાંમાં અધુરાં જન્મનાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે. ઓકટર ઘેરી લખે છે કે, સંભોગ થયા પછી ૧૮૦ એકસે એંચો દિવસે જન્મેલું બચ્ચું ૧૧ અગીઆર વર્ષની ઉંમર લગી જીવતું જોવામાં આવેલ છે. અને દેખાવ એટલી મુદ્દતના બચ્ચાના જેવો હતો.

આગલી પ્રસૂતિ પછી ૧૨૭ એકસે સપ્તાવીશ દિવસે, જીવનું રહી શકે તેવું છોકરું જન્મ્યાની હકીકત ડોક્ટર ટેલર લખે છે. એમ માનીએ કે, પહેલા જન્મ્યાના જન્મ પહેલાં બીજે ગર્ભ રહેલ ન હતો, અને પ્રસવ પછી એક આઠવાડીએ બીજે ગર્ભ રહેલ હતો. તો આ છોકરું ગર્ભધાન પછી ૧૨૦ દિવસમાં જીવી શકે એવું થઇ ગયેલું હોવું જોઈએ.

સર્ગર્માવસ્થામાં ઘીજો ગર્ભ રહેવો.—*Seperfactation*. એક ગર્ભ રહેલ હોય છતાં બીજો રહે છે. એક સ્ત્રીએ બે નોખા રંગનાં છોકરાં જન્મ્યાં હતાં. (એક ઘોળું અને બીજું કાળું હતું.) બે માણસ સાથે એટલે ઘીજા અને કાળા સાથે અનુક્રમે (*successively*) સંગ થવાની વાત તેણે કયુલ કીધી હતી.

ગર્ભ રહે ત્યારથી ત્રણ મહીના લગી ગર્ભાશય મુખ સંપૂર્ણ રીતે બંધ થયેલું નથી હોતું, અને મેમ્બ્રેન્સનું નેડાણ પણ થયેલું નથી હોતું. એટલે ત્યાં લગી વીર્યજંતુનો તથા સ્ત્રીબીજ (*ovum*)નો સમાગમ થઇ શકે છે. નીચલા વર્ગનાં પ્રાણીઓમાં એક કરતાં અધિક જન્મ્યાં જન્મે છે એ, આ સત્ય વાતને ટેકા આપે છે. મનુષ્ય જાતમાં જે કેસો થાય છે, તેમાંના ઘણાખરા બે ગર્ભાશયના અગર બેડલાં (*franch*) ના હોય છે; એક જન્મ્યું વહેલું પરીપક્વ થઈ જાય છે. ગર્ભાશયમાં તથા તેની બહાર ગર્ભાધાન થાય છે, તેથી એમ સમજાય છે કે સર્ગર્માવસ્થામાં પણ, વખતે, સ્ત્રીબીજ ઉત્પન્ન થાય છે. એક કેસમાં ત્રણ મહીનાનો ગર્ભ ગર્ભાશયમાં અને પાંચનો તેની બહાર જોવામાં આવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

જિંદગીનો વીમો—Life Assurance.

જીંદગીનો વીમો એ, વીમો ઉતારનાર કંપની તથા ઉતારાવનાર સખસની વચ્ચેનો એકરાર છે; જેની રૂએ પાછલાંને અમુક વર્ષ લગી, અગર ગરજ લગી, વાર્ષિક પ્રીમીઅમ (*premium*) આપવાની કયુસાત દેવી પડે છે, તેના બદલામાં વીમો

ઉતારનાર કંપની તેને અગર તેના વારસને હસવેલી રકમ આપે છે. - કબુલાતના લખેલા દસ્તાવેજને પોલીસી કહે છે. નોખી નોખી કંપનીઓ જુદી જુદી વયે આપવાના દરનાં કોઠાવાળા 'ઓરગેક્ટરીસ' બહાર પાડે છે. 'અ' મુક વર્ષની પોલીસીના દર કરતાં આખી 'જ'દમીની પોલીસીનો દર ધણો ઓછો છે. વીમો ઉતરાવનાર સખસ સારી તંદુરસ્તી અને સારા ઓરગન્સ (organs) વાળો છે એમ સમજી પોલીસી બક્ષવામાં આવે છે, આ અને બીજી બાબતો માટે, કંપનીનું મન રજન કરવા સાફ, મેડીકલમેનના સર્ટીફિકેટની તેમજ તેના મિત્રની સાક્ષીની જરૂર પડે છે. મિત્રની સાક્ષી એટલા માટે જોઈએ છે કે, એથી સમજાય કે, આગલાં વર્ષોમાં વીમો ઉતારનાર તંદુરસ્ત હતો. કંપનીવાળા તરફથી લખેલું સવાલ પત્રક આવે છે. તેના જવાબ મેડીકલમેનને દેવા પડે છે. સવાલોના જવાબમાં ખાસ કરીને પેશાબના પૃથક્કરણ તથા શરીરના નોખા નોખા ભાગોની હાલત વિષે પ્રશ્નો કરેલા હોય છે. કંપની તરફના બીજા સવાલો કુટુંબ તથા આગલી હિસ્ટરીના સંબંધમાં હોય છે, તેના જવાબ વીમો ઉતરાવનાર સખસ મેડીકલમેનની હાજરીમાં આપે છે.

સરત્ત—નીચલી બાબતોને આધારે વીમો કંપની પોલીસી આપે છે, અને 'પ્રીમીઅમ'ની ગણતરી કરે છે:—(૧) અરજ કરવા ટાણે અરજ કરનારની વય પરથી તેના આયુષ્યનું અનુમાન. (૨) ખાસ જોખમ ધરાવનારા સંજોગો. જવા કે, હવા, ધમો, ઇલાદિ; જ્યાં આયુષ્ય કુંક થાય છે.

(૧) આયુષ્યનું અનુમાન.

પચીસથી પચોતરની વય માટે વિલિકની રીત આ પ્રમાણે છે. આ રીત સમસિતોષ્ણ કટીબંધમાં રહેનારા તંદુરસ્ત યુરોપીઅન માટે છે. એ રીત કે (૮૦-અ) છે. અ અરજદારની વય બતાવે છે. દાખલા તરીકે અરજ કરનારની વય ૩૦ વર્ષની હોય તો તેનું બાકીનું આયુષ્ય કે (૮૦-૩૦) = ૩૩-૩૩ વર્ષ થાય છે. આ ફોર્મ્યુલા પ્રમાણે ૩૦ વર્ષનો તંદુરસ્ત માણસ ૬૩-૩૩ વર્ષ લગી જીવતો રહેવા સંભવ છે.

(૨) સ્વાસ્થ્ય જોખમ ધરાવનારા સંજોગ.

અ હવા—સમસિતોષ્ણ હવામાં રહેનારા પાસેથી લેવાના દર કરતાં

ગરમ હવામાં રહેનારા પાસેથી લેવાનો દર વધારે હોય છે. દમોશાં ગરમ સ્થાનમાં રહેવું ન થતું હોય તો ધણી કંપનીવાળા એક સરખો દર લે છે.

ચ હવા—કેટલાક એવા ધંધા હોય છે કે જેમાં ઝાડી જોખમ રહે છે. જેવા કે, એન્જન પ્રધવરના; ખડાસીના; લગ્નઘડિના વખતમાં સોજારના; ખાણમાં કામ કરવાવાળાના; છાપરાંનાં નળીઓ સંચારવા વાળાના; રેલ્વે અમલદારના; દરજીના; બહીઆરાના; ખાટકીના; સરાણીઆના; ચિતારાના; ખત્રીના, ૩, લોહું, પારો, સીસું, સોમલ, તથા ફારફરસમાં કામ કરનારાના; રસાયણી ક્રિયા કરતાં ઝેરી હવાના સંબંધમાં આવનારાના ઇત્યાદિ.

ફ સંચારી રોગ—ક્ષય, ગાઉટ, ગાંઘપણું, અર્થુડ (વડ), ટાંકી ઇત્યાદિ.

વીમા કંપનીવાળા સંચારી રોગ જેને થયો હોય તેની જીંદગીનો વીમો ઉતારતા નથી. વખતે ઉતારે છે તો પ્રીમીઅમનો દર ધણો પડે છે.

ક્ષય—વારસામાં ઉતરવાનો સંભવ ૫૦ થી ૬૦ ટકા આ સંબંધમાં નીચેની ખાખતો લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. (૧) બાપ, મા, બાઇ, અને બેનની તંદુરસ્તી. (૨) આગલી ઓલાદ (દાદો, દાકો, કાકી, વગેરે) ની તંદુરસ્તી. (૩) છોકરાં હોય તો તેમની તંદુરસ્તી. (૪) પીતરાઇની તંદુરસ્તી. (૫) અરજદારની વય ૩૦ વરસની ઉપર છે ? (૬) એનાં માવિત્ર ક્ષયરોગી હોય તો, તેમને એ રોગ થવા અગાઉ એનો જન્મ થયો હતો ? (૭) તંદુરસ્તીને જોખમ થાય એવો અરજદારનો ધંધો છે ? (૮) અરજદારનાં બાંકડું (બાઇ, બેન, ઇ;) ક્ષયથી જે ઉમ્મરે મરી ગયાં હોય તે ઉમ્મર અરજદાર ઓળંગી ગયો છે ?

સીવર્કીંગનું માનવું એવું છે કે, અરજદારની તંદુરસ્તી સારી હોય અને એક માવિત્ર (મા કે બાપ), કે બે બાઇ અગર બે બેન ક્ષય રોગથી શુભરી ગયાં હોય, તો અરજદારની જીંદગી વય હોય તેમાં ૭ થી ૧૦ વર્ષનો વધારો કરી તે પ્રમાણે ‘પ્રીમીઅમ’ લેવું. બંને માવિત્ર ક્ષય રોગથી મરી ગયાં હોય તો વીમો ઉતારવોજ નહીં, અગર અરજદારની વયમાં ૨૦ થી ૨૪ વર્ષ વધારી તેના પ્રમાણમાં પ્રીમીઅમ લેવું.

ગાઝટ—Gout. વારસામાં ઉતરવાનો સંભવ ૫૦ ટકા. વારસામાં એ રોગ મળ્યો હોય તો અરજદારની વયમાં ૩ થી ૮ વર્ષનો વધારો કરી તેના પ્રમાણમાં પ્રીમીઅમનો દર ઠરાવવો જોઈએ.

ગાંડાપણું—વારસામાં ઉતરવાનો સંભવ ૩૦ થી ૧૦ ટકા. ઉંચકામમાં વારસામાં ઉતરવાનો બહુ સંભવ છે; તથા બહુ બાગે મા દીકરીને આવે છે.

ઝરૂદ—(Cancer=વડ). વારસામાં ઉતરવાનો સંભવ ૧૦ થી ૩૦ ટકા. મરદ કરતાં ઓરતને વારસો મળે છે. અરબદારની ઉંમર ૨૦ અને ૬૦ વર્ષની વચ્ચે હોય તે પ્રમાણે ૧૦ થી ૫ વર્ષ વધારે લેખીને પ્રીમીઅમનો દર નક્કી કરવો જોઈએ.

વીજા રોગ—દાંડી તથા એવા બીજા રોગ કે જોમાં શરીરમાં નબળાઈ આવે છે તેમાં પ્રીમીઅમનો દર વધારે લેવા રિવાજ છે.

ઢ. રોગ લાગુ થાય ઘણી શરિરની હાલત—(૧) આગલા હુમલા (માઈટ, અપરમાર, રક્તમૂર્છા, અરડો, લૂ લાગવી, સંધીવા, ઈ;)—જુદી જુદી રીતનો દર ઠરાવવામાં આવે છે. (૨) ટેવ (દારૂ પીવો, અશીષુ ખાવું, ઈ;)—નોખો નોખો કરે છે. (૩) અધાપો—ઉંમરમાં દર વર્ષ વધારી તે પ્રમાણે દર ઠરાવે છે. (૪) સારથુગાંઠ.—ટ્રસ (truss) ન પહેરાતો હોય તો વીમો ઉતારતા નથી. બીજા માટે નોખા નોખા દર—rate—ઠરાવે છે. (૫) અવયવનું શુભામલું.—પગ કપાઈ ગયો હોય કે બીજા કારણથી હાલત આવડ ન થઈ શકતી હોય તો અરબદારની ઉંમરમાં ૩ વર્ષનો વધારો કરી તેના પ્રમાણમાં રેટ (દર) ઠરાવે છે. (૬) મૂતનાર્ગ સંકોચ—urethra stricture—દર વધારવાની જરૂર પડે છે. (૭) આલ્યુમિનમ્માઇનુરીઆ—Albuminuria—પેશાબમાં આલ્યુમિનમ્ થોડી મુદત દેખાય અગર જાણુ જોવામાં આવે, મહેનત, ચંડી, કે આલ્યુમિનમ્ના ઓરાકથી થોડી મુદત અને યુક્તા—kidney ના રોગથી જાણુ હોય; યુક્તાનો રોગ હોય તો જોખમ (જીંદગીનો) રહે છે. ડોક્ટર ચોમસ. ફેસર એવી સલાહ આવે છે, ૨૪ કલાક લગી પેશાબ એક ડેકાણું રાખવાથી ડ્યુઅર્માના પેશાબના જથ્થાથી કે જેટલું 'આલ્યુમિનમ્' હોય સંલગી જીંદગીનો વીમો ઉતારવો; પણ એથી વધારે હોય તો નજ ઉતારવો. (૮) મેદ બહુ ધણું હોય તો રીવર્કીંગ ૨૫ ટકા વધારે પ્રીમીઅમ લેવાની ભલામણ કરે છે. (૯) સામાન્ય રોગ—આગળ રોગ થઈ ગયાનાં ચિન્હો જોવામાં આવે તો, ચોક્કસ કેસમાં, નોખો નોખો વધારે દર લઈ વીમો ઉતારે છે.

વદનની પરીક્ષા.

હૃદય, રેશમાં, તંતુ, ઉત્પત્તિ અવયવ, પેશાબના અવયવ, હોઝરી, તથા આંતરડાંની પરીક્ષા કરવા ઉપરાંત (૧) વય (૨) ઊંચાઈ (૩) વજન (૪) રંગતું આંધળાપણું (૫) સામાન્ય દેખાવ, એ પાંચ બાબતની પણ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ઉમ્મર સંબંધમાં બહુ સાવચેત રહેવું, અને જોવું કે અરજદાર કહે છે તેટલી જ તેની ઉમ્મર છે કે તેથી વધારે પહેલા પ્રકારની જીંદગી, વધારામાં બીજા પ્રકારની જીંદગી એમ-અરજ મુજબ વર્ગ પાડવા જોઈએ છે; જન-ધુવાન્નેગ નબળાઈ જોવામાં આવે નહીં તેને પહેલા પ્રકારની જીંદગી ગણવી.

વીમો ઉતરાવનાર પોતાની તંદુરસ્તીની બાબતમાં ડોક્ટરને ખોટી હકીકત કહે, અથવા થયેલ રોગ સંતાડે, અગર સંચારી રોગ વિશે જૂલ આપે તો પાછળથી કંપની તેનો વીમો રદ ગણે છે.

વીમો ઉતરાવેલ સહસના મોતનું કોરંજ.

મોત અકસ્માતથી, રોગથી, આપઘાતથી, અને ખૂનથી થાય છે.

(૧) અકસ્માત—૧ લાગવાથી થતા મોતને અકસ્માતમાં ગણતા નથી, અને વીજળી પડવાથી થતાં મોતને અકસ્માતમાં ગણે છે. કેટલીક વીમા કંપની માત્ર અકસ્માતથી થતા મોત માટે જ વીમો ઉતારે છે. એવા કેસમાં મેડીકલમેને જોવું કે મોત રોગથી થયું છે કે અકસ્માતથી? એક માણસે ૫૦૦) પૌંડનો વીમો ઉતરાવ્યો હતો. તેનું અરજી સીડી ઉતરતાં પડી જવાથી છ મહીને થયું હતું. મોતના ખરા કારણના સંબંધમાં મેડીકલ ઓપીનીઅન બરાબર ન પડવાથી, કંપની પાસેથી કોર્ટ માત્ર ૩૦) પૌંડ અપાવ્યા હતા.

(૨) રોગ—વીમો ઉતરાવતી વખતે અમુક ખરી બિના અરજદારે છુપાવી હતી એવો વેહેમ કંપની આવે, તો મેડીકલમેને અમુક ખાસ રોગથી મોત થયું છે એમ પુરવાર કરી દેવું પડે છે.

(૩) આપઘાત—આપઘાતથી મોત થાય તો કેટલીક કંપની કંઈ પણ આપતી નથી. વળી, બીજી જોટલું 'પ્રીમીઅમ' ભરાયું હોય તે જ માત્ર આપે છે, આપઘાતથી મોત થયું છે એમ વીમા કંપનીએ સાબિત કરી દેવું પડે છે. ડોક્ટર દેલરે બીજા વૈદ્યમને ૩૬૫ મે પાને કીનીઅર વિ. રોડ ઇન્સુરન્સ કંપનીનો દાખલો આપ્યો છે, તેમાં આપઘાત પુરવાર

કરવા સંબંધી ઘણી હકીકત છે. એક માણસ બીજાની જીંદગીનો વીરો ઉતરાવે તો તેણે પોતાને નામે ઉતરાવવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, પતિને સ્ત્રીનો વીરો ઉતરાવવો હોય તો પોતાને નામે ઉતરાવવો જોઈએ.

(૪) સ્વૂન—કરાર પ્રમાણે કંપની પાસેથી પૈસા વસુલ કરવા માં ખૂન કરવામાં આવે છે. નાનાં બાલકના વીમા ઉતરાવી તેને મારી નાંખે છે. જુદાના વીમા ઉતરાવી તેને મારી નાંખે છે. વેનીસાઈટ પોતાની સાળાને નામે વીરો ઉતરાવ્યો હતો; પછી રકમ પોતાને મળે તેટલા માટે તેને ઝેર આપી મારી નાંખી હતી.

અતિજીવન—Survivorship.

“જ્યારે બે માણસ અકસ્માતથી સાથે મરી જાય, ત્યારે કોણ પાછળ મુઝે એ નક્કી કરવું પડે છે; કેમકે, એક પલવાર પણ પાછળ મુઝે હોય તેને વારસોનો હક મળે છે.

૧. આ દેશમાં શરીરની જુદી અને શક્તિ સુમારે ૨૫ વર્ષની ઉંમરે પૂર્ણતાએ પોહોચે છે; અને તે ૪૦ થી ૪૫ વર્ષ લગી સારી સ્થિતિમાં રહે છે; પછી ધડતી દશાએ પહોંચે છે; તેથી ૨૫ અને ૪૫ વર્ષની વચ્ચેની વયના આદમી મધ્યે કોણ વધારે કાળ જીવી શકે તે કહી શકાતું નથી. આવા અકસ્માતના પ્રસંગમાં, પંદરની અંદરની અને પંચાવનની અંદરની વયવાળા મનુષ્ય ઉપર લખેલી યુવાવસ્થાનાં મનુષ્યો કરતાં કમી વખત લગી જીવે. એક જવાન માણસ પંદર વર્ષની અંદરના અગર પંચાવનની ઉપરના આદમી સાથે મરણ પામે તો તે પૈકી જવાન માણસ પાછળથી મુઝે એમ અનુમાન બાંધી શકાય. ૧૫ વર્ષની અંદરનો તથા ૬૦ ની ઉપરનો એમ બે મનુષ્ય એક જ કારણથી મરે, તો ફ્રેન્ચ કાયદા પ્રમાણે, પહેલો વધારે જીવ્યો એમ મનાય છે. જોઈ મરનાર પંદર વર્ષની અંદરના હોય તો એમાંનો મોટો જીવ્યો એમ મનાય છે. ઇંગ્લાંડમાં, સિવિલ કાનુન મુજબ, માબાપ તથા છોકરું સાથે મરણ પામે તો તે પૈકી છોકરું યુવાવસ્થાએ પોહોચ્યું હોય તો પાછળથી, અને તેટલી ઉંમરે ન પોહોચ્યું હોય તો પહેલું મરે એમ ઠરાવેલું છે. મા તથા બચ્ચું પ્રસવ વેળા સાથે મરે તો મા અતિ જીવી એમ સમજાવું.

પુરા તથા સ્ત્રી એક જ અકસ્માતથી સાથે મરણ પામે ત્યારે, મન-

થી બચાવ થવા સંભવ હોયે તો, પુરુષની હૈયાતિ લંબાય છે. મૂર્છા તથા સ્તબ્ધતાથી બચાવ થવા સંભવ હોય તો સ્ત્રીની હૈયાતિ વિશેષ લંબાય છે.

૨. હવાની તંગીથી અગર કાર્બોનિક એસિડ ગેસથી શ્વાસાવરોધ થઇ મૃત્યુ નીપજે તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે વખત જીવવા સંભવ છે; કેમકે, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને ઓછો 'ઓક્સીજન' વાયુ જોઈએ છે.

જીવવામાં જેનાં શરીર પરં કપડાંનો બોજો વધારે હોય તે વહેલો મરે છે. તરી ન શકાય એવી ધન્ય જેને થઇ હોય તે વહેલો મરે છે.

ધર અને માટી પડીને ઘણાં મુશ્કાળા અકસ્માતમાં વધારે શક્તિવાન વિશેષ કામ જીતી શકે છે; જેમકે, સ્ત્રી કરતાં પુરુષ વધારે વખત જીવે છે, અને છોકરાં કરતાં સ્ત્રી વધારે જીવે છે.

થંડીથી થતા મોતમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષ, અને બાળક કરતાં સ્ત્રી વધારે વાર જીવે છે.

ભૂખ તથા તરસથી થતાં મોતમાં છોકરાં કરતાં ઉંમરે પોહોચેલાં વધારે વખત જીવે છે; અને જવાન કરતાં ધરડાં વધારે વાર જીવે છે; કેમ કે, તેમનાં પોપણ માટે બોરાકની કમી જરૂર રહે છે. —ત્રિભુવનદાસ.

માતનું અનુમાન—Presumption of Death. શુભ યર્ધ ગયેલો માણસ મરી ગયો છે એમ ક્યારે માનવું ? આના જવાબમાં હિંદુસ્તાનનો કાયદો એમ કહે છે કે, ૩૦ વર્ષ લગી જીવતો હોવાના ખબર મળતા રહેલ હોય તો જીવતો છે એમ માનવું. એથી ઉલટું, શુભ થઇ ગયેલા માણસના સમાચાર તેનાં સંબંધીને, કે જેમને ગળવા જોઈએ તેમને ૭ વર્ષ લગી ન મળ્યા હોય તો મરી ગયાનું અનુમાન થાય છે.

રોગનો ઢોંગ.—Feigned Diseases.

સૌજન્ય કે ખત્રાસી વ્રજાઈમાં ન જવા સાંઝે ઢોંગ કરે છે. કેદી સખંત મજૂરીથી ખચવા માટે ઢોંગ કરે છે. બળાકારના ગુન્હાથી ખચી જવા માટે અથવા બિચારથી ઉત્પન્ન કરેલા છોકરાના પોપણનું ખર્ચ ન આવવા માટે માણસ નામદારીનો ઢોંગ કરે છે. બિખારી અનેક જાતના ઢોંગ લોકોને હાગવા સાંઝે કરે છે.

લોહીનો શ્રાવ થયેલો હોય છે. લોહી પાતળું અને કળા રંગનું હોય છે. હા-
જરી તથા આંતરડાંની ' મ્યુકસ મેમ્બ્રેન ' લાલ હોય છે; વખતે તે નીચે
' એકીમેસીસ ' જેવામાં આવે છે. કલેજમાં લોહીનો ભરાવો થયેલો હોય
છે. મગજમાં પણ લોહીનો ભરાવો થયેલો હોય છે. ઉત્પત્તિ અવધવોમાં લોહી
એકઠું થયેલું હોય છે; શુદ્ધમાં લોહી એકઠું થયેલું હોય છે; વારંવાર તે
પર ' એકીમેસીસ ' Euclymoses જેવામાં આવે છે. ' સ્ટર્નો મેસ્ટો-
ઇડ મસલ ' ને ઈન્જ થયેલી હોય છે.

તું મોત મઠાંકાંસાથી થયું છે ?—મોત પછી લાસને લટકાવ-
વાથી જીવતે મળાકાંસો આધાંથી થતાં ચિન્હોને મંગતાં કેટલાંક ચિન્હો થાય
છે, જે એમ સમ્બિત થાય કે મોત મળાકાંસાથી નથી થયું તો ખૂન થયાનું
અનુમાન થાય છે; કેમકે ખૂની શિવાય શુદ્ધને બીજું કાણુ લટકાવે ?

દોરડાની નીશાની.—મોત પછી કેટલેકે કલાકે લાસને લટકાવી હોય
તો પછુ ગરદન પર દોરડાની નીશાની યાવ છે. વળી, રૂમાલ કે દેંડા જેવી
પોથી વસ્તુથી મળાકાંસો આધો હોય તો નીશાની થવા સંભવ નથી રહેતો.
કાપાની નીચે લોહીનો શ્રાવ થયેલો જેવામાં આવે તો જીવતે જ ગરદન પર
દબાણ થયું હતું એવું સિદ્ધ થતું નથી; કેમકે લોહીનો શ્રાવ (Effusion
of blood) મોત પછીના દબાણથી પણ થાય છે.

લાલની હોજરી.—હડપથી પરથી મગજને છાતી પર લાગે મણી
વડી નીકળેલી હોય તો માથુસે પોતે મળાકાંસો આધાની ખાત્રી થાય છે.

હોજરીમાં સેરનું હોયું—દાર, અરીજ, ઈત્યાદિ કેરી વસ્તુ દોરડાથી
ઘટકેલા માથુસની લાસના અંતરાવધવોમાંથી મળી આવે તો કેસ આપ-
ધાતો છે કે ખૂનનો એ જાણવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, બદન પર ઈન્જ
ન હોય તો આપધાતનું અનુમાન થાય છે. ખૂની લોહો પણ પ્રથમ જે
દાર મારીને લટકાવે છે, તેમ જેરની અસરથી જોશદ હોય તે વેળા પણ
લટકાવી દે છે. માટે અભિપ્રાય દેતી વખતે બહુ જ સંભાળ રાખવી.

જોરજુલમની નીશાની.—દીગાયલા માણસના બદન પર લીલીમાંમાં
કે જાંબ જેવામાં આવે તો ખૂનનું અનુમાન બાંધવા પડેલાં એ ઈન્જ
પોતે કાપી હશે કે કેમ તેની ચોક્કસી કરવી. જીવતે ઈન્જ થયાનું અનુમાન
થાય તો તે અકરમાતથી થાય તેમ છે કે કેમ તે જોવું. મરનારના બદન પર
ધારવાળા દુધાઆરના જાંબ હોય, બહુકની જાળીના જાંબ હોય, તથા

તેનું શરીર છોલાયલું કે બેડોળ થયેલું હોય, માટે ખૂનનું અનુમાન બાંધવા પહેલાં એ ઇજ સ્વહત્યાત્મક છે કે કેમ તેની ચોક્કસી કરવી જોઈએ. ગર-
હનવાળા કાપા (mark) તળે લોહીનો ગ્રાવ ન હોય તથા દેખાવ ગળા-
ફાંસાથી થયેલા મોતના જેવો ન હોય ત્યારે જ આવી ખારીક પરીક્ષા
કરવા જરૂર રહે છે. માથાપર સખત ઇજ હોય છતાં ગળાફાંસાનો આપ-
ધાતનો કેસ હોય. ગળાફાંસાથી આપધાત કરનારના બદનપર ક્યારેક આક-
સ્મીક ઇજ હોય છે. જે દોરડાથી તે ટીંગાયો હોય, તે તૂટી જવા સખબ
જમીન પર પડી જાય તો ઇજ થાય. આવી ઇજ થયા પછી ફરીથી
ટીંગાઈ મોત આવે તો બદન પર આકસ્મીક ઇજ હોય.

ટાંગેલી લાસના દાયની આંગળીઓ માહેલી બાજુ કપાયલી જો-
વામાં આવે તો ખૂનનું અનુમાન થાય છે. લગડાં ફાટેલાં હોય તો એજ
અનુમાન થાય છે.

ગળાફાંસાથી મરેલાના શરીર પર પ્રાણુધાતક જખમ હોય અને તેથી
મોત થયાની ખાત્રી થાય તો ખૂન થયાનું મજબુત અનુમાન બધાય છે;
કેમકે ખૂની શિવાય બીજો કોણ આવા જખમીને લટકાવી દે.

ગઢાફાંસો સ્વહત્યાત્મક, પરહત્યાત્મક, કે આકસ્મીક ?—
ગળાફાંસાના આકસ્મીક કેસ ધણી વેળા બને છે.

ગળાફાંસાનો પરહત્યાત્મક કેસ હોય છતાં બદન પર ઇજ ન હોય
એ નીચેની હકીકતથી જણવામાં આવશે:—(૧) લટકનાર એકલો હોય
અને લટકાવનારા ધણા હોય તો બદન પર ઇજ જોવામાં ન આવે, છતાં
પરહત્યાનો કેસ હોય. (૩) માણસ મજબુત અને બળવાન હોવા છતાં કેશી
વસ્તુની અસર તળે હોય અગર જઆવ કરતાં યાદી અથો હોય તો તેને
એક જ જથ્થુ દોરડાથી લટકાવી શકે છે.

શરીરની સ્થિતિ—ગળાફાંસાથી આપધાત કરનારના પગ જમીનને
અડેલા જોવામાં આવે છે. બેઠેલી હાલતમાં ગળાફાંસાથી મોત આણુવાના
દાખલા નોંધાયેલા છે. સતેલી હાલતમાં ગળાફાંસાથી મોત આણુવાના દા-
ખલા નોંધાયેલા છે. માણસો હાથ બાંધીને પણ ગળાફાંસાથી આપધાત કરી
શકે છે. આંધળો માણસ ગળાફાંસાથી આપધાત કરી શકે છે. નાના છોકરા
(નવ વર્ષના), તેમ જ વૃદ્ધ (૧૦૦ વરસના) માણસો ગળાફાંસાથી આ-
પધાત કરી શકે છે.

જાણે—જાણું દોરડું કાંપીને દરદીને ખુશી હવામાં સુવાડવો. શરીર
ગરમ સાગે તો મોઢા પર પાણી છાંટવું, તથા આંગ્રોનીઆ સુવાડવો. વી-
નળા લગાડવી. આટલું કરવા છતાં શ્વાસ ચાલુ ન થાય તો કૃત્રિમ શ્વાસ
ચલાવવો. મગજમાં લોહીનો ભરાવો થયાની ખાત્રી થાય તો 'ન્યુગ્યુલર વેન'
ખુશી કરી લોહી કાઢવું.

સમઝણ આપનારા દાખલા.

૧૮. ગળાફાંસાનો કેસમાં દોરડાની લંબાઈ માપવાની જરૂર.

દોરડાનો માપ કરવાથી આપઘાત કે ખૂનની ખાત્રી થાય છે. એક
આઠ શીટ પોહોળી ઝોરડીમાં માલવડા પર એક સાધુ લટકેલો જોવામાં
આવ્યો હતો. ભીંતની અડોઅડ એક સીડી ગોઠવેલી હતી. એમ કહેવાતું
હતું કે, મરનારે માલવડાની વચોવચ દોરડાનો એક છેડો પ્રથમ બાંધ્યો.
પછી નીસરણી ભીંતને આધારે રાખી, તે ઉપર ઉભી, બીજો છેડો પોતાની
ગરદનની ચોતરફ વીંટાળ્યો, અને ફૂંકો મારી ગળાફાંસો આધો. ગરદન અને
માલવડાની વચ્ચે દોરડાની લંબાઈ એક હાથ કે બે શીટ હતી. સવાસ એ
થયો કે, ઝોરડી આઠ શીટ પોહોળી હોતાં માલવડો આઠ શીટ લાંબો હોવો
જોઈએ. માલવડો આઠ શીટ લાંબો હોય તો તેનો મધ્યભાગ ભીંત કે બ્યાં
સીડી હતી તેથી ચાર શીટ ઉંટે હોવો જોઈએ. એટલે, તે બે શીટથી વધારે
લંબાઈ દોરડાની રાખ્યા વિના મરનાર દોરડાનો એક છેડો માલવડાના મધ્ય
ભાગમાં બાંધી બીજો છેડો પોતાના ગળામાં બાંધી શકે એમ બનવું અશક્ય
જણાયું. આપઘાતની સાબીતિ ન થઈ, એટલે ખારીક તપાસને અંતે ખૂનનું
અનુમાન બંધાયું હતું. આ કેસમાં મરનારને તથા જણાએ બેગા મળી
ગુંગાવી માર્યો હતો, અને પછી લાસને દોરડાથી માલવડે લટકાવી દીધી
હતી.—મિયલ. ૧૭/૮/૧૯૧૬ નોરે ૩૩૧ નંબરી સપ્ટેમ્બર. ૧૭/૧૦/૧૯૧૬ નું

૧૯. ગળાફાંસાના કેસમાં દોરડાની મજબૂતાઈ જોવાની જરૂર.

જે દોરડાથી ગળાફાંસો આધાતું કહેવામાં આવે તે, મરનારના વજનથી
ચુટે છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ. ગળાફાંસાના કેસમાં હમેશાં દોરડાની
જાતની તથા જગની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. એક સ્ત્રી બેઠેલી હાલતમાં
લટકેલી જોવામાં આવી હતી. તેણે ટપથી ગળાફાંસો આધો દોષ એવો

દેખાવ હતો. ટેપનો એક છેડો મરનારની ગરદનને વીંટાયેલો હતો અને બીજો પીતળના હુકમાં દીધો બરાવેલ હતો. મરનારની આંખ પર લીલ-ગ્રામું હતું, અને શ્વાસનળી શહેલી હતી. ગરદનને ફરતો ઉંડો ગોળાકાર (horizontal) કાપો હતો. એ લટકવાથી અગર બારે દબાણથી થયો હોય એમ જણાયું. ટેપની મજબુતાઈની પરીક્ષા કરી જોતાં તે ૪૯ રત-લના વજનથી તુટી પડી: અને મરનારનું વજન ૧૨૦ રતલ હતું. બારીક તપાસ પરથી એમ સાબિત થયું કે, ટેપ વડે ગળાદૂપો દબ મોત આપ્યા બાદ તેને લટકાવવામાં આવી હતી.—દેલર, ગિબ્બલ નાઈગ જાન્યુનિ. પાનું ૨૦. પગ જમીનને અડેલા હોવા છતાં આપઘાતનો ગળાફાંસાનો દાખલો.

સને ૧૮૩૨ માં એક માણસ પોતાની ઓરડીમાં દીંગાધસો જોવામાં આવ્યો હતો. તેનાં દીંચણુ વળેલાં હતાં, અને પગ જમીનને આધારે હતા. એણે આ પ્રમાણે આપઘાત કીધો હતો:—ફેંટાની એક છેડેથી સરકતી ગાંઠ બાંધી. તેમાં ગરદનને રાખીને, ફેંટાનો બીજો છેડો બારણાના કમાડની પાછળ, ગાંઠ બાંધીને, ફેંક્યો હતો. પછી કમાડ બંધ કરીને ફાંસો ખાવામાં ફતેહમંદ થયો હતો. પ્રથમ ઉંચો થઇ પગને ફણે ઉભો રહેલો હોવો જોઈએ. અને પછી પગ દીંચણેથી વાળી લીધેલા હોવા જોઈએ. બદનના બારથી ફેંટા (throat) નીચલી બાજુ સરકી ગયેલો હોવો જોઈએ. કેમકે, તે સારી પેઠે ખેંચાયો હોય એમ લાગતું હતું. ગરદનના કાપા તળે કે તેને ફરતું લીલગ્રામું ન હતું.—દેલરના જોન્સન જોર નેડીમ. પુટીસ.

૨૧. જમીન પર વેસીને ગળાફાંસો લાધાનો દાખલો.

સને ૧૮૭૭ માં મિ. સ્પેન્સર બેરીસ્ટરે ગળાફાંસાથી, જમીન પર બેસીને આપઘાત કીધો હતો. ઘંટડી વગાડવાની દોરી પલંગના થાંભલાને બાંધી હતી, અને તેનો બીજો છેડો ગરદનની આસપાસ વીંટાયેલો હતો. ખરેખર આ કેસ આપઘાતનો જ હતો.—દેલરના જોન્સન જોર નેડીમ. પુટીસ.

ગળાદૂપો.—Strangulation.

આમાં ગરદનને ફરતું લિંગેચર વીંટાળીને દબાણ કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહીં પણ શ્વાસનળી પર આંગળાંતું કે કોઈ બીજી ચીજનું દબાણ કરીને શ્વાસાવરોધ કરવામાં આવે છે. ચિન્હો, ઇલાજ, તથા મોતનું કારણ ગળાફાંસા પ્રમાણે જ છે. મરણોત્તર સ્વરૂપ પણ ગળાફાંસા જેવું જ હોય.

પડે અને મોત થાય તેને પાણીમાં ડૂબી મરવું કહે છે. મોત થવાની તોખી તોખી છ રીતો છે:—(૧) એખી, (૨) સીંકપી, (૩) કનકચન, (૪) એપે-પ્લેક્સી, (૫) કેમ્પ, (૬) એઝોસન. ધક્કા (shock) થી સીંકપી-syncope થાય છે. 'ભ્યારે' સ્નાયુમાં મોઢલા વળવાથી 'મોત થાય છે; ભ્યારે પ્રથમ લગડી (leggy) ના સ્નાયુમાં મોઢલા વળે છે, અને સાંધી ઠેક શ્વાસોચ્છવાસ ક્રિયાના સ્નાયુ લગી પહોંચી જાય છે. જે માણસ પાણીમાં ડૂબી મરે છે, તેનામાં શ્વાસવરોધનાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે. માણસ પાણીમાં ડૂબે છે, ભ્યારે હવાને બદલે પાણી ફેફસાંમાં જાય છે; એટલે ફેફસાંમાંતું લોહી સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ થતું નથી. 'ઓક્સીજન' વાયુ ફેફસાંને મળતો નથી, અને જી-દગી કાયમ ન રહે એવું લોહી શરીરમાં ફરે છે. ધીમે ધીમે હૃદયની ગતિ ઓછી થતી જાય છે, અને અંતે બંધ પડે છે, એટલે માણસ મરી જાય છે. શ્વાસવરોધથી મોત થાય છે, ભ્યારે શ્વાસોચ્છવાસ ક્રિયા બંધ થવા પછી ચારેક મિનીટ લગી હૃદય ચાલતું રહે છે.

પાણીમાં પડતી વખતે માણસ બેશુદ્ધ હોય તો 'સીંકપી'-syncope નાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે, પાણીની સપાટી સાથે શરીર અથડાવાથી મોત થયું હોય તો પણ 'સીંકપી' નાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે.

જેવું મૂર્છાથી (syncope) મોત થયું હોય તે ફરિમ શ્વાસોચ્છવાસ ક્રિયાથી બચવા પામે છે, * પણ જેનાં ફેફસાંમાં પાણી ગયેલું હોય તેને બચવાનો બહુ જ ઓછો સંભવ છે.

લાસ કટલી ચારે તરી આવે છે ?—માણસને મારીને લાસ પાણીમાં નાંખી દીધી હોય તો સડવાની શરૂઆત થયેલી હોવા સમજ, તેજ વખતે તરી નીકળે છે. તાંગા પાણીમાંની લાસ વહેલી, એટલે ચાર કે પાંચ કલાકમાં તરી નીકળે છે. જોડ પાણીમાંની લાસ મોડી તરી નીકળે નીકળે છે. ગરમીના દિવસમાં પાણીમાંની લાસ વહેવામાં વહેલી ૨૪ કલાકે તરે છે. શિયાળા કરતાં જિનાળામાં વહેલી તરે છે. મીઠા પાણી કરતાં ખારા પાણીમાં વહેલી તરે છે. નાગી કરતાં કપડાંવાળી વહેલી તરે છે. પુરૂષ કરતાં

* બાર મિનિટ મૂર્છિત સ્થિતિમાં પાણીની સપાટી નીચે રહેલો પુરૂષ ફરિમ ઈલાજથી બચવાની વાત ડોક્ટર જેરી લખે છે.—કનૌ.

ત્રી અને છોકરાં વહેલાં તરે છે. જે ત્રીના શરીરમાં ચરખી ઘણી હોય તે વહેલી તરે છે. હુગલી નદીમાં કલકતા નામની આગખોટ ૫૦૦' છડીયાં સહીત દૂબીને તળાએ ગઇ. પચાસ છડીયાં મરી ગયાં, અને બીજાં બચ્યાં. આઠ છડીયાં સાડા ત્રણથી સાડા પાંચ દિવસમાં તરી નીકળ્યાં, અને એક આઠમે દિવસે તરી નીકળ્યું. લાસો તરી નીકળી તે વેળા ગરમી ૭૫ ફે. હતી.

સ્વહત્યા કે પરહત્યા ?—પાણીમાંથી નીકળેલી લાસના બદનપર બંદુકની ગોળીના કે બોક્ષયજ્ઞા જખમ હોય તો ખૂનનું અનુમાન થાય છે; વખતે બંદુકની ગોળીનો જખમ સ્વહત્યાના કેસમાં પણ હોય છે. એક માણસે નદીની કંપર પર બેસીને છાતીમાં પિસ્ટલ મારી, અને તેજ વેળા પાણીમાં ગબડી પડ્યો, કેટલીક વેળા આપધાત કરનારા ધારવાળા હથીઆરના જખમ કરે છે; તેથી મોત ન થાય એટલે પાણીમાં જઈ પડે છે. એક જણે ધારવાળા હથીઆરથી ગરદન પર જખમ કર્યો. તેથી ' એકરટરૂનસ ક્રોટિડ આરટરી ' (ધારીનસ) ની ઘાખા કપાઈ; છતાં તે ત્રીસ વાર લગી પગે ચાલીને તલાવડીમાં પડ્યો. પાણીમાં પડતાં કૂવાની પગથી સામે માથું બૂટકાયાથી ઈજા થાય છે. આ ઈજા નજીવી હોય છે. આવા કેસમાં પોસ્ટમોરટેમ કરવાથી આસાપરોધનાં એટલે પાણીમાં બૂડી મરવાનાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે. માથાને લાગેલી પગથીથી બે શુદ્ધ થાય અને એવી જ હાલતમાં પાણીની નીચે પોહોએ તો ' સીકપી ' નાં ચિન્હો દેખાય.

ઘણી ઊંચાઈએથી કાઈ માણસ પાણીમાં બૂસકો મારે. તો બંને હાથો ખડી જવાની, માથાનાં હાડકાં બાગી જવાની, બરડાની કરોડના મથકા બાગી જવાની, તથા અતિ સખત હુંદાયજ્ઞા જખમ થવાની ઈજા થાય; પોસ્ટમોરટેમથી પાણીમાં દૂબી મરવાનાં ચિન્હો જોવામાં ન આવે તો ખૂનનું અનુમાન થાય છે.

પાણીમાંથી મળી આવેલી લાસના હાથ બાંધેલા હોય અગર હાથ પગ બંને બાંધેલા હોય તો ખૂન થયાનું એકદમ અનુમાન ન બાંધવું; કેમકે આપધાત કરનારા પણ એવી રીતે પાણીમાં પડે છે. દાંત વડે ગાંઠ બાંધેલી હશે કે કેમ એ જોવું, તથા મોત જીવતિ સ્થિતિમાં પાણીમાં પડવાથી થયેલ છે કે નહીં એની તપાસ કરવી; એટલે ખરી ખાત્રી થઈ શકશે. જેને તરતાં આવડત હોય તે હાથ પગ બાંધે છે.

મરવાનો જેણે દડ નિશ્ચય કીધો હોય તે છીછરા પાણીની સપાટી નીચે ફક્ત અરધી મિનીટ લગી તાક તથા મેં રાખી દે તો બેશુદ્ધિ થઈ જાય, અને મરી જાય. દારૂના નિસામાં કે અપરમારની અસર તમે માણસ છીછરા પાણીમાં ડૂબી મરે છે. છીછરા પાણીમાંથી મળી આવેલી લાસના બદન પર ઇજા જેવામાં આવે તો ખૂનનું અનુમાન થાય છે.

ધણીવેળા ખૂની લોકો ગળું દાખીને કે શુંગારીને મારી નાંખ્યા બાદ ગુન્હો છુપાવવા માટે, લાસને પાણીમાં ડેંટી દે છે. લાસ તાછ હોય તો આવરોધ (apraeson) ના ચિન્હો જેવામાં આવે છે; પણ પાણીમાં લાંબો વખત રહેવાથી સડી મઈ હોય તો કાંઈ પણ ખાતો આપી ન શકાય. આવે વખતે બદારલા દેખાવ પર જ આધાર રાખવો પડે છે. લાસના શરીર પર નખનાં ઘાત, લીસાંમાં, કે એવી બીજી ઇજા હોય તો પાણીમાં નાંખ્યા અગાઉ જોરજુલમ ગુજરેલ છે એમ સમજવું.

વાળીમાં ફૂલે કેટલો ઘસત થયો હશે ?—આનો નિર્ણય બગાવર દીતે થઈ શકતો નથી. કેમકે પાણીમાં ડૂબવાથી થતાં ખાસ ચિન્હો લાંબી મુદત લગી રહેતાં નથી. શિયાળામાં મરણ થયું હોય તો થોડા દિવસ લગી ખાસ ચિન્હો રહે છે; પણ ઊનાળામાં મોત થયું હોય તો બે ત્રણમાં રાજ-માં તમામ ચિન્હોનો નાશ થઈ જાય છે. પાણીમાંથી નીકળેલી લાસને ખુશી દવામાં રાખ્યાથી તરત સડી જાય છે.

વાળીમાંથી નીકળેલી લાસનો સઢવાનો કામ.—અહેરે તથા ગરબન પ્રથમ સડે છે. પછી ખભા, છાતી, અને પગ સડે છે: દવામાંની લાસનું સડવું પેટના બાગથી શરૂ થાય છે. મુઠ્ઠા પાણીમાં મળેા વખત રહેલ હોય અમર બદાર કાઢવા પડી લાંબી મુદતે જેવામાં આવ્યું હોય તો અદે-રે સુત્રેલો અને કાલો જેવામાં આવે છે, અને બદન પર આસાવરોપના બીજા કેસની જેમે મુલાબી તથા આસમાની રંગનાં ચાપાં જેવામાં આવે છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ.

મ. મહારાજો દેખાવ.—અહેરે ફીકા તથા શાંત હોય છે. આંખ અંધી ખુશી હોય છે. પોપગાં કાળાં આસમાની હોય છે. ફાજી પેદાની

હોય છે. મોં અડધું ખુલ્લું હોય છે. જીભ સળેલી તથા દાંતને અડેલી હોય છે: વખતે બહાર નીકળી આવેલી હોય છે. પેટ દબાવતાં નાક તથા મોઢા-માંથી પાણી નીકળે છે. મોઢા પર શીથુ આવેલાં હોય છે. ચામડી યડી અને ફીફી હોય છે. ચામડીની ફવાડી જીભી યથેલી હોય છે. નખમાં રેતી કે કાફલ હોય છે. હાથનાં કાડીઆં વળેલાં (clenching) હોય છે, તથા તેમાં ઝાટપાસો પકડેલો હોય છે. આંગળાં ઊલાવલાં હોય છે. હાથની હથેલી તથા પગનાં તળાઓ ડૂબેલાં અને સફેદ હોય છે. શિશુ સંકોચાયેલું—ટૂંકું થઈ ગયેલું—હોય છે. મડાગાંઠ (rigour mortis) તરતજ બંધાય છે. ઉલ્લે આસ લેતી વખતે જે સ્થિતિમાં બદન હોય તેમાં જ અકાશ્ન ગય છે. ઘણાખરા કેસમાં મડાગાંઠ કેટલાક દિવસ લગી કાયમ રહે છે.

માહેલો દેખાવ.—મગજમાં લોહી એકઠું થયેલું હોય છે: હંમેશાં મગજની આવી હાલત જોવામાં આવતી નથી. ડોક્ટર ચીવર્સે લખે છે કે, સેવસે પુખ્ત વયનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં મગજની લોહીની નળીઓ લગભગ ખાલી જોઈ હતી. શ્વાસ નળીની મ્યુકસ મેમ્બ્રેન (માહેલી ત્વચા) ફીંગળુના રંગની હોય છે. લાસ સડી ન હોય તો શ્વાસ માર્ગમાં પાણી તથા સફેદ શીથુ—froth—હોય છે. મૂર્છાથી મોત થયું હોય તો શ્વાસ માર્ગમાં શીથુ નથી હોતાં ફેફસાં જીપસેલાં તથા પાંસળીને અડેલાં હોય છે. હૃદયનો કેટલોક ભાગ તેમનાથી ઢંકાયેલો હોય છે. તે વાદળી જેવાં પેચાં હોય છે. તેમાં કાપ મેલવાથી, કપાયલા ભાગમાંથી, શીથુ અને લોહી મિશ્રિત પ્રવાહિ મોઢા જગામાં બહાર નીકળે છે. હૃદયની જમણી બાજુ લોહીથી ભરેલી હોય છે, અને ડાબી ખાલી હોય છે. ડોક્ટરો ટેલર, ઓગસ્ટન, અને ચીવર્સે કેટલાક કેસોમાં હૃદયની જમણી બાજુ ખાલી જોઈ હતી. લાસ સડી ગઈ હોય તો હૃદયના બધા ખંડ ખાલી હોય છે. એવે વખતે હૃદયના જમણા વેન્ટ્રીકલમાં લાલ ડાલ છે કે નહીં તથા પ્લુરીમાં પાણી છે કે નહીં તે જોવું. જો હોય તો પાણીમાં ડૂબી ઝરવાની ખાત્રી થાય છે. લાસ સડવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ગેસ (gasses) લોહીને હૃદયમાંથી બહાર ધકેલી દે છે, જેથી તે ખાલી જોવામાં આવે છે. લોહી બહુજ પાતળું હોય છે. તેનો રંગ કાળો હોય છે. પાણીમાંથી તરતજ લાસને બહાર કાઢી હોય છે. સારે હૃદયની જમણી બાજુમાં મોટા લોહીના જામેલા કટકા જોવામાં આવે છે. હોળ-

રીમાં પાણી પુષ્કળ હોય છે. ડોક્ટર કારપર કહે છે કે, હોઝરીમાં પાણી જેમાંથી સાસ મળી આવી હોય તેને મળતું આવે તો પાણીમાં દૂધી મરવાની પછી ખાત્રી થાય છે.

પાણીમાંથી નીકળેલા માણસને વચાવવાના કુપાય.—(૧) ગર-દન તથા છાતી પર તંગ કપડું હોય તે કાઢી નાંખવાં. (૨) બધું શરીર લુછીને ગરમ ધાબળામાં લપેટવું. (૩) નાક, મોં, તથા ગળામાંથી શીણ કાઢી નાંખવાં. (૪) આમોનીઆ કુંધાડવો; પીનળી લગાડવી; ખુટ્ટી હવામાં રાખવો; શેક કરવો; શરીર ચોળવું; છાતી પર આન્ડી લગાડવો; માથાની શિરા દૂસેલી હોય તો તેમાંથી થોડુંક સોડી કાઢવું; પાણીમાંથી કાઢવા બાદ તરતજ, માથુ-મનું માથું નીચું નમાવી, પેટ દબાવી, પાણી કાઢી નાંખવું. આ ગ્રિપાઓથી આસ આથુ ન થાય તો કૃત્રિમ આસ આથુ કરવો અને જે ત્રણ કલાક લગી આથુ રાખવો. કૃત્રિમ આસની ત્રણ રીતો છે. પાણીમાંથી બહાર કાઢેલી સાસના સ્નાયુ અકકાર્ધ ગયા (raptur tauris) હોય તો કૃત્રિમ આસ અલાવવો ફાકટ છે.

કૃત્રિમઆસની રીતો.

ડોક્ટર મારશલ હોલની રીત.—માથુસને જમીન કે ટેબલ પર જોધો સુવાડવો. બે ત્રણ સેકન્ડ પછી ચીતો કરવો. વળી જોધો કરવો, વળી ચીતો કરવો. આમ એક મિનીટમાં પંદર વખત કરવું.

ડોક્ટર સિલ્વેસ્ટરની રીત.—દરદીને ચીતો સુવાડીને ડોક્ટરે પાછળ જામવું. તેના બંને હાથ કાંડેથી પકડી, માથા પર ખેંચી, બેગા કરવા. એક બે સેકન્ડ પછી, કાણીએથી વાળી, છાતીની બાજુ પર બેરથી દાબવા. બે સેકન્ડ ખમીને ફરીથી એ જ પ્રમાણે કરવું. એક મિનીટમાં પંદર વખત એમ કરવું.

ડોક્ટર હાવર્ડની રીત.—માથુસને પાણીમાંથી બહાર કાઢવા બાદ, લૂગડાનો ગોરો તેના પેટ નીચે રાખી, જોધો સુવાડવો. આમ કાધાથી મોઢાનો ભાગ પેટથી નીચે રહેશે. પછી પીઠ પર બેરથી દાબવું એટલે પેટમાં પાણી બહાર નીકળી આવશે. પછી લૂગડાનો ગોરો પીઠ તળે રાખી દરદીને ચીતો સુવાડવો. એટલે પેટનો ભાગ જોધો થઈ માથું તથા છાતી નીચાં રહેશે. પછી હાથને માથા તરફ વાળી બેગાં પકડવા; જીભ બહાર કાઢી

ચીપીઆ (forops) વડે એક તરફ પકડી રાખવી; પછી તેના પમ પાસે હુંટણીએ એટલે દીવણુ ખોડીને બેસવું; અને બંને હાથ પોહોળા કરી. દરદીની છાતીના હેઠલા ભાગ પર મૂકી, ધીમે ધીમે પશુ જોરથી વાંકા વળીને દાબ દેવો. બરાબર દાબ દીધા પછી એકદમ હાથ બિઠાવી બેઠાં થઈ જવું. બે સેકન્ડ ખમીને ફરીથી છાતીને દાબો, હાથ બિઠાવી, બેઠાં થઈ જવું. આ પ્રમાણે એક મિનીટમાં પંદર વખત કરવું.

પ્રથમ દરદીને ચીતો સલાહવાથી છાતી પોહોળી થાય છે. બાદ દબાણુ કરવાથી અંદરની હવા બહાર નીકળી જાય છે. દબાણુ ઊપાડી લેવાથી છાતી પાછી પોહોળી થાય છે, અને હવા અંદર દાખલ થાય છે. આમ હવાનું આવાગમન થાય છે. જીભ બહાર કાઢેલી હોવાથી, તથા દરદીને ખુફી હવામાં સૂત્રાડી રાખવાથી હવાના આવાગમનમાં હરકત થતી નથી.

આસોચવાસ આણુ થયા છતાં કેટલોક વેળા માણુસ મરી જાય છે: યાક (exhaustion) થી અગર ફેફસાંના હવાનાં સેલ્સ (cells)માં પાણી ભરાઈ જવાથી મરણ થાય છે.

સમજાણ આપનારા દાખલા.

૨૬. ફેફરાની અસર તલ્લે તાંગા પાણીમાં ડૂબી મરવાનો દાખલો.

એક માણુસ સંડાસમાંથી બહાર નીકળતાં ફેફસાંથી પકડાયો, અને ગંદા પાણી (કાદવ)ના ખાખોથીઆમાં ઊંધે મોઢે પડ્યો. જે ખાખોથીઆમાં તે પડ્યો તેની ઊંડાઈ ત્રણ કે ચાર જ ઇંચ હતી, અને દોઢ શીટ પોહોળાઈ નેટલી જગા તેણે રોકી હતી.—એગરટન. *ગિમલનાતીંગ ગાનુનિ*

૨૭. પાણીમાં ડૂબી મરવાનો શક મરેલો કેસ.

એક માણુસને ગુમ થયે દશ અઠવાડીયાં થઇ ગયાં ત્યાર બાદ પાણીમાંથી મળી આવ્યો. તે ચડેલું બાકું લેવા ગયો હતો, અને પોહોળાય ગજવામાં હતી. એક દસ્તાવેજ કે જે સાથે લઇ ગયો હતો તે જોવામાં ન આવ્યો. શરીર બહુ જ સડી ગયેલું હતું. આંખના ડોળા બહાર નીકળેલા હતા, તથા જીભ કાંતમાં બરામલી હતી. ગરદનની ડાબી ભેર બે લીટિની પોહોળાઈનો ધોળા રંગનો કાપો હતો. ફેફસાં બહુ જ પૂલેલાં હતાં. હૃદયની ડાબી બાજુ ખાલી હતી, તથા જમણી કાળા તથા મોળા જેવા લોહીથી ભરેલી હતી.

ટ્રેકીઆ (trachea) માં એટલે શ્વાસનળીમાં થોડુંક લોહીવાળું શીણ હતું. તેમાં, ફેફસાંમાં, અને હોઝરીમાં પાણી ન હતું. મગજ સડીને સોહીરૂપ સોહીરૂપ બની ગયું હતું, તેથી તેની પરીક્ષા થઈ ચકી નહતી. માથાનાં હાડકાંને ઈન્જેક્શન થયેલી ન હતા. ' કુઓડીનમ ' તથા ' ઈસોફેગસ ' ની ઝેર માટે રસાયણીક તપાસ કીધી પણ તે જોવામાં ન આવ્યું. " અમોએ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો:—(૧) મરનારનું મરણ શ્વાસવરોધથી થયું છે; (૨) ઘણુંકરીને તેનું કારણ પાણીમાં ડૂબી મરવું એ છે; (૩) લાસ ઘણીજ સડી ગયેલી હોવાથી મરદન વાળા કાપા વિષે કાંઈ પણ ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકતું નથી; (૪) પાણીમાં ડૂબી મરવાથી મોત થયું છે એમ માનીએ તો તે સ્વહત્યાનો કેસ છે ? પરહત્યાનો છે ? કે અકસ્માતનો છે ? તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. " કેટલાક મહીના પછી બોવાઈ ગયેલાં હસ્તાંવેજ હાથ આવ્યો હતો, અને ન્યાય બાજે એ કેસ સ્વહત્યાનો હોવાનું પુરવાર થયું હતું.—કારપર; મિખલ અને હૈરનાગ-ગાવનિ-૫૫૭ ૧૮૭૫.

સ્વાસનું રૂંધન—Suffocation.

આ જાતનાં મરણમાં ગળા પર કોઈ જાતનું દબાણ થયેલું હોતું નથી, મોં તથા નાક પાણી કે બીજા પ્રવાહિ પદાર્થની સપાટી તળે આવેલ હોતાં નથી. પણ બીજી રીતે જ ફેફસાંમાં વાયુ જઈ શકતો નથી, એટલે શ્વાસનું રૂંધન થવાથી મરણ થાય છે.

સ્મોધરીંગ.—નાનાં તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાંના નાક તથા મોં પરથી ચીકાસ દૂર કરવામાં ન આવે તો તે શુગળાઈ મરે છે તેને 'સ્મોધરીંગ' કહે છે.

છાતીપર દબાવણ.—છાતી પર દબાણ થવાથી મરણ થાય છે. માટીની ખાણમાં માણસ કબરોઈ મરે છે તે આવી રીતે મરે છે.

શ્વાસમાર્ગમાં વાહ્ય વદાર્થ.—પિસ્તુ, પખડી, પૈસો, વગેરે બીજા શ્વાસ નળીમાં પેશી જવાથી નાનાં બાલકનાં મરણ થઈ જાય છે. દારૂના નિસામાં માણસ બંધો પડેલો હોય અને જીવડી થાય તો જીવડી શ્વાસમાર્ગમાં જાય ને માણસ મરી જાય. કારબોનિક એસીડ એસ શ્વાસનળીમાં જાય તો વાયુ નળી એકએક બંધ થઈ જાય છે અને માણસ શુગળાઈ મરે છે.

રોગ કે રૂંધાથી થતું રોકાણ.—કૃપના રોગમાં શ્વાસ નળી બંધ થવાથી શ્વાસનું રૂંધન થાય છે; માની ઠીંટલીમાંથી નીકળતી વરાળ મોઢામાં

લેવાથી ધણી વેળા નાના બાલકની શાસનગીમાં ' ઇડીમા '—pedema થાય છે અને શાસનું ફેધન થઈ મોત થાય છે; ગળાના જખમમાંથી નીકળતું લોહી શાસ નગીમાં જાય તો માણસ ગુંગળાઈ મરે; ચોરીઆના રોગમાં થયેલું ગડ ફૂટે અને પર શાસનગીમાં બરામ તો ગુંગળાવાથી મોત થાય.

મરણોત્તર સ્વરૂપ.

અ. ઘઘારલો દેહાવ. — ધણી વેળા બહારથી કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી; નહીં તો શાસાવરોધનાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે. ચહેરા શાંત હોય છે. છાતી પર દબાણ થયેલું હોય તો તે ચાતીચોળ જોવામાં આવે છે. ચહેરા પર ઈન્નનાં ચિન્હ હોય છે. ઊપલા હોડને માહેલી બાણુ ઈન્ન થયેલી હોય છે. મોં, નાક, ગળું તથા શાસનગીમાં ધૂળ, રાખ, આટાર, ધસાદિ જોવામાં આવે છે. પિય પ્હારટર મોં તથા નાકને લગાડેલું હોય તો તેની નીશાનિ જોવામાં આવે છે. હોઠ કાળા આસમાની (livid) હોય છે. નાક અને મોઢામાંથી લોહીવાળું ફીણું (froth) નીકળે છે, ક્યારેક જીભ બહાર નીકળેલી હોય છે. આંખ લાલ ચોળ અને ડોળા બહાર નીકળેલા હોય છે. ચામડી પર ' ટપકાંવાળાં લીલકાંમાં '—punctiform ecchymoses જોવામાં આવે છે. હાથ પગ કાળાં આસમાની હોય છે.

માદેલો દેહાવ. — હૃદયની જમણી બાણુ કાળા લોહીથી ભરેલી અને ડાબી ખાલી હોય છે. ફેફસાંમાં લોહીનો જમાવ થયેલો હોય છે. વખતે તે કુદરતી લાલત (normal state) માં પણ જોવામાં આવે છે. એક ફેસમાં એક ફેફસું તકુરસ્ત હતું અને બીજામાં લોહી એકતું થયેલું હતું. ડોક્ટર ટાર્ડીન કહે છે કે ફેફસાં લાલ હોય છે. ક્યારેક કીકાં અને વગર ઊપસેલાં હોય છે. ' પદ્મનરી ખુરી ' તથા ટપકાંવાળાં લીલકાંમાં—Punctiform Ecchymoses જોવામાં આવે છે. રંજે કાળાં તથા ટાંચણીનાં માયાં જોવામાં હોય છે. ક્યારેક પાંચ ૭ હોય છે, અને ક્યારેક વીસથી ત્રીસ હોય છે. કેપીલરીઝ તૂટી જવાથી આ લીલકાંમાં થાય છે. ફેફસાંનાં રૂટ (root) આગળ, બેઝ (base) આગળ, તથા નીચલી દિનારી પર જોવામાં આવે છે. બીજા પ્રકારના શાસાવરોધમાં પણ આવાં લીલકાંમાં થાય છે ખરાં, પણ બીજાં ચિન્હોની સાથે આ હોય તો ઉપયોગી થઈ પડે છે. લોહી કાળું અને પાતળું હોય છે. હોઝરી, બરોળ, આંતરડાં મગજ, અને

મૂત્રપિંડ લોહીયાળ (congested) હોય છે. શ્વાસનળીમાં લોહીમિશ્રિત ક્ષીણ હોય છે, તથા તેનો (શ્વાસ નળીનો) રંગ હીંગળુ જેવો હોય છે.

ગુંગળાવાથી મોત થવાની સાચીત્તિ.—એ ત્રણ જાણીએમાં યદ્ય એકાએક શ્વાસનું રૂધિર કરી મોત આણે તો ફેફસાં તથા હૃદયમાં લોહીનો જમાવ થયેલો ન હોય. શરીરપર ઇજા ન હોય અને હોય તો પણ નહીં હોય એટલે ગુંગળાવાથી મોત થયું છે એ હકીકત મેડીકલ મેન જાણવા ન પામે. કેમ્પબેલનું બૅન્ક નામના સખસે બીજાની મદદથી ખૂન કીધું હતું તેમાં ગુંગળાવાનાં ચિન્હો ન હતાં. આસપાસના પુરાવા વગર બૅન્ક અનુમાન બાંધ નથી શકાતું. કેમ્પબેલના ખૂનમાં આસપાસનો પુરાવો નહોતો મળ્યો ત્યાં લગી સર રોબર્ટ કીરડીસન ગુંગળાવાથી મોત થયું છે એમ મત આપી શક્યો ન હતો, જોકે અહેસાનો દેખાવ ગળાદૂંધાથી થતાં મોતના જેવો હતો, અને બહુ પડે ઇજા હતી. —ટેલરના મેનુના નોંધોમાં જુલિયુસના ૧૨૧૫ આશુનિ પાત્રે ૧૧૬ મુ.

સમજાવણ આપનારા લાલલા.

૨૮. ગુંગળાવાનો પરહત્યાનો કેસ.

બિશપે કારલો ફેરેરીનું ખૂન ગુંગળાવીને કીધું હતું. મરણોત્તર સ્વરૂપ સંતોષકારક ન હતું. અહેસો કાળો અને સૂજેલો હતો; આંખો લાલચોળ હતી; હોઠ સૂજેલા હતા; પણ ફેફસાં લંદુરસ્ત હતાં, અને હૃદય ખાલી તથા સંકુચિત હતું. હૃદયની જમણી બાજુ ખાલી હતી તથા ફેફસાં લંદુરસ્ત (normal) હતા તેનો ખુલાસો ડોક્ટર વોલ્ડસન આ પ્રમાણે આપે છે:—“ જ્યારે આસાવરોધ ધીમે ધીમે થયો હોય, ત્યારે થોડી થોડી હવા ફેફસાંમાં જાય છે, જેથી ફેફસાંમાં ને હૃદયના જમણા ખંડમાં પુષ્કળ લોહી એકઠું થાય છે; પણ જ્યારે શ્વાસનું રૂધિર એકદમ થયું હોય, ત્યારે ફેફસાં તથા હૃદયની જમણી બાજુમાં લોહી એકઠું થયેલું હોતું નથી. કેમ્પબેલનું ખૂન આસાવરોધ (asphyxiation) થી થયું હતું, છતાં તેનાં ફેફસાંમાં લોહીનો જમાવ થયો ન હતો. —ટેલર નિબંધ ૧૧૭ નંબર ૧૨૬૧ પાત્રે ૧૩૩ મુ.

૨૯. ગુંગળાવાનો પરહત્યાનો કેસ.

સને ૧૮૫૭ ના કીસેમ્બર મહીનામાં એ કેસ માટે મારી સમ્રાજ ભેવા-

માં આવી હતી, તેનો મરણોત્તર દેખાવ આ પ્રમાણે હતો:—હોઠ કાળા આસમાની હતા; છબ સજ્જેલી તથા દાંતની બહાર નીકળેલી હતી; લોહી મિશ્રિત પ્રવાહિ નાકમાંથી નીકળતું હતું; આંખો અડધી જિઘાડી હતી; શરીર કંઠણ-rigid-અને ગરમ હતું; ચહેરો તથા ગરદન સજ્જેલાં હતાં; ચહેરો, ગરદન, છાતી, પેટ, બાજિંગ, અને ટંગ્રી-leg-પર કાળાં આસમાની ધાખાં હતાં; મગજ કાળા લોહીથી ભરપૂર હતું; ફેફસાંમાં લોહી એકઠું થયેલું હતું; હૃદય પોચું અને નરમ હતું, તથા તેની બખોલો ખાલી હતી; શ્વાસ માર્ગની મ્યુક્કસ મેમ્બ્રેનમાં તેમજ ટિશ્યુઝ (tissues) માં લોહીનો જમાવ સારો હતો; આખા શરીરનું લોહી પાણી જેવું પાતળું હતું; હોજ-રીમાં કાળા રંગનું થોડુંક પ્રવાહિ હતું; તેનો મોટો છેડો (greater end) કાઠ હતો; અને બરોળમાં લોહીનો જમાવ યથેચ્છ હતો.—ટેક્સરનાકેટ, ૧૮૮૭, પૃષ્ઠ ૧૫૫. B. બેપલા ફેસમાં ફેફસાં નોરમલ (normal) હતાં, અને આ ફેસમાં હૃદય ખાલી હતું.—કર્તો.

મકરણ ૧૫ મું.

વીજલીની અસર—Effects Of Electricity.

મોત હંમશાં તરતજ થતું નથી. ક્યારેક શરીરને ઇજા થતી નથી, અને પહેરેલાં કપડાં ફાટી જાય છે. લોહાના પદાર્થ બદન પર હોય તેમાં લોહ ચુંબક ધર્મ આવે છે.

શરીર પર ભોઠાયલા તથા છુંદાયલા જખમો જોવામાં આવે છે. વારં-વાર માથુસો વીજળી શરીર પર પડતી વેળા જે સ્થિતિમાં હોય તેમાંજ જોવામાં આવે છે. વીજળીથી મરેલા શરીર પર જખમ જોવામાં આવતા હોવાથી એવો પ્રશ્ન જોમો થાય છે કે, મોત ઇજાથી થયું છે કે વીજળી પડવાથી ? જ્યાં લાસ પડેલી હોય ત્યાં વીજળી યર્ષ હતી કે નહીં તેની તપાસ કરવી. વીજળી પડ્યાની હકીકત મળે નો જોરબુલમ નથી વપરાયો એવી ખાત્રી થાય છે.

મોતનું કારણ:—(૧) ધક્કો, અને (૨) જે મર્મસ્થાનને ઇજા થઇ હોય તેનું કામ અટકી પડવું. પહેલા કારણથી એકાએક મોત થાય છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ.

બહારલો દેખાવ.—આગળ એમ મનાતું કે વીજળીથી થતાં મરણમાં મડાગાંઠ (cadaveric rigidity) બંધાતી નથી; પણ હવે એમ મનાય છે કે તે બંધાય છે, અને હુંકા વખતમાં નાણુદ થઇ જાય છે. ચામડી બળી જાય છે, તેના પર જણા જેવા માર્ક-*arborescent* marks થઇ રહે છે, અને જખમ જેવામાં આવે છે. અવયવોમાં હાડકાં બોળી જાય છે અગર ખેડી જાય છે.

માંહિલો દેખાવ.—તેમાંમ અવયવો લોહીયાળ (congested) હોય છે. મેગજમાં અંતિ ધંધું લોહી એકઠું થયેલું હોય છે, અને વખતે તે ધૂંધાયેલું હોય છે. લોહીવાળું સીરમ (serum) 'વેન્ટ્રીકલ્સ' (ventricles) માં જેવામાં આવે છે. મગજની દ્રવ્ય (substance) માં અગર તેની સપાટી પર 'લોહીનો આવ' (effusion of blood) થયેલો હોય છે.

મૂલમરાની અસર.—Effects Of Starvation.

બૂખ લાગે છે. પાણી તરસ લાગે છે; ૩૬ થી ૪૮ કલાકે બહુ તરસ લાગે છે. પછી શરીર ગળવા મારે છે; આંખોમાં આદા પડે છે; ચામડી સૂકી થઈ જાય છે; તેમાં સળ પડે છે; ચરબી સોસાઇ જાય છે; પેટ મહિ પેસી જાય છે; અને રનાય બળહીન થઈ જાય છે. ઝડો જિતરતો નથી; જિતરે છે ત્યારે ગાંઠા રૂપમાં વેદના થઈ જિતરે છે. પાણી લેવામાં નજ આલું હોય તો પેશાબ થોડો અને લાલ રંગનો જિતરે છે. યુદ્ધિ બરાબર હોય વખતે જમ અને આંચકી યાય છે. તાન ખોરાક પાણી બંધ કીધાથી મજબૂત માણસ બારથી સાઠ દિવસ જીવી શકે છે એમ ડોક્ટર ઠારપર લખે છે. પાણી છૂટથી આપવામાં આવે તો સાલીકથી સાઠ દિવસ લગી માણસ જીવી શકે છે એમ ડોક્ટર બેરી લખે છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ:—

બહારલો દેખાવ:—શરીર-દુબળું થઈ ગયેલું હોય છે તથા ચરબી ગયેલી હોય છે. મડાગાંઠ—બંધાયેલી જેવામાં આવે છે. ચહેરા—ગાસ તથા આંખોમાં આદા પડી ગયેલાં હોય છે. ચામડી—સૂકી તથા પેચી, હોય છે;

વારંવાર તે પર ધાખાં હોય છે; એ ધાખાં પર ફેતરાં જોવામાં આવે છે; ફેતરાં નીચલી ચામડીથી માંડમાંડ છૂટાં કરી શકાય છે, તથા તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે. સ્નાયુ—ગળી ગયેલા અને પોચા હોય છે.

માહલો દેખાવ.—૧. ફેફસાં—થોડાંક સંકુચિત હોય છે. ૨. હૃદય—પોચું ને થોડુંક સંકુચિત હોય છે; અને તેમાં થોડુંક લોહી હોય છે. ૩. હોઝરી-નાની અને સંકુચિત હોય છે; વારંવાર તેમાં કાળું ચીકણું દ્રવ્ય જોવામાં આવે છે; શ્લેષ્મ પડ (mucous membrane) સળસળવાળું (કરચલીવાળું) જોવામાં આવે છે. ૪. નાનાં આંતરડાં-પાતળાં, પારદર્શક, અને સંકુચિત જોવામાં આવે છે. ૫. મોટાં આંતરડાં-પારદર્શક હોય છે, તથા તેમાં કઠણ ગાંઠ ૩૫ મળે હોય છે; સફરો વારંવાર લોહીવાળ જોવામાં આવે છે. ૬. કલેબ્રું.—સંકુચિત હોય છે; પિત્તાશય (Gall-bladder) માં પિત્ત ભરેલું હોય છે. 'પેન્ક્રીઆઝ'—એટલો જથ્થો ગળી જાય છે કે વખતે જોવામાં પણ આવતો નથી. ૮. મૂત્રાશય.—ખાલી હોય છે; પાણી પીધું હોય તો તેમાં પેશાબ હોય છે; અને તે ગળી ગયેલું હોય છે. ૯. ગર્ભાશય—પોચું અને વાળી શકાય તેવું નરમ હોય છે.

મકરણ ૧૬ મું.

વઝવું તથા દાઝવું.—Burns And Scalds.

દેવતાથી તથા ગરમ પાણીથી બળવાના કેસ જોવામાં આવે છે. બળવાથી ક્યારેક સહજ લાલાસ થાય છે, ને થોડા દહાડામાં જતી રહે છે; ખીજે પ્રસંગે ફાલા ઊડે છે, તેનો નીચલો ભાગ લાલ હોય છે, અને તેને ફરતી સાંકડી લાલ લીટિ હોય છે-વારંવાર માંડ રૂઝાવી શકાય તેમાં ચાંદા પડે છે, અથવા ચામડી બળીને કામલા ૩૫ થઈ જાય છે. શરીરનો એક અવયવ દાખરા તરીકે પગ (foot), બળીને બડધું થઈ જાય છતાં માણસને જાનનો જોખમ ન થાય; પણ જો શરીરનો અડધો કે એકત્રતીઆંસ આગ બળે જાય તો એવું થાય. પછી જલે રૂંઘે એટલા આગની રૂઘત ચામડીજ બળી હોય. મોત ધક્કાથી થાય છે, અગર આસાવરોધ અને બળેલા ભાગમાંથી પડેલો આવ થવાથી થાય છે. નાનાં બાલકનું મોત થોડું બળવાથી થઈ જાય છે. ઘણી વેળા ખૂની લોકો પ્રથમ ગુંગળાવી કે ગળા-દાંસાથી ગારી નાંખે છે, અને પછી લાસને સળગાવી દે છે.

जीवते बळेल के मोत पछी.

जीवते बळेल.

मोत पछी बळेल.

(1) ચામડી થોડી બળે તો લાલાસ થાય છે. મોત પછી એ લાલાસ જતી રહે છે.

(2) ફેલામાં આલખ્યુમેનવાળું પ્રવાહિ હોય છે, તથા તેમને ફરતી લાલ લીટિ (areola) હોય છે.

(3) ફેલાની ચામડી ઊખેડવા પછી નીચલી ખરી ચામડી લાલ જણાય છે. તેમાં ચામડીની ગાંઠનાં વીંધ અંખા લાલ રંગનાં દેખાય છે.

(4) ફેલાની અંદરના પ્રવાહિમાં લોહીનો અંશ હોય છે.

(5) બળ્યા પછી થોડા દડાડા લગી દરદી જીએ હોય તો ખરી ચામડી પર દાણા (granulations) બેવામાં આવે છે.

(6) બળેલા ભાગની કિનારીમાં, લેન્સ વડે જોઈએ તો, કેપિલારીની-
capillaries-ની જાળ (network) કાળા ભુરા રંગની દેખાય છે.

(1) ચામડી થોડી બળે તો રતાસ નથી હોતી.

(2) ફેલામાં હવા અગર થોડું પ્રવાહિ હોય છે. તેમાં મુદ્દલ આલખ્યુમેન નથી હોતું વખતે હોય તો બહુ થાય. મોત પછી તરતજ ચામડી બળી હોય અને ફેલો થયે હોય તો ફેલાને ફરતી લાલ લીટિ હોય છે.

(3) ફેલાની ચામડી ઊખેડવા પછી નીચલી ચામડી-ખરી ચામડી-મેલા ધોળા રંગની (grey) દેખાય છે. તેમાંના ચામડીની ગાંઠનાં વીંધો રતાપટલા ધોળાં-દેખાય છે.

(4) ફેલામાં પ્રવાહિ હોય તો તે રંગ સહિત હોય છે, અથવા પીળું હોય છે.

(5) દાણા (granulations) નથી થતા.

(6) બળેલા ભાગની કિનારીમાં કેપિલારીનીની જાળ (network of capillaries) નથી દેખાતી.

અ. ફેલાને ફરતો લાલ પરીધ જીવતે બળવાથી થાય તેમ મોત પછી દસ મિનીટ લગીમાં પણ થાય. જલંદરના રોગીની ચામડી મોત પછી બળે તો પણ ફેલો ઊઠે છે, તથા તેને ફરતી લાલ લીટિ થાય છે.—Championillon.

ચ. મોત પછી થોડી મિનીટમાં બાળવામાં આવે તો ફેલામાં 'સીરમ' બેવામાં આવે. એક જણમાં મોત પછી ૧૫ મિનીટ સીરમવાળો ફેલો થયે હતો.—રાઈટ. ઊકળતા પાણીથી ફેલો ઊકતો નથી. તાપની જાળ (flame), ઊકળતું તેલ, તથા ગાળેલું સીસું મોત પછી ફેલો ઊઠાડે છે. જલંદર રોગી-

તાં તો મોત પછી ગમે ત્યારે ફાલો જોડે છે. કેટલાક રોગ જેથી શરીર નબળું રહે તેમાં પોતાની મેળે ' સીરમ ' વાળા ફાલો જોડી આવે છે, તેને બૂલથી બળવાનું પરિણામ માની જવાબ છે.

લાસ સડવાથી ફાલો (Dulles) જોડે છે, તેમને જીવંતે બળવાથી રહેલા ફાલો (vesication) થી આમ ઓળખાય છે. જીવંતે બળવાથી થતા ફાલોનું તળીઈ લાલ હોય છે; તેને ફરતી લાલ લીટિ હોય છે. શરીરનું બળ હઠી ગયા બાદ બળવાથી ફાલો નથી થતો તેમ તેને ફરતી લાલ લીટિ પણ નથી થતી.

સ્વહત્યા, પરહત્યા, કે અકસ્માત ?—માણસ પોતાની મેળે જીવંત બને છે. અકસ્માતના કેસ બહુ બને છે. ખૂની લોકો બીજી રીતે મારીને, ગુન્ડો છુપાવવા માટે, લાસને બાળી નાંખે છે. ગળાફાંસાથી મોત આપ્યા બાદ લાસને સળગાવી દીધી હશે તો ગરદનની પરીક્ષા કરવાથી કાપો જેવામાં આવશે; વળી જીભ પણ મોઢાની બહાર નીકળી આવેલી હશે.

સ્વયમેવજલન—Spontaneous Combustion. સ્વયમેવ જીવનના કેસની ખારીકિથી તપાસ થાય તો તે અકસ્માત અગર ખૂનના હોવાનું સાબિત થયા વગર રહે નહિ. કેટલીક જાતના વનસ્પતિ તથા ખનિજ પદાર્થ પોતાની મેળે સળગી જોડે છે; પણ, પ્રાણીનાં શરીરો, જીવંતો અગર મૃત્યુલાં, કદી પણ પોતાની મેળે સળગતાં નથી.—ટેલર.

સમજાણ આપનારા દાખલા.

૩૦ જીવંતે બાલેલ કે મોત પછી ?

એક સ્ત્રીના પર તરતના જન્મેલા બચ્ચાને જીકળતા પાણીમાં નાંખી બાળી નાંખવાનું તહેગમત હતું. આ કેસમાં સવાલ એ હતો કે પાણીમાં નાંખતી વેળા બચ્ચું જીવંત હતું કે મૃત્યુલું ? બચ્ચાએ એક વખત ડચ્કુ બર્કુ હતું અને ત્યાર બાદ તેને જીકળતા પાણીમાં નાંખ્યું હતું એમ તહેગમતદારે કબુલ કર્યું હતું. એક મેડીકલ વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે અંતરાવધે તંદુરસ્ત હતા; પણ જીકળતા પાણીની અસરને લીધે, ફેશનાની જળપરીક્ષા કરવાનાં સાધનનો નાશ થઈ ગયો હતો; એટલે બચ્ચાએ આત્માચ્છવાસ લીધો

ફાંસે કે ત્રાહી એ કહી શકાયું નથી. તેણે અભિપ્રાય આપ્યો કે તે મૃત્યુ
જન્મ્યું હતું. બીજાએ કહ્યું કે, શરીર પરના ફાંસામાં સીરમ (serum)
હતું, એટલે બિઝનતા પાણીમાં પડતી વખતે તે જીવતું હોતું જોઈએ. જરૂર
જનો એવો અભિપ્રાય થયો કે, ફેફસાંની પરીક્ષા નથી થઈ તો એકે મેડી-
કલ વિટનેસનો મત વજનદાર ગણી શકાતો નથી. ઓરત ખૂતના ગુન્દાર્ય
છૂટી ગઈ, પણ જન્મ છૂપાવવાના ગુન્દા માટે તકસીરવાનું ગણાય. — દેશર,
મેડીકલ નોર પ્રેડીકલ સુપીરીસ પ્રોફેસર. ૧૦મી જાન્યુઆરી. ૧૯૩૭ ૩૪૭૫

મકરણ ૧૭ મું.

યાંત્રિક હિજા.—Mechanical Injuries.

યાંત્રિક ઇજામાં મૂંઢમાર તથા જખમનો સમાવેશ થાય છે. ઇજાથી
ચામડી શટેલી ન હોય તો મૂંઢમાર, અને ચામડી શટેલી હોય તો જખમ
કહેવાય છે.

મૂંઢમાર.—Contusion.

આ ઇજાની સાથે સોજો તથા ચામડીના રંગમાં ફેરફાર હોય છે.
આ ઇજાને લચક તથા સ્કર્વીથી ઓગળવી પડે છે. લચકના કેસમાં ઇજા
થવાની હિસ્ટરી હોય છે, તથા સાંધો સોજો હોય છે. સ્કર્વીમાં ઘાંતના
પેદાશો રંગ પરપલ (બ્લુઓ) હોય છે, તથા તે પેશાં હોય છે. કેટલાક
માણસને નજીવી ઇજાથી લીલજામું (Ecchymosis) થઈ આવે છે.
કેટલાક માણસને ચોંટીઓ ભરવાથી લીલજામું થઈ આવે છે. જ્યારે લોહી-
નો આવ હાથ ભાગમાં થયેલ હોય છે ત્યારે ચામડીના ભાગમાં લીલજામું
થણા દહાડા પછી દેખાય છે. તેનો રંગ આસમાની નથી હોતો; પણ વા-
યોલેટ—violet, લીલાશવાળો કે પીળાશવાળો હોય છે. જીવતે માર પડી હોય
છતાં મોત પછી લીલજામું થાય. લીલજામુંના રંગનો ફેરફાર પરીધના ભાગ-
થી સર થઈ માહેલી તરફ વધતો જાય છે. પહેલા ત્રણ દિવસ લીલજામોનો
રંગ આસમાની, ઝાળો અસમાની, અગર કાળો હોય છે; પાંચમે કે છઠ્ઠે
દિવસે લીલો જણાય છે; અને સાતમાથી બારમા દિવસ લગીમાં પીળા થાય

દિવસે લીલો જણાય છે; અને સાતમાથી આરંભ દિવસ લગીમાં પીળો થાય છે. આવી ધળ જીવતે થઈ છે કે મોત પછી તેની ખાત્રી માટે તેમાં કાપ મેલવો. જે લીલજામું જીવતે થયેલ હોય છે તેમાં કાપ મેલતાં એકસરંખું પથરાયેલું લોહી માલમ પડે છે, તથા લોહીના જામેલા કટકા-clotted blood તે પછી જોવામાં આવે છે. જે લીલજામું મોત પછી થયેલું હોય છે તેમાં કાપ મેલવાથી માત્ર લોહીનાં ટપકાં માલમ પડે છે.

પેટ કે પેડું જેવા પોચા ભાગ પર સુંદમાર પડે છે ત્યારે ચામડીના ભાગમાં લીલજામું થતું નથી, પણ અંતરાવયવને ધળ થાય છે. હાડકું ભાંગેલું હોય ને ચામડી તળે લીલજામું જોવામાં ન આવે તો જીવતે નથી ભાગ્યું એમ સમજવું.

મોત પછી થોડી મિનીટની અંદર લીલજામું કરવામાં આવ્યું હોય તો તે જીવતે પડેલી આરથી થતા લીલજામાને મળતું આવે છે.

મરી ગયા પછી લીલજામું કરી શકાય ?—જે કલાક લગીમાં કરી શકાય છે. સવા તથા કલાક લગીમાં થયેલું લીલજામું જીવતે થયેલ લીલજામાને સહજ મળતું આવે છે.

જખમ—Wounds.

મોત આજે તેથી જખમ—Mortal wound. માથાની ખોપરીના સહજખમ અસ્થિભંગ; મોટી ધોરીનસતું કપાઈ જવું; હૃદય, ફેફસાં, મગજ, ઇલાદિ મર્મસ્થાનને થયેલી ધળ મોત આવે એમ કહી શકાય.

જખમની નોંધી નોંધી જાતો:—

(૧) સુરેલ જખમ અથવા ધારવાળા હથિયારનો જખમ.—આવા જખમ લાંબા ને જાંઘરપુંછા હોય છે. શરૂ થવાને ઠેકાણે જાડા ને છેડાની તરફ ઇરકતા હોય છે. કિનારી લીસી તથા ખહાર વળેલી હોય છે. ખુટ્ટી ચીજની આરથી માથું, પગનો નળો, હાથનો કણો, ઇલાદિ ભાગોને ધળ થાય અને જખમ થાય તો તે જખમ ધારવાળા હથિયારના જેવો થાય છે. પણ જખમની કિનારી લેન્સથી જોશે તો વાંકીચુંકી જણાશે.

(૨) મોઝાયલા જખમ—દાખલ થવાનું સ્થાન વાપરેલા હથિયારથી નાનું હોય છે. અણીવાળા હથિયારથી થયો હોય તો ધારવાળા હથિયારથી

થયેલાને મળતો આવે. ગોંડાથી બોલાવેલો દોવાની ખાત્રી થશે. મુરખ કરતાં આ જનના જખમ વધારે બંધકર સમજવા આવે. જખમ શરીરની આસપાસ મરેલો દોલ તો દાખલ થવાને ઠેકાણે મોટું વીંધે દેખાય છે, અને જ્યારે નીકળવાને ઠેકાણે નાનું દેખાય છે. દાખલ થવાના સ્થાનની કિનારી માંડે વગેલી દોલ છે, અને બહાર નીકળવાના સ્થાનની કિનારી બહાર વગેલી દોલ છે. દખીઆર કટાવણું દોલ તો એથી ઉંચકો દેખાવ દેખાય છે.

(૩) હુંદાવણા જગમ—આ જખમની કિનારી સીરી નથી દોતી, પણ શેટેલી દોલ છે. મોટી પણ ચોટું નીકળે છે. પડવાથી કે જુડા ઉધી-આરથી થવા દોલ તો સરળ અને સંખધે કાંચવાળા દોલ છે. નખથી થતાં કાતનો આ વર્ગમાં સમાસ થાય છે, ખમણથી સીરાવસો જખમ થાય છે. દાડકાનો જામ માત્ર ચામડીથી દંકાવસો દોલ તેના પર જુડી સીજ વાગવાથી જખમ થાય તો તે પારવાળા દધીઆરના જખમ જેવા થાય. પણ તેની કાર-કિનારી-વાંદીયુંકી જણાય.

(૪) મોઢીના જગમ—આ જખમ હુંદાવણા જખમ જેવા દોલ છે. હુંદાવણા જખમમાં માંસ સડતું નથી, અને આમાં સડે છે. ગોળા અંદર દાખલ ન થાય તો ન્યાં લાગે ત્યાં ચામડી છોલી નાંખે છે. ગોળાથી દાડકાં બાજે છે. ચંકુ આકારની મોળી કેરતાં ગોળ મોળીથી મોટાં વીંધે થાય છે. શરીરથી થોડે છેટે જીભને નાના હડા મારવામાં આવ્યા દોલ તો એક મોટું અને વાંકુંચુંકું બાકું થાય છે. હડા વિખરાઈ જવાનો આધાર બંકુકના કેલી-બર દારના બાર, તથા છેટાઈ પર રહેલો છે. સાધારણ પાંચ નંબરના હડા એક ફટ કરતાં એકી છેટાઇએથી ફાડવામાં આવ્યા દોલ તો એકજ વીંધે થાય છે. તો પણ જે દધીઆરથી જખમ થવાનું કહેવાનું દોલ તેનાથી પ્રમેગોં કરી જેવા જેઈએ. ગોળ ગોળી કાટી જવા સંભવ છે; ચંકુ આકારની કાટતી નથી: જવલેજ શેટે છે. જખમની કિનારીમાં લીલગ્રામું જોવામાં આવે છે. એક કસાઈ થાય છે. શરીરમાંથી મોઢી ગોળી સાચવી રાખવી જેઈએ તથા જોમાંથી ફાડવાનું કહેવાનું દોલ તે સાથે સરખામણી કરવી જેઈએ. લગાડાના કે કાગળના રૂપા જખમમાંથી દ્વય આવે તે સાચવી રાખવા એથી એ જખમ કરનાર કાણુ હતો તે જણી શકાય છે.

ગોળ મોઢીની પાછનખેસથી થતી ઈજા ચંકુ આકારની લીમેટફાંડ રાખવાથી જુદા પ્રકારની દોલ છે; મોઢી દાખલ થવાને ઠેકાણે ગોળ જખમ

હોય વારંવાર કિનારી માંહે વળેલલી હોય છે; પણ ગંભીરી ધીમેથી દાખલ થઈ હોય તો ખુંદાયલો જખમ થાય છે, શંકુ આકારની ગોળીથી કિનારી ખરાબર અંદર વળી ગયેલી હોય છે. લોહી ખડુ જ યોડું નીકળેલું હોય છે.

ગંભીરી ખહાર નીકળવાનું વીંધ દાખલ થવાના વીંધ કરતાં મોટું હોય છે, તથા કિનારી ખહાર વળેલી હોય છે.

લીમેટફોટે છુલેટનું દાખલ થવાનું તથા ખહાર નીકળવાનું વીંધ સરખું હોય છે. કેટલાક કેસમાં કિનારી પણ ખહાર વળેલી નથી હોતી.

ટ્રાન્સવેલની લડાઈની સરજીકલ હિસ્ટરી વાંચવાથી જણાય છે કે મોસર ગંભીરીના જખમ અસાધારણ રીતે વહેલા સારા થઈ જાય છે.

થંદુક ફર્ફ દિશાપથી ફૂટી ?—ગોળી શરીરમાં રહી ગઈ હોય તો તેના માર્ગ તથા સ્થાન પરથી, જે ખારીમાંથી દાખલ થઈ હોય તેની સાથે શરીરનો સંબંધ કેવો હતો તે જોવાથી, તથા જે તે શરીરની આરપાર નીકળી ગઈ હોય તો જ્યાં પડી હોય તે સ્થળની પરીક્ષા કરવાથી કઈ દિશાએથી ફૂટી હતી તે જાણી શકાય છે. શરીરની બખોલ-*contour* માંથી ગોળીનો માર્ગ ટ્રેસ કરી શકાતો નથી; પણ સ્નાયુ અને ઘાટ બાગમાંથી સહેલાઈથી ટ્રેસ કરી શકાય છે.

થંદુક કેટલે છેટેથી ફૂટી ?—નાના છરા હોય તો તેમનું વિખરાઈ જવું એ છેટાઈ ખતાવે છે. જખમને ફરતો અડધા બજેલા દારૂનો ડાથ જોવામાં ન આવે તો સમજવું કે છરા ૪ શીટ કરતાં વધારે છેટેથી આવેલા છે. તો પણ, જખમને ફરતો ડાથ ન દેખાય તો ખંદુક છેટેથી જ ફેડવામાં આવી છે એમ ખાત્રીથી કહી ન શકાય. કાળા દારૂથી કાળો ડાથ થાય છે, અને હમણાં વપરાતા ધુંવાડો ન કરે એવા દારૂથી સહજ કાખરો કે સફેદ ડાથ પડે છે ખંદુક ફૂટતી વેળા ચતા બડકાથી ચામડી તથા લૂગડાં બળા જવા સંભવ રહે છે.

ખંદુકમાં ચીંચરાં કે કાગળના ફૂચા બરીને તેને શરીરની નજીકથી ફેંડી હોય તો પ્રાણહાતક જખમ થાય છે; પણ છેટેથી ફેંડી હોય તો છરાના જેવા જખમ થાય છે.

જલમ સ્વહત્યાત્મક, પરહત્યાત્મક, કે આકાસ્મિક હતો ?—સ્વહત્યાના કેસમાં ભોકાયલા, ધારવાળા હત્યાઆરના, તથા ખંદુકની ગોળીના

જખમ હોય છે. છુંદાયલા ક્યારેક જ હોય છે. ન્યારે છુંદાયલો સ્વહત્યાત્મક જખમ જોવામાં આવે ત્યારે સમજવું કે મરનારે જિંદગી પડીને આપવાત કીધો છે. બહુ મોટા જખમો બાગ્યેજ સ્વહત્યાત્મક હોય છે. શત્રુ પર પડી જવાથી જખમ થયો હશે કે નહીં તેની ખાત્રી થવા માટે જખમની દિશાની હંમેશાં તપાસ કરવી. સ્વહત્યાત્મક જખમ ધણુંકરીને મર્મસ્થાન પર હોય છે. સામટા જખમ પરહત્યાત્મક હોય છે: ગાંડા માણસો એક કરતાં વધારે જખમ કરી શકે છે; વળી ધરડા માણસોની ગરદનની ચામડીમાં સળ પડેલા હોવાથી એક કરતાં વધારે જખમ જોવામાં આવે છે. બંદુકની ગોળીના જખમ સ્વહત્યાત્મક હોય તો હૃદય પર, લમણ પર, અગર મોઢામાં જોવામાં આવે છે. આમડી બળેલી હોય તથા તે પર અર્ધો બળેલો દારૂ ચોટેલો હોય તો નજીકથી ફાડવામાં આવવાની ખાત્રી થાય છે. તો પણ એવાં નિશાનનો અભાવ હોય તો નજીકથી નથી જ ફાડી એમ કહી ન શકાય. સ્વહત્યાના કેસમાં હથીઆર મુઠાની પડોસમાં પડેલું હોય છે. જે હથીઆર પડોસમાં માણસ ન પડે તો ખૂન થયું છે એમ સમજવું વખતે હથીઆર ચોરાઈ જાય તો પડોસમાં માવમ ન એ પડે. બંદુકની ગોળીના સ્વહત્યાત્મક જખમના કેસમાં હાથની આંગળીની ક્ષીલગ્રામા કે છોસાણુ માટે તપાસ કરવી. સ્વહત્યાના કેસમાં હથીઆર હાથમાં મજબૂતપણે પકડેલું હશે; તથા તેને હાથમાંથી કાઢતાં ઘણું જોર વાપરવું પડશે.

માથાની ફાટા—માથાની બધી જાતની ઈજા બંધકર સમજવી. રક્ત-રૂપના એટલે માથાની ચામડીના જખમમાં રતવાનો બધ છે. માથાની ઇજાથી ધક્કાનો ચિન્હ જલદી થાય છે, અને ફાણાનાં ચિન્હ મોડાં જણાય છે. મગજના ધક્કાને Concussion અને ફાણાને Compression કહે છે. મગજના ધક્કાનાં ચિન્હો રહેતે રહેતે નાચુક થતાં જાય છે, પણ ફાણાનાં ચિન્હોમાં તો વખત જવાની સાથે વધારે થતો જાય છે. માથાનાં હાડકાં પાતળાં હોય તો નજીવા ફટકાથી બાગી પડે છે. કેટલાક કેસમાં છુંદગીપર્યંત તાણવું બંધ થયેલું હોતું નથી—હાડકા રૂપ થઈ ગયેલું હોતું નથી. મોતલું કારણ જખમથી થયેલો લોહીનો પ્રાપ્ત છે એમ કહેવા પહેલાં, મગજની લોહીની ધમનીની રોગી હાલતની તથા હાલના રોગની ખાત્રી કરવી, અને પછી એવો અભિપ્રાય આપવો પામે તો આપવો. રક્તજખ્ખાના કેસમાં લોહીનો પ્રાપ્ત મગજની સપાટી પર થતો નથી, અને જોરજુલમના કેસમાં મગ-

જની સપાટી પર થાય છે. લોહીનો આવ ઇળ સ્થાનની તળે ન થાય એવો નિયમ નથી: તેની સામે પણ થાય. માથાની ઓપરીના મથાળા પર ફટકો લાગ્યો હોય છતાં લોહીનો આવ મગજના એસ (તળાનો ભાગ) પર થાય છે. માથાની ઇળમાં લોહીનો આવ થવાનું કારણ મનના આવેશ (excitement) થી કે દારૂના નિસાથી થયેલી રક્તજમી-*apoplexy* છે એમ કહેવામાં આવે, સારે એ વાત કબુલ કરવા પહેલાં વિચારવું કે, ઇળ થાય તેજ વેળા કુદરતી કારણોથી રક્તજમી એ થાય એમ બનવા ભેગ નથી. માથાને ફટકો લાગવાથી માથા પર લોહીનો આવ થયો હોય છે સારે તહોમતદારનો વકીલ એવો બચાવ લાવે છે કે, મનના આવેશથી લોહીનો આવ થયેલો છે, અને મેડીકલ વિટનેસને ઉલટ તપાસમાં એવો સવાલ કરે છે કે મનના આવેશથી લોહીનો આવ ન થાય ? મેડીકલ વિટનેસને એવી વેળા હા કહેવા વિના ફટકો નથી. તો પણ આ જ હા કહીને ચૂપ બેસી રહેવું ન જોઈએ. ચૂપ બેસી રહેવાથી બુરી એમ સમજે છે કે ઇળથી મોત નથી થયું, પણ કુદરતી કારણથી થયું છે. માટે મેડીકલ મેને કહેવું જોઈએ કે; મનના આવેશથી મગજ પર લોહીનો આવ થાય ખરો, પણ આ કેસમાં આવ થવાનું કારણ માથાની ઇળ છે. બુરી વગર શકે એ વાત માનશે.

હૃદયના ડાબા વેન્ડ્રીકલની હાઈપર ટ્રોફીથી મગજ પર લોહીનો આવ થાય છે. ડાબો વેન્ડ્રીકલ જોરથી લોહીને મગજ તરફ ધકેલે છે, જ્યાં મગજની ધમની તૂટે છે, અને લોહીનો આવ થાય છે. ઘરડા માણસોમાં ધમની બઝકણી થઈ જવાથી પોતાની ગેળે તૂટી જાય છે, અને રક્તઆવ થવાથી માથુસ રસતે ચાલતાં પડી જાય છે. આવે વખતે લોહીનો આવ-*effusion of blood*-મગજના દળ-*substance*-માં થયેલો હોય છે, પણ સપાટી *surface* પર હોતો નથી.

સાર:—મગજની વચલી ધોરીનસ કે ' લેટરલ સાઈનસ ' તૂટવાથી, જોર જીલમના કેસમાં, લોહીનો આવ થાય છે. જે નળીમાંથી લોહી વહી નીકળ્યું હોય તે તૂટેલી જોવામાં આવે છે. જોરજીલમના કેસમાં હ મેથાં લોહીનો આવ મગજની સપાટી પર થાય છે: જો તે છુંદાયું-*lacerated* હોય તો *cr* દળ-*substance* માં જોવામાં આવે છે. બ્યારે લોહીનો આવ ' ડ્યુરામેટર ' તથા માથાની ઓપરીની વચ્ચે થયેલો હોય; તેમાં પણ ઇળ

ધર્મ જોવામાં નથી આવતી. રોગથી આંતરકુ નબળું થઈ ગયું હોય તો થોડા જોર જીવનથી પણ ફાટી જાય. ડોક્ટર લામન લખે છે કે માત્ર રોગને લીધે પણ આંતરકુ ફાટે છે. :

આંતરકાના જન્મ અણીઆણું હથીઆર બોકવાથી અગર ખંદુકની ગોંડીનાં જન્મથી થાય છે. મોત આંતરકાની 'કટે-ટસ'—collapse—' પેરીટોનિયમ ' માં દાખલ થવાથી ' પેરીટોનિયમ ' નો વરમ થઈ થાય છે. મોટા આંતરકાની ઇજા કરતાં નાના આંતરકાની ઇજાથી મોત થવા વધારે સંભવ છે.

ચોરી કે છીનાગાના ચુંદા બદલ ચુંદામાં લાકડી થોંચી મોત આણવાના દાખલા વારંવાર જોવામાં આવે છે.

ફલેજાની રૂઝા—કલેજું ઊધાડું હોવાથી ફટકાથી, દેખાણથી, તથા પેટના સ્નાયુના અચાનક ખેંચાણથી તરત ફાટી જાય છે. કલેજું ફાટવા છતાં માણસ કેટલાક દિવસ પંથ કરી શકે તથા મહેનતનું કામ પણ કરી શકે. દર દિવસ લગી જીવતા રહ્યાના બે દાખલા ડોક્ટર ટેલર આપે છે. ત્રીજો સખસ બાર દહાડા અને ચોથો ૧૬ દહાડા જીવે હતો. માત્ર કલેજાના ઇજાને ઈજા થઈ હોય તેના કરતાં લોહીની નળીઓને પણ ઈજા થઈ હોય તો મોત વહેલું થાય છે. લોહીની મોટી નળીઓને ઇજા થાય તો લાગણીજ મરણ થાય અને માત્ર ઇજામાં ફાટ પડી હોય તો કેટલાક દિવસ ક્રેડે મરણ થાય.

બાયોનેટ કે બીજા હથીઆરથી કલેજામાં જન્મ થાય છે. નજીવો જન્મ સારો થઈ જાય, અને ફાટ પડી હોય તે પણ સારી થઈ જાય. પેટના બાગ પર મુઠલ ઈજા ન દેખાય, અને કલેજું ફાટી ગયું હોય.

વરોલ્ટની રૂઝા—આની ઈજા બહુ જોવામાં આવે છે. ટાટીઆ તાવથી બરોળ-spleen-મોટી થઈ જતી હોવાથી પેટ પર લાત કે ફટકો લાગવાથી ફાટી જાય છે. તુટેલી પાંસળાના અણીઆણા છેડાથી બરોળમાં જન્મ થવાના બે કેસ રીવર્સ આપે છે. બરોળ ફાટવા પછી માણસ પંથ કરી શકે છે તથા 'ક્રેડે' કરી શકે છે. માણસ કેટલાક દહાડા લગી જીવે બરોળની ગાંઠમાં ફાટવાનાં ફૂથી મરણ થાય જ એમ ન સમજવું. બાયોનેટ કે તલવારે મોંઘવાથી બરોળના જન્મ થાય છે.

મૂત્રાશયની રૂજા—મેડી પરથી માથુસ નીચે પડી જાય. રેલ્વેમાંથી બહાર નીકળતાં પડી જાય, કે પેકુના બાગ પર ફટકો લાગે તો ભરેલું મૂત્રાશય ફાટી જાય; વળી ‘પેલ્વીસ’ના અસ્થિબંધમાં તૂટેલા હાડકાના છેડા ભેઠાવાથી પણ મૂત્રાશય ફાટે છે. મૂત્રાશય ફાટે તો ઘણું કરીને માથુસતું મોત થાય. મૂત્રાશયનો જે ભાગ ‘પેરીટોનિયમ’માં રહેલો છે તેમાં ચીરો પડે તો અવશ્ય મરણ થાય છે; પણ તેની બહારના ભાગમાં શાટ પડવાથી થોડાં મરણ થાય છે.

મૂત્રાશય ફાટવાથી માથુસને હાલવામાં અડચણ પડતી નથી, અને ઈજા થયા પછી આઠ કલાક લગીમાં નાશકારક ચિન્હો જણાતાં નથી.

સિદ્ધન્ટ્રિયની રૂજા—ઈદ્રિયને જખમ થાય અગર આખી ઈદ્રિય મૂળમાંથી કાપી નાંખવામાં આવે તો બી મરણ નથી થતું. મૂત્રમાર્ગને ધારવાળા હથીઆરથી ઈજા થાય તો મૂત્ર બહાર નીકળી જાય અને સડો થાય. સ્પષ્ટિકમ વિરૂદ્ધ સંયોગ કર્મની પ્રેક્ટિસમાં કામ લાગે તેટલા માટે જવાન છોકરાની ઈદ્રિય તથા વૃષણ કાપી નાંખવામાં આવે છે.

વૃષણની રૂજા—ધારવાળા હથીઆરથી થયેલા જખમથી મોત થવા થોડો સંભવ છે, પણ યુગ્મ હથીઆરની ઈજાથી ધક્કાનાં ચિન્હ થઈ મરણ થઈ જાય છે. બ્યબિઆરની સળ તરીકે વૃષણ આંખીને ઈજા કરવામાં આવે છે. હુશિયાર શસ્ત્ર વૈધના હાથથી એક કે બે વૃષણ કાપી કઢાવવામાં આવે તો જીવનો જોખમ થતો નથી, પણ ઉંટવૈદ પાસે કાપી કઢાવવાથી રક્ત-શ્રાવ થઈ મોત થવાનો સંભવ રહે છે.

હ્રીની યોનીની રૂજા—ધરના કોઈ ભાગેલા વાસણ પર પડી જવાથી કે તે પર ખેસવાથી ક્યારેક યોનીમુખને જખમ થાય છે. આવી રીતે ધારવાળા હથીઆરને મળતો જખમ થાય છે. એક સ્ત્રી અબળથુતાં પાણીના ભોટા પર મેડી. ભોટાના ભાગેલા કાંઠાની ધાર વાગવાથી યોનીમાર્ગને જખમ થયો, તથા ‘ઇન્ટરનલ યુડિક આરટરી’ તુટી પડી, અને રક્તશ્રાવથી એક કલાકમાં મોત થઈ ગયું.

ગર્ભપાત કરનારી સ્ત્રીઓ સળથી યોનીમાર્ગને જખમ કરે છે. સ્ત્રી બ્યબિઆરિથી માલમ પડે તો બીલામાનો રસ યોનીમાં દાખલ કરી રીખાવવાનો આ દેશમાં રિવાજ છે. ક્યારેક હથીઆરથી પ્રસવ કરાવતાં યોની.

માર્ગને ઇન્નિ યાય છે. ક્યારેક ખમ્મ્યાનું માથું ખહાર આવવાથી ઇન્નિ યાય છે. આવી ઇન્નિથી ચોનીમાર્ગ કે સફરની આગલી વા 'પાછલી દિવાલમાં ફાટ પડે છે. ખાર વેરસની અંદરની છોકરી સાથે પુખ્ત ઉમરનો પુરુષ સંગ કરે તો ચોનીમાર્ગ ફાટવાની સાથે લોહીની નળાઓ ફાટવાથી લોહીનો આવ થઈ મરણ થાય છે.

વખતે પુખ્ત વયની સ્ત્રી હોય તોપણ સંભોગથી ચોનીમાર્ગ ફાટી પડે છે.

ईजा तथा जखम जीवते घयेल છે કે મોત પછી?—આનો જવાબ દેવો ધણો ઝુસ્કેલ છે. જે જખમને લીધે ધોરીનસ કપાય અને મરણ થાય તો સોજે, લીંદનો આવ, લોહીનું જખી જતું, કિનારીનું ખહાર વળી જતું, વગેરે કાંઈખી ચિન્હો ન થાય; એટલે જખમ જીવતે થયો છે કે મોત પછી તે જાણી ન શકાય. જે માથુંસ જખમી થયા પછી યોડીક મુઠત જીવ્યો હોય તો ઉપર ખતોવેલો જીવન સ્વચ્છ ચિન્હો જેવામાં આવે ખરા; એમાં પણ ફરક આવે છે, એટલે નિદાનનું કામ ઝુસ્કેલ થઈ પડે છે. લાસ સડી હોય તો જીવતે જખમ થયો છે કે મોત પછી તે કળા ન શકાય. જખમમાં લોહી જખી ગયેલું હોય તેથી જીવતે જખમ થવાની ખાત્રી ન થાય; કેમકે અનુભવથી એમ નક્કી થયું છે કે, બદત ગરમ હોય ત્યાં લગી જખમથી લોહી જખવા સંભવ રહે છે.

હુડાપલો જખમ જીવતે થયેલ હોય છતાં તેમાં લોહીના ગાંઠા સ્કરવી, રોગ, તથા આસાવરોધથી થતા નથી. ધોરીનસમાંથી ધણું લોહી વહી નીકળેલું જેવામાં આવે તો મોત પહેલાં જખમ થવાની ખાત્રી થાય છે; પણ જે શીરામાંનું કાણું લોહી નીકળેલું જેવામાં આવે તો મોત પછી જખમ થયો છે એમ સમજવું.

ईजानां परिणाम.

ઇજાનાં પરિણામ મોત, વ્યથા, અને મહાવ્યથા એમ ત્રણ છે.

મનુષ્યવચ્ચ શિક્ષણીય મનુષ્યવચ્ચ—કલમ ૨૯૯. મોત આશુવાના ઇરાદાથી અથવા જેથી મોત થવાનો સંભવ હોય એવું કાંઈ સરીતું નુકશાન કરવાના ઇરાદાથી કાંઈ કામ કરીને અથવા ફલાણું કામ કરેથી મોત થશે એવો સંભવ છે એમ જાણ્યા છતાં તે કામ કરીને જે માણસ મોત આણે તે માણસે શિક્ષણીય મનુષ્યવધનો ચુન્હો ઠર્યો એમ સમજવું.

અપવાદ:-

ઘ. પોતાનું શરીર પૂરું તેદુરસ્ત રાખવા કોઈ પણ માણસ બંધાયેલું નથી. તે માટે કોઈ રોગ, વ્યાધિ, કે શરીરની અશક્તિ થઈ હોય એવા કોઈ સખસને જે માણસ શરીરનું નુકશાન કરે અને તેથી કરીને તે માણસનું મોત વહેલું થાય તો તે માણસે તે સખસનું મોત આપ્યું એમ સમજવું.

ઘ. કોઈ માણસ દવા કરવા બંધાયેલું નથી. માટે જે ઠેકાણે કોઈ શરીરના નુકશાનથી મોત થાય તે ઠેકાણે જે સખસે તે શરીરનું નુકશાન કર્યું હોય તેણે તેનું મોત આપ્યું એમ સમજવું. પછી અગર બરાબર ઇલાજ કરેથી, તથા હુશીઆર હકીમની દવા કર્યાથી મોત થતું બચી શકત એમ હોય તો પણ.

ઘ. માના પેટમાંના બચ્ચાનું મોત આણવું એ મનુષ્યવધનો ગુન્હો નથી. પણ જીવતા બચ્ચાનો કોઈ પણ ભાગ બહાર નીકળ્યો હોય તો પછી તે બચ્ચાથી શ્વાસ ન લેવાયો હોય અથવા તે પૂરું ન જન્મ્યું હોય તોપણ તે જીવતા બચ્ચાનું મોત આણવું તે શિક્ષણીય મનુષ્યવધનો ગુન્હો થઈ શકે. શિક્ષણીય મનુષ્યવધ ન્યારે ખૂન થાય છે, ત્યારે તેને ઇંગ્લાંડમાં ધરિદા પૂર્વક ખૂન કર્યું એમ કહેવાય છે, અને ન્યારે શિક્ષણીય મનુષ્યવધ ખૂન થતું નથી ત્યારે તે મનુષ્યવધ કહેવાય છે.

ઈંગ્લેન્ડ પીનલ કોડ કલમ ૩૦૦ માં મનુષ્યવધ વચ્ચેનો તફાવત ખતાવેલો છે. દરદી અથવા વાલીની રજામંદી વગર ડોક્ટરે શસ્ત્ર ક્રિયા કરવી ન જોઈએ.

જાણમયી લાંબી મુદતે થતું મોત.

અંગ્રેજ કાયદા પ્રમાણે જખમી માણસનું મરણ જખમ થાય તે દિવસથી એક વરસ અને એક દિવસ પછી થાય તો હુમલો કરનાર મનુષ્યવધ—Homicide ના ગુન્હાથી મુક્ત થઈ જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં એવી મુકદ્દર કરેલી હદ નથી.

શસ્ત્રોપચાર કે ચિકિત્સાથી થતાં મોત.

ઇંગ્લાંડમાં એવો કાયદો છે કે, થયેલી ઈજા મટાડવા કે દૂર કરવા સાફ ખરી નિષ્ણાથી કરેલા ઔપધાપચારથી મરણ થાય તો મૂળ ઈજા કરનાર

સખસ ગુન્દા માટે જવાબદાર કરે છે. (વાજપી સંભાગ તથા હુસિયારી બતાવવામાં આવી હતી એ સાબિત થવું જોઈએ.) હુસિયારીની ખામીવાળી ચિકિત્સાથી મોત થાય તો હુમલો કરનાર સખસ મોત માટે જવાબદાર કરતો નથી.

હિંદુસ્તાનનો કાયદો હુસિયારીની ખામીવાળી ચિકિત્સાથી મોત થાય તોપણ હુમલો કરનારને મરનારના મોત માટે જવાબદાર ગણે છે. (જૂઓ ઇડીયન પીનલ કોડ કલમ ૨૯૯; સમજુતી ૨ જી.)

નજવી સામટી—multiple—છળથી પણ મરણ થાય. ત્રણ ગુરૂઓ પર એકે સ્ત્રીનું ખૂન કરવાનું તકોમત હતું. સ્ત્રીને નજવી ધણી ઇજા કરવામાં આવી હતી, તેથી તે ચાર દિવસ પછી, ધણી ઇજાની 'એગી અસર' થી, મરણ પામી હતી.

વ્યયા તથા મહા વ્યયા.

ઇડીયન પીનલ કોડ કલમ ૩૧૯. જે માણસ કોઈ સખસને કાંઈ શરીરનું દુઃખ, રોગ, અથવા અસહ્યતા કરે તેણે વ્યયા કરી એમ સમજવું.

ઇડીયન પીનલ કોડ કલમ ૩૨૦. નીચે લખેલી વ્યયાને મહાવ્યયા કહે છે.

(૧) પુરુષત્વનો નાશ, (૨) બેમાંથી કોઈ પણ વ્યાંખની જોવાની શક્તિ નષ્ટ જવી. (૩) બેમાંના કોઈ પણ કાનની સાંભળવાની શક્તિ નષ્ટ જવી. (૪) કોઈ અવયવ અથવા સાંધાનું જવું. (૫) કોઈ અવયવ અથવા સાંધાની શક્તિનો નાશ થવો અથવા તેની નષ્ટ હીથુતા થવી. (૬) ચેહેરાની કે માથાની નષ્ટ બદશિકલ થવી. (૭) કોઈ હાડકાનું અથવા હાંતનું ભાંગવું કે ખડી જવું. (૮) જે વ્યયાથી જીંદગી જોખમમાં આવે અથવા ૨૦ વીસ દિવસની મુદત સુધી વ્યયા થયેલા માણસને શરીરનું ભારે દુઃખ ખમવું પડે અથવા તે પોતાનો હમેશનો ધંધો કરવા અસમર્થ રહે એવી કોઈ પણ વ્યયા.

અગ્રેજ કાયદામાં મહાવ્યયાને મહાઇજા કહે છે.

મરતી ઘણતનો ફકરાર—Dying Declaration.—અગ્રેજ કાયદા પ્રમાણે મરતી વખતનો ફકરાર લખાવતી વખતે મરનારના મન પર હું ખરેખર મોતના અવમાં છું એવી લાગણી હોવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં એવી લાગણીની જરૂર રહેતી નથી. જખમી માણસની માજરૂટે જુબાની લીધી

ન હોય તેની પહેલાં મેડીકલમેનને જોલાવેલ હોય 'ત્યારે, માઈસ્ટ્રેટને જોલાવી લેવા જટલો વખત હોય તો, માણસ મૂકી માઈસ્ટ્રેટને જોલાવી લેવો, અને તેમની સમક્ષ કાયદેસર 'ડિફેન્ડેન્સ' લખાવી લેવા. આમ કીધાથી મેડીકલ મેન બધી જવાબદારીથી મુક્ત થઈ જાય છે. પણ માઈસ્ટ્રેટને જોલાવી લેવા જટલો વખત ન હોય તો, મરનાર કેવા સંજોગોમાં જખમી થયો, અગર કેમ એર ખાધામાં આવ્યું, જખમ કરવામાં કે એર આપવામાં કોણ કોણ સામેલ હતા, વગેરે મરનાર જે લખાવે તે જખમું તેમ લખી લેવું. વચે પડવાનું કામ કોઈનું છે, મેડીકલ મેનનું નથી. તેણે તો ભાગાતૂટા શબ્દો જે નીકળે તે. જખમના તેમ, લખી લેવા. સ્વચ્છ સવાલ કદી ન કરવા. મરનાર જે હકીકત લખાવતો હોય તેમાં કોઈખી પ્રકારની વિરૂદ્ધતા જોવામાં આવે તો તે સંબધી પ્રશ્ન કરવામાં હરકત નથી. તારીખ, વખત, સાલ, તથા ઠેકાણું નોંધવો. સંપૂર્ણ ચર્ચા ખાદ નચે મરનારની સહી લેવી તથા પાસે ખેડેલાની સાક્ષી લેવી.

શું મોત જખમથી થયું છે ?

રોગથી મોત થયું છે કે જખમથી એનો નિર્ણય થઈ ન શકે એમ હોય તો, ડોક્ટર ટેલર લખે છે તેમ મેડીકલ વિટનેસે પોતાનો શક જ્યુરી આગળ બતાવી દેવો જોઈએ. જ્યુરી ઉલટ તપાસમાં તમારો શક તમારી પાસેથી કદાવે એમ વર્તવું ન જોઈએ. જખમથી મોત તે જ વખતે થાય અગર લાંખી મુદતે થાય.

તરતજ મોત થવાનાં કારણો.—Immediate causes of Death.

૧. લોહી વહી નીકળ્યું—લોહીનો શ્રાવ માહેલા ભાગમાં થાય અથવા બહારલામાં થાય. બહારલા ભાગમાં લોહીનો શ્રાવ 'ક્રેટિડ' કે 'ફેમરલ' આરટરી કપાયાથી થયું હોય તો તરતજ મોત થાય; પણ નાની ધોરીનસ કપાઈ હોય તો ધીમેધીમે જથ્થુ લોહી વહે અને પરીણામે મોત થાય, અગર બધ થઈ જળી નીકળે એમ વારંવાર ચવાથી મરણ થાય. ધારવાળા હથીઆરની ઇજા થઈ હોય તો બહારલા ભાગમાં રક્તશ્રાવ થાય છે. પણ પુંદાવલા, બોકાવલા, કે ગોળીના જખમ થયા હોય તો માહેલા ભાગમાં રક્તશ્રાવ થાય છે. મુદો, બરેણ, કલેન્ડું, ફેફસું, એ અવયવો ખુટા હથીઆરથી ફાટે છે ત્યારે માહેલી કોર લોહી વહી નીકળવાથી મોત થાય છે.

રક્તપ્રાવધી મોત થયાનાં ચિન્હો દેખાય તથા તેની સાથે મોત આણે એવે બીજો રોગ ન હોય તો મોતનું કારણ જખમ સમજવું.

(૨) ઘક્ષો—ધક્ષાથી મોત થાય છે ત્યારે બહારલી કાર ઇજા જોવામાં નથી આવતી. રેલ્વે કોલોઝનમાં માણસનાં મરણ ધક્ષાથી થાય છે. મોત થવાનું કારણ 'તંતુબળનું થોડીવાર લગી 'ચાદી જવું'—temporary exhaustion of nerve force એ હોય છે. વીજળીથી કે બળવાથી મોત થાય તે પણ ધક્ષાનો સમજવાં. પેટના ઉપલા ભાગને લાત લાગવાથી થતા મોતને 'કારડીયાક પેકસંસ'ની તંતુને થયેલી ઇજાથી થયેલ મોત સમજવું. આવે વખતે પેટ પર લીલકામું જોવામાં નથી આવતું, તેમ પોસ્ટ-મોર્ટેમથી માહેલા ભાગોમાં ઇજા જોવામાં આવતી નથી. મગજને ફટકા લાગવાથી બહારલી કાર બરાબર ઇજા ન દેખાય અને મોત મગજ થયું ધણી જવાથી—Concession of brain થાય. આવા કેસમાં બહારલ કાર ઇજાને ઠેકાણે નજીવું લીલકામું જણાય છે, મગજનાં ફણતું 'લેસરેશન' laceration થયેલ નથી હોતું; તેની લોહીની નળીઓ તૂટેલી નથી હોતી; અને શરીરના બીજા અવયવો તંદુરસ્ત જણાય છે. બમથી થતાં મોતનું કારણ ધક્ષા સમજવું. સોમલના ઝેરમાં વખતે ધક્ષાનાં ચિન્હો થાય છે. આ સંખ્યાત નજીવી ઇજા (જેમકે કોરડાના ફટકા) પણ ધક્ષાથી મોત આણે છે.

મોતનાં દૂરનાં કારણો.—Remote Causes Of Death

(૧) ડાયાફ્રામનું ફાંટી જવું—ઇજાના પરીણામ તરીકે ડાયાફ્રામમાં શટ પડે છે. ઇજા થયા પછી કેટલાંક અઠવાડિયાં કે માસ પછી શટ છે, 'ફેનિક હરનીઆ'—phrenic hernia થઇ મોત થાય છે.

(૨) સ્વોજો—જખમ થયા પછી લાંબી મુદતે મગજ તથા ફેફસાંનો વરમ થઇ મોત થાય છે. રેલ્વેના અકસ્માતથી જરડાંની કરોડને ધક્કા લાગવાથી કરોડ રજીડુનો વરમ થાય છે અને મોત થાય છે.

(૩) રતવા—માથાનાં જખમથી વારંવાર રતવાં થઇ આવે છે. રતવાનો જખમ સાથે સંબંધ પૂરવાર ન થાય તો બંધવો છુટી જાય છે; કેમકે રતવાનો રોગ આપોઆપ પણ થાય છે.

(૪) ઢિલીરીમ ટ્રીમેન્સ—Delirium Tremens. શરીર કંપે તેવો સનેપાત. દારૂડિયાને જખમ થાય તો આ જાતનો સનેપાત થવા સંભવ રહે છે.

(૫) ધનુર—Tetanus. ધુંધાયલા જખમથી વારંવાર ધનુર થાય છે. ઇન્જ થયા પછી દસમા દિવસ લગીમાં ગમે ત્યારે ધનુર થાય છે. કેટલાક કેસમાં ૩૦ દિવસે અને ખીજામાં સાત મહીને થયેલ છે. હિંદુસ્તાનમાં ઇન્જ થયા પછી યોડા કલાકમાં યઈ આવે છે. સમશિતોષ્ણ કટીબંધમાં ચાર દિવસ લગી થતો નથી. રતવાની પેઠે ધનુર પણ આપોઆપ થાય છે. માટે ધનુર ઇન્જથી થયો છે કે નહીં તેનો અભિપ્રાય દેતી વખતે મેડીકલ વિદ્નેસે સંભાળ રાખવી. પોસ્ટમોરટેમ કરતી વેળા ધનુરનું ખીજું કાઈ કારણ છે કે નહીં તેની તપાસ કરવી. એક છોકરાને ખીજા છોકરાએ ૫૮કે. તથા લાત મારેલ તેથી તરતજ તેને ધનુર થયો અને મરી ગયો. પોસ્ટમોરટેમથી પગના અંગોઠા પર તાજું ચાકું—scar—જેવામાં આવ્યું. તપાસને અંતે એમ નક્કી થયું કે, ૭ દિવસ પર તેણે લોહનો ખીલો (કટાઈ ગયેલો) અંગોઠામાં ખોર્યો હતો; તેથી ૫૩ થયું હતું, એટલે ધનુરનું કારણ એ હતું.

(૬) સિપ્ટિસિમિઆ અથવા પાર્ડીમિઆ—જખમ રૂઝાયો ન હોય ત્યાં લગીમાં ગમે ત્યારે થાય છે. એમ્બુરેશન કેસમાં હાડકાનો વરમ થવાથી આ રોગ થાય છે.

(૭) ગેંગ્રીન—Gangrene. ક્યારેક છાતી કચરાવાથી એક કે બંને દેહસાંતુ ગેંગ્રીન થાય છે. ખીજા 'વિસેરા'—viscera માં પણ થાય છે. ઇન્જ થયા પછી લાંબી મુદતે થાય છે.

(૮) શસ્ત્રક્રિયા—જખમની પીડા ઓછી કરવા કે તેને મટાડી દેવા માટે શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડે છે. ઓપરેશન (શસ્ત્રક્રિયા) થી મોત થાય તો પણ જખમ કરનાર મોત માટે જવાબદાર ઠરે છે, અને તેને પીનલ કોડ કલમ ૨૯૯ લાગુ પડે છે.

માલ પ્રેક્ટીસ અને નિગ્લેક્ટ ઓફ ડ્યુટી.

(Malpractice and Neglect of Duty)

મેડીકલ કે સર્જીકલ ટ્રીટમેન્ટમાં વાજબી સંભાળ તથા હુશિયારીની ખામી જણાય તો 'માલ પ્રેક્ટીસ' કહેવાય. મેડીકલ મેન તરફથી વાજબી ધ્યાન ન અપાય, અગર તેનામાં જ્ઞાનની તદ્દન ખામી હોય, અને તેથી દરદીને નુકશાન થાય કે તેનું મોત થાય તો, અગ્રિજ કાયદા પ્રમાણે, તે નુકશાનીના ઠાવાને અગર 'મેનરસોલ્ટર'ના ગુન્હાને પાત્ર થાય છે. કાયદો એવું

હુંજ માગે છે કે, વાજપ્તી, સંખ્યાજ્ઞ તથા હુશિયારી ખતાવેલી હોવી જોઈએ. વાજપ્તી હુશિયારી કોને કહેવી તેનો આધાર મેડીકલમેનની પેઝીશન પર રહે છે. આથી સમજાશે કે બિન કેળવાયલા કરતાં કેળવાયેલા વધારે જોડાખદાર કરે છે.

એક વગર કેળવાયેલો 'પ્રેક્ટીશનર' (વૈદ) એક મેશાપ બંધ થઈ ગયેલાં દરદીની સારવાર કરતો હતો. તેણે દવા દેવામાં એટલા પ્રધા દિવસો કાઢી નાંખ્યા કે સરજને સજાથી પેશાપ ખદાર કાઢ્યો છતાં, મૂત્રારાધ કાઢવાથી, મૂત્ર ચરીરના બાગોચાં એકઠું થઈ મરણ થયું. સેન્ટલ ફીમીનલ કોર્ટમાં તપાસ થઈ, અને મનુષ્યવધના ગુન્હા માટે ગુન્હેગાર ફરિયાદમાં આવ્યો. આ માણસે પોતાને કેળવાયેલા વૈદ તરીકે જોળખાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ હતો, એટલે તેને સજા પણ તેવી જ થઈ. સને ૧૮૪૭ માં વિનચેસ્ટરની સ્ટ્રિંગ અસાઈઝીઝમાં વિલીયમ જી. એ કહ્યું કે, સનદી પ્રેક્ટીશનરને જોડેલી હુશિયારીની ખામીને લીધે ગુન્હેગાર કરાવી શકાય, તેટલી જ હુશિયારીની ખામી વાળા બિન સનદી પ્રેક્ટીશનરને છોડી શકાય.

હિંદુસ્તાનમાં આવી ફરીયાદ ક્યારેક જ થાય છે. તેનું કારણ એ કે, જોડવૈદ પાસેથી દવા લેતાં ઇબ્જ થાય તો ઇબ્જ ભોગવનાર પડે, અને મરણ થાય તો તેના સંબંધીઓ, કોર્ટ ચઢતા નથી.

શસ્ત્રવૈદ દરદીનો રોગ મટાડવાનું માથે લેતો નથી, તથા તે જગ્યામાં હંચી હુશિયારી ખતાવવા કબુલ થતો નથી; પણ તે માફકસર અને વાજપ્તી હુશિયારી ખતાવવાનું માથે લે છે. એટલે, કોઈ વૈદ કે શસ્ત્રવૈદ, સાફ કરવા માટે, દરદીને પીવાની દવા કે લેપ આપે, અને ધારવાથી ઉલટી રીતે, તેથી દરદીનું મરણ થઈ જાય, તો એ ખૂત કે મનુષ્યવધનો ગુન્હો ન ગણાય; પણ આકરમીક બનાવ (manslaughter) ગણાય; માફ ન થઈ શકે એવી બૂલ માટે જવાબદાર કરતો નથી. ગુન્હાહિત ગણતર અને જે ગણતર માટે કામ ચલાવી શકાય તેવી ગણતરની વચ્ચેના તફાવતની વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી; પણ એમ લાગે છે કે, ગણતર એવડી મોટી હોવી જોઈએ કે બદ ઇશિદાથી કરેલ કૃત્યના અર્થમાં, કાયદા પ્રમાણે, તેનો સમાસ થાય.

“જાજપતી માણસની સારવાર કરતી વખતે શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડે. અને તેથી તેનું મોત થાય તો, ઘણી વેળા, વૈદ અમલદાર જવાબમાં આવી

પડે છે. આવે વખતે બે બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે:—૧. શુદ્ધગી બચાવવાની ખાતર ઓપરેશન કરવું પડ્યું હતું? ૨. ઓપરેશન પૂરતી સંભાળ, લક્ષ તથા આવડતથી કરવામાં આવ્યું હતું? આ બે સવાલના જવાબ હા તરીકે અપાય તો મેડીકલ મેનને શિર જવાબદારી રહેતી નથી; પણ જેણે મૂળ જખમ કીધો હોય તે ગુન્હેગાર હરે છે. જખમથી ચહેરાની બદશિકલ થઈ હોય તે દુરસ્ત કરવા સાફ શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડે, અને તેથી જખમી માણસનું મોત થાય તો તોહમતદાર પર મોતની જવાબદારી રહેતી નથી. ‘શુદ્ધગી બચાવવાની ખાતર’ નહીં, પણ અવયવ-limb કે આંખ જેવી ઈન્દ્રિય બચાવવાની ખાતર શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડે, અને તેથી જખમી માણસનું મોત થાય તો જખમ કરનાર પર મોતની જવાબદારી રહેતી નથી. આવે વખતે એવી તકરાર ઉઠાવવામાં આવે છે કે, શસ્ત્રક્રિયા ન કીધી હોત તો, વખતે, મોત ન થાત. આથી શસ્ત્રવૈદ જવાબદાર હતો નથી; કેમકે શસ્ત્રવૈદમાં પૂરતી આવડત હોય, અને તેને એમ જણાય કે ‘ઓપરેશન’ કરવા વગર છુટકો નથી, તો તેણે કરેલું ‘ઓપરેશન’ વાજબી હતું એમ મનાય છે. શસ્ત્રવૈદની જૂલ, અચાનતા, કે બેકાળશથી માણસનું મોત થાય તો જ તે જવાબદાર હરે છે. જેમકે ધોરીનસમાંથી નીકળતું લોહી બંધ કરવા માટે લિગેચર-ligature ન બાંધ્યું હોય અને લોહી વહી જવાથી મોત થાય; અથવા નાળ (umbilical cord) ને બદલે જૂલથી આંતરડું કપાઈ જાય તો શસ્ત્રવૈદ જવાબમાં આવી પડે છે.”—ગ્રિબ્લ અને હેર.

પીનલ કોડની કલમો.

જે કામથી મોત થાય પંચો દરાદો કર્યો નથી તે કામ રજામંદીથી તથા શુદ્ધ બુદ્ધિથી કોઈ સચ્ચસના ફાયદા માટે કરેલું—જે વસ્તુથી મોત થાય એવો ઈરાદો કર્યો નથી તે વસ્તુથી થતી હાની ખમવાની અથવા તે હાનીનું જોખમ માથે લેવાની જે સખસે સાફ રીતે અથવા અર્થાત સમજાય તેવી રીતે રજામંદી આપી હોય તે સખસના ફાયદા માટે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તે કરવામાં તે સખસને કાંઈ હાની થાય અથવા તેને કાંઈ હાની કરવાનો ઈરાદો તે કરનારે કર્યો હોય અથવા તેને તેથી કંઈ હાની થશે એવો સંભવ છે એમ તે કરનારે જાણ્યું હોય તે હાનીના સખજથી તે વસ્તુ ગુન્હે છે એમ સમજવું નહીં.

દાખલો—અમુક સત્ત્વક્રિયા કરવાથી જે નું મોત થશે એવો સંભવ છે એમ જાણીને પણ જ નું મોત આણવાનો ધરદો ન કરીને અને જ કાંઈ દુઃખકારક રોગથી ખીડા પામે છે તેને દાયદો થાય એવા ધરદાથી શુદ્ધ બુદ્ધિએ જ ની રજામંદી લઈને તેની ઉપર સત્ત્વક્રિયા અ દાકતર કરે તો અં એ કાંઈ શુન્દો કર્યો એમ સમજવું નહીં.

૮૯.—કોઈ ચાલંક અથવા દિવાનાના કાયદા માટે તેના ચાલોપ અથવા ચાલીની રજામંદીથી થીજા સત્ત્વસે શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલું કામ—કોઈ બાર વરસથી ઓછી ઉમ્મરના અથવા દિવાના સખસના દાયદા માટે તે સખસને જે વાલી હોય અથવા જે બીજા સખસના કાયદેસર હવાલામાં તે સખસ હોય તે, અથવા તેની સાથે રીતે અથવા અર્થાત સમજાય એવી રીતે રજામંદી લઈને કોઈ બીજા સખસ શુદ્ધ બુદ્ધિથી કાંઈ વસ્તુ કરે અને તે વસ્તુથી તે સખસને કાંઈ હાની થાય અથવા તેને કાંઈ હાની કરવાનો ધરદો તે કરનારે કર્યો હોય અથવા તેને તેથી કાંઈ હાની થશે એવો સંભવ છે એમ તે કરનારે જાણ્યું હોય તો તે હાનીના સખસથી તે વસ્તુ શુન્દો છે એમ સમજવું નહીં. પરંતુ

પહેલી—ધરદાથી મોત આણવાને અથવા મોત આણવાની કાશેસ કરવાને આ અપવાદ લાગુ પડશે નહીં.

બીજી—કોઈ વસ્તુ કરનાર સખસ એમ જાણ્યો હોય કે તેથી મોત થાય એવો સંભવ છે તે વસ્તુ અથવા મહાવ્યથા અટકાવવાના અથવા કોઈ મોટા રોગ કે અસક્તતા દૂર કરવાના કારણથી કોઈ બીજા કારણ માટે તે સખસ કરે તેને આ અપવાદ લાગુ પડશે નહીં.

ત્રીજી—મોત અથવા મહાવ્યથા અટકાવવાના અથવા કોઈ મોટા રોગ કે અસક્તતા દૂર કરવાના કારણ સિવાય બુદ્ધિપૂર્વક મહાવ્યથા કરવા અથવા મહાવ્યથા કરવાની કાશેસ કરવા આ અપવાદ લાગુ પડશે નહીં.

ચોથી—જે શુન્દો કરવા આ અપવાદ લાગુ પડતો નથી તે શુન્દો કરવામાં મદદગારી કરવા પણ એ લાગુ પડશે નહીં.

દાખલો—જ શુદ્ધ બુદ્ધિથી પોતાના બાલકના કાયદા માટે પોતાના બાલકની રજામંદી સિવાય તેની પથરી કઢાવવા તેની જાગમાં એક દાકતર પાસે શસ્ત્રક્રિયા કરાવે અને તે એમ જાણતો હોય કે એ શસ્ત્રક્રિયાથી એ બાળકનું મોત થશે એવો સંભવ છે પણ તે બાળકનો જીવ જાંવ એવો તેનો ધરાદો ન હોય તો જ આ અપવાદમાં દાખલ થાય છે. કેમકે તેની મતલબ પોતાના બાલકનો રોગ જાય એ છે.

૯૨.—કોઈ સખસની વગર રજામંદીએ તેના કાયદા સારું શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલું કામ—જે સખસના કાયદા સારું કાંઈ વસ્તુ કરવી તે એવી હાલતમાં આવી પડ્યો હોય કે તેથી રજામંદી બતાવી શકાતી ન હોય અને કોઈ વાલી અથવા તેને કાયદેસર હવાલામાં રાખનારો કોઈ બીજો સખસ ન હોય કે તે વસ્તુ કરેથી કાયદો થાય એ રીતે વખતસર તેની રજામંદી મેળવી શકાય તો તેવી વેળાએ શુદ્ધ બુદ્ધિથી તે સખસના કાયદા સારું તેની રજામંદી વગર કાંઈ વસ્તુ કરી હોય તો તેથી તે સખસને કાંઈ હાની થાય તે હાનીના સબબથી ગુન્હો છે એમ સમજવું નહીં. પરંતુ.

પહેલી...ધરાદી મોત આણુવાને અથવા મોત આણુવાની કોશિશ કરવાને આ અપવાદ લાગુ પડશે નહીં.

બીજી—કાંઈ વસ્તુનો કરનાર સખસ એમ જાણતો હોય કે એથી મોત આવે એવો સંભવ છે તે વસ્તુ મોત અથવા મહાવ્યથા અટકાવવાના અથવા કોઈ મોટા રોગ કે અસહ્યતા દૂર કરવાના કારણથી કોઈ બીજા કારણ માટે તે સખસ કરે તેને આ અપવાદ લાગુ પડશે નહિ.

ત્રીજી—મોત અથવા મહાવ્યથા અટકાવવાના કારણથી કોઈ બીજા કારણ માટે બુદ્ધિપૂર્વક વ્યથા કરવાને અથવા વ્યથા દૂરવાની કોશિશ કરવાને આ અપવાદ લાગુ પડશે નહીં.

ચોથી—જે ગુન્હો કરવાને આ અપવાદ લાગુ પડતો નથી તે ગુન્હો કરવામાં મદદગારી કરવાને પણ એ લાગુ પડશે નહીં.

દાખલો—જ પોતાના ઘોડા પરથી પડીને બેહોશ થઈ જાય અને તેવામાં જ દાકતર ત્યાં આવી પહોંચે તેના વિચારમાં એમ આવે કે જ ની બોપરી કાપવી જોઈએ પછી જ ને વિચાર કરવાની શક્તિ

પાછી આવતાં પહેલાં અગર અ જ નું મોત આણનાં ઇશિદાથી નહીં પણ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જ ના કાયદા મારે જ ની ખોપરી કાપે તો અ એ કાંઈ શુદ્ધ કર્મો એમ સમજવું નહીં.

ખુલાસો—ફક્ત પૈસાની તરફનો કાયદો ચતો હોય તેને ૮૮—૮૯ તથા ૯૨ મી કલમના અર્થ પ્રમાણેનો કાયદો સમજવો નહીં.

લોહીના ઢાઘ.—Blood Stain.

તાજા મીના ઢાઘ—એ લાલ કે ગંજુડા રંગના હોય છે. ધોરીનસમાંના લોહીના ડાઘ લાલ હોય અને શીરામાંના લોહીના ગંજુડા હોય. પાણીમાં ગળી જાય છે.

સૂકા ઢાઘ—તપખીરીઆ અગર લાલશયુક્ત તપખીરીઆ હોય છે. તાજા હોય તો પાણીમાં ગળે છે. પથર કે લઘીઆર પરના ડાઘ અળકાટ મારે છે. કપડા પરના અળકતા નથી.

લોહી જેઠા ઢાઘ—વનરપતિ, ગ્રાણીજ, કે ખનિજ રંગના ડાઘ લોહીના જેવા જ થાય છે. હેના-Melanin, સોપારી, કૃષ્ણ, કાપો, કાઢનો, ખાવળ, કાચીનીઅલ, કાન્ડીઝ ફલ્કર્ડ, કારમાઈન, તથા આનીલાઈનના રંગ લોહીને મળતા આવે છે.

લોહાના ઢાઘ—ખૂન સૂકાઈ ગયેલા લોહીના ડાઘને મળતા હોય છે. લઘીઆર પરના લોહાના ડાઘ બરાબર લોહીના ડાઘને મળતા આવે છે.

શકવાળા લોહીના ઢાઘની પરીક્ષા.

એક બામ ઝીસરીન અને ૭ બામ પાણીના મિશ્રણમાં શકવાળા લોહીના ડાઘને પલાળવે.

કપડાપર ડાઘ હોય તો કાપી કાઢવા નાનો ડાઘ આખો કાપી લેવો અને મોટા હોય તો થોડાક બામ કાપી લેવો. પછી તે કાપી લીધેલા ટટકાના ઝીણા ટુકડા કરવા. કપડા પરનો ડાઘ બહુજ નાનો હોય તો તેના બે સરખા બામ કરવા. એક અગર બે ટુકડા મડીયાળના કામ પર ચૂકવા. ઉપર લખેલા ઝીસરીનના સોલ્યુશનથી પલાળવા અને પુનઃના રક્તજી મારે તેના પર ખીંતે કામ દાંકવે. માપારજી રીતે

૨૦ કે ૩૦ મિનીટ લગી રાખવાથી પલળી જાય છે. પણ જૂના હોય તો પલળતાં એક કલાક કે તેથી પણ વધારે વખત લાગે છે. પછી આ લાલ રંગના સોલ્યુશનનું એક ટીપું કાચની 'સ્લાઈડ'—પાતળો કટકો—પર મૂકી બીજા કાચથી ઢાંકી, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી લોહીનાં 'સેલ્સ'—ગોળાં માટે તેની પરીક્ષા કરવી.

હથીઆર પરના ડાઘને ચાકુથી ઉખેડી લેવા અગર તેને ઉપર વર્ણવેલા ગ્લીસરીન સોલ્યુશનમાં પલાળવા. જમીન કે પ્લાસ્ટર—plaster પરના ડાઘની ગ્લીસરીન સોલ્યુશનમાં ૨૦ મિનીટ તેને પલાળી પરીક્ષા કરવી, હથીઆર પરનો લોહાના કાટનો ડાઘ ગરમ કરવાથી ઉખડશે નહીં માટે તેને 'હાઇડ્રોક્લોરીક' એસીડથી પીગાળવો અને પછી એ પ્રવાહીની ધોરણસર લોહી માટે પરીક્ષા કરવી. હથીઆર પરના લોહીના ડાઘ ગરમ કરવાથી ઉખડી જશે; કાટના નહીં ઉખડે.

લાકડા પર લોહીના ડાઘ હોય તો ચાકુ વડે છેડું—slice—ઉતારી તેને ગ્લીસરીન અને પાણીમાં પલાળી પરીક્ષા કરવી.

રસાયણી પરીક્ષા.

(૧) ગ્વાયાકમ ટેસ્ટ—ગ્વાયાકમ સોલ્યુશન અને ઓઝોનીક ઇથરથી પરીક્ષા કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે. લોહીના જનારેલા પ્રવાહિમાં ગ્વાયાકમ ટીચરનાં થોડાંક ટીપાં ઉમેરવાથી લાલ રંગ તળાના ભાગમાં જોશે છે. પછી તેમાં 'પરઓક્સાઇડ ઓફ હાઇડ્રોજન' (ઓઝોનીક ઇથર) નું પ્રવાહિ ઉમેરવાથી ઉત્તમ આસમાની રંગ થાય છે. લગગડા પરના ડાઘની પરીક્ષા કરવી હોય તો તેને 'ટીચર ઓફ ગ્વાયાકમ' થી ભીંજવવો, અને પછી 'પરઓક્સાઇડ ઓફ હાઇડ્રોજન'નું સોલ્યુશન લગાડવું; એટલે આસમાની રંગ થશે.

(૨) હીમીન ટેસ્ટ—(રૂધીર રક્ષાટિક પરીક્ષા)—લોહીમાંથી એક જાતના રક્ષાટિક કરી શકાય છે. લોહીના ડાઘનો સૂકો ભાગ અથવા તેનું પાણી કરી સૂકવી નાંખી જે રોપ રહે તેને કાચની કટકી પર મૂકી તેમાં 'ગ્લેશીઅલ એસેટિક આસીડ' તથા મીઠાની કાકરી મેળવવી; અને સ્પિરીટ લેપ પર તેને ઉકળવા દેવું. તે થઈું ચલા પછી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોતાં ચતુષ્કોણાકાર પુષ્કળ રક્ષાટિક જોવામાં આવશે.

(૩) સ્પેક્ટ્રોસ્કોપીક ટેસ્ટ—Spectroscopic test.

રૂપેકરદ્રોપ નામના યુવચી લોહીની પરીક્ષા થાય છે. એમાં બહુ અનુભવની જરૂર છે.

(૪) ધાળીની અસર—લોહીના ડાઘ પાણીમાં ગળી જાય છે.

(૫) ગરમીની અસર—લોહીના પ્રવાહીને ગરમ કરવાથી રાતો રંગ જતો રહે છે, અને મેલો સ્લેટ જેવો રંગ થઈ જાય છે, અને તેમાં આલયુમેન જામી જાય છે.

(૬) લાકર પોટાશની અસર—લાકર પોટાશ ઉમેરવાથી જામી મહેલું આલયુમેન પીગળી જાય છે.

(૭) નાઈટ્રીક આસીડ—ઉમેરવાથી આલયુમેન ફરી જામી જાય છે.

(૮) આમોનીઆની અસર—લોહીના રંગમાં થોડું આમોનીઆ ઉમેરવામાં આવે તો રંગ બદલતો નથી. વનસ્પતિ પદાર્થનો લાસ રંગ આમોનીઆથી લીલો અથવા કિરમજી થઈ જશે.

સૂક્ષ્મદર્શક ચંચળ તપાસ—માયુસના લોહીના રંગકણ ગાળ તથા ચપટા હોય છે. બધાં આંચળવાળાં પ્રાણીના લોહીના રંગકણો સરખા હોય છે. ઉઠના તેમજ પક્ષીના લોહીના રંગકણ અંશકાર—
partial—હોય છે.

માયુસ તથા આંચળવાળાં પ્રાણીનું લોહી ઓળખવું સુરેલ છે. પક્ષી, માછલાં, તથા પેટ ચાલનારાં પ્રાણીના લોહીથી આંચળવાળાં પ્રાણીનું લોહી ઓળખી શકાય છે. માટે મેડીકલ મેને લોહી આંચળવાળાં પ્રાણીનું છે કે બીજાનું એટલેજ અભિપ્રાય દેવો; માયુસનું છે એમ સ્પષ્ટ થી ન થયેલું.

જલમી માળસની તપાસ વેલ્ડ નીચેનાં પોઈંટ્સ વાદ રાસતનાં—

(૧) જખમના સ્થાનની, જાતની, ફેલાવની, દિશાની, લંબાઈની, ઉંડાઈની, તથા પોહોળાઈની તપાસ કરવી.

(૨) લીલકણનું છે કે પડી નીકળેલું લોહી પ્રવાહિ છે કે જામી મહેલું ?

(૩) જખમમાં સોજો, પેર, લીકનો શ્રાવ તથા બાલ પદાર્થ લીધેલા દરકાન—
Gangra છે ?
હોય તો તેના બે સરખાવાળાં વચીઆર સાથે સરખામણો મવા આરં જોમ જતે જના કાચ પર મૂકવા ઉપર ફેરફાર ન કરવો.
અને મુજબ રક્ષણ માટે તેના પર

(૫) નોટ પરીક્ષા વખતે લખવી, અગર તંત્રતન્ન લખી લેવી.

(૬) શરીરના બધા અંગતના અવયવો—organs—ની તપાસ કરવી.

શા માટે?—રોગથી કે એરથી મરણ નથી થયું તેનો ખાત્રી કરવા.

(૭) રીપોર્ટમાં માત્ર હકીકતો જ લખવી: કોઈ જાતનાં અનુ-

માન ને બોધવો.

(૮) જખમના દેખાવનું વર્ણન કરવામાં સાદી ભાષા વાપરવી: પારિભાષિક શબ્દ ન વાપરવા. સાદી હકીકત; સમજાવવા સાફ અતિ-શયોક્તિ ન કરવી.

(૯) જોળાનો જખમના કેસમાં શરીરના સ્થાનનો નોંધ કરવો; હાથમાંના પદાર્થની પરીક્ષા કરવી; તથા જખમની દિશાનો બાલ પદાર્થ સાથે કેવો સંબંધ છે તે નોંધવું.

(૧૦) બધી જાતના જખમની જખમી માણસે પહેરેલાં કપ-ડાંમાંના કાપ સાથે સરખામણી કરવી.

સંમજાણ આપનારા દાખલા.

૩૧. મેડીકલમેનની જવાબદારી.

કોઈ રોગની દવા કરવાની રીત જુદા જુદા ડોક્ટરોની જુદી હોય ત્યારે અમુક ઇલાજ ન કરવાથી દરદીનું મરણ થયું એમ માની ડોક્ટરને જવાબદાર લેખી શકાય નહીં; કેમકે કોઈ પણ પ્રખ્યાત વૈદના મતાનુસાર દવા થઈ હતી કે નહીં એટલું જ એવે વખતે જોવાયું છે, પછી ભલે ખીજની દવા કરવાની રીત એથી વિશદ્દ હોય.—દેશર. ગ્રાજી

૩૨. ડોક્ટરમાં સાધારણ હુશિયારીની જરૂર.

એક માણસનું મરણ જખમથી થયું હતું. સારવાર કરનાર ડોક્ટરે ખરાબર ચિકિત્સા નહોતી કીધી એમ કહી મોત થવા બદલ ડોક્ટર પર કોર્ટમાં નુકશાનીનો દાવો માંડવામાં આવ્યો હતો. જજને ટીકા કીધી કે, ગામડાના ડોક્ટરમાં મોટા શહેરના ડોક્ટરના જેટલી ઉત્તમ હુશિયારીની આશા રાખવી એ વાજબી ન કહેવાય. સાધારણ હુશિયારી, સંભાળ, તથા લક્ષ અપાયું હોય તો પુરતું છે. જખમથી મોત થાય તો ડોક્ટરને શિર જવાબદારી રહેતી નથી, પણ જખમ કરનારને શિર

૨૬ છે. ફરીયાદીએ તુકશાનીનો દાવો કીધો હતો; પણ આ રસીંગ નખમની સારવારને પણ લાગુ પડે છે.—ગિબલ એક હેર. ૪૧૭ નાદુરુદિ ૫૩૫૫૫૫. ૨૭. જલ્મ સ્વહસાત્મક-કે પરહસાત્મક ?

એક ચાકરડીના ગળા પર કોઈએ ધારવાળા હથીઆરના બે જખમ કીધા હતા. મેડીકલ ઓફીસરના મત પ્રમાણે જખમની દિશા જખમણીથી ડાબી હતી. દરેક જખમ જખમણી તરફ ઉઠે અને ડાબી તરફ ઊરકતો ચામડીના ભાગમાં હતો. મરનારનો જખમો હાથ ચાલતો હતો. મરના પોતાને હાથે જખમ કીધા હતા એમ બંધવાનું કહેવું હતું. જલ્મ કહ્યું કે આ કેસ આપધાતનો હોવો ન જોઈએ. ખૂનીએ જખમી જોઈને ડાબે હાથ ઉપયોગમાં લીધો છે એમ માની શકાય છે. મરનારે પોતે જખમ કીધા હોત તો હથીઆર તેની પડોસમાં જ પડ્યું હોત. ફાંસીની સગ થઈ હતી. હાઇકોર્ટ બહાલ રાખી હતી—ગિબલ અને હેર. ૪૧૭ નાદુરુદિ ૫૩૫૫૫૫.

૨૮. ધોરીનસની ગ્રંથીથી થયેલું મોત.

એક સ્ત્રી પર બીખારીનું લપડાક મારી મોત આણવાનું તહોમત હતું. લપડાક લાગવાથી તે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ અને દસ મિનીટમાં મરી ગઈ. પોસ્ટમોરટેમથી અધોરડા નામની ધમનીની ગ્રંથી જોવામાં આવી. મોતનું કારણ એ ગ્રંથી ફાટવાથી થયેલો રક્તસ્ત્રાવ એ હતું. મેડીકલ મેનનો એવો મત થયો કે ગાંઠ પર થપાટ લાગવાથી મરનારનું મન ઉશ્કેરાવાથી ગ્રંથીને ફાટવાનું ઉત્તેજન મળ્યું હતું.—ટેલર. ગિબલ નાદુરુદિ ૫૩૫૫૫૫.

૨૯. મોતનું કારણ કપાલનો જલ્મ કે રક્તજ મૂર્છા ?

એક ધરડા માણસને રસ્તે ચાલતાં કપાળનો જખમ પથરાથી થયો. નાકમાંથી પુષ્કળ લોહી નીકળ્યું. વખતે દિતસે તેને રક્તજ મૂર્છા થઈ અને મરી ગયો. મગજના દેખાવથી મોતનું કારણ સ્પષ્ટ હતું. પણ ડોક્ટરનો એવો અભિપ્રાય થયો કે કપાળ પર પથરો લાગવાથી રક્ત-મૂર્છા—poaplexy થઈ હોય એમ કહી માનતો નથી. બંધવો ફરી ગયો.—ઈબ્નિ. ગિબલ નાદુરુદિ ૫૩૫૫૫૫.

૩૦. મુંઢમારથી રતવા ન થાય.

એક હાડકીયા ખલાસીના ડાબા ગાંઠ પર કોઈએ કોટા માર્યો

હતો એથી ચામડી નહોતી ફાટી પણ લીલગ્રામું થયું હતું. તેરમે દિવસે રતવા થયો, અને સાંજે 'ડિલીરીઅમ ટ્રીમેન્સ' થયું. (દારૂથી થતા સનેપાતને ડિલીરીઅમ ટ્રીમેન્સ કહે છે.) સોળમે દિવસે રતવા ફેલાઈ ગયો છે, અને સત્તરમે દિવસે મરણ થયું. સાક્ષી વેળા મેડીકલ વિઠ-નેસે કહ્યું કે, મારા મત પ્રમાણે હુંદાયલા જખમ પછી તેર દિવસે રતવા થાય નહીં. આ કેસમાં પણ ૧૮કાથી રતવા થયેલો ન હોવો જોઈએ. બધેલો છુટી ગયો,—દેહર. ગ્રિજલની નાંગ જાવનિ. નાંગ ૧૭ ૩

૩૭. કેરોટિડ આરટરી કપાયા છતાં વીજે દિવસે થયેલું મોત.

એક માણસને ચોરે સતતની વેળા ગરદન પર ધારવાળા હથી-આરનો જખમ કીધો. કેરોટિડ નામની ધોરીનસ કપાઈ ગઈ હતી. મેડી-કલ મેનના કહેવા પ્રમાણે પરહત્યાત્મક જખમ હતો; કેમકે જખમ ઊંડો હતો. મોત બીજે દિવસે થયું હતું. ડોક્ટર ચીવર્સ લખે છે કે, 'કામન કેરોટિડ' નામની ધમની કપાણી હોય તો એટલા બધા કલાક લગી જીવતાં રહેવાનો આ પહેલો જ દાખલો છે.—ચીવર્સ. ગ્રિજલની નાંગ જાવનિ

૩૮. 'કેરોટિડ' ધમની કપાયા છતાં ઇચ્છાપૂર્વક ગતિ થઈ શકે.

એક સ્ત્રીને જખમ થયાથી તેની જમણી કેરોટિડ આરટરી, ઇન્ટરનલ જ્યુગ્યુલર વેન, અને શ્વાસનળી (trachea) કપાઈ ગયાં હતાં. તેનું મુઠકું પાસેના ચોરડામાંથી મળી આવ્યું હતું. જખમ થયા પછી છ ફીટ પંથ કરી ચક્રી હતી.—ગ્રિજલ અને હેર. નાંગ ૧૭ ૪

૩૯. કેરોટિડ આરટરી (ધમની) કપાયા છતાં ગતિનું સામર્થ્ય.

એક માણસની ગરદન પર ધારવાળા હથીઆરનો જખમ થયો હતો. તેથી 'કેરોટિડ આરટરી,' 'એક્સ્ટરનલ કેરોટિડ આરટરી'ની મુખ્ય શાખાઓ, અને જ્યુગ્યુલર-વેન્સ, કપાઈ ગયાં હતાં. તે ૨૩ વાર ચાલીને દરવાજા પર ચડી ગયો હતો. આટલી ક્રિયા કરતાં ૧૫ કે ૨૦ સેકન્ડ્સ લાગી હતી.—દેહર; ઇન્ડિ. ગ્રિજલની નાંગ જાવનિ. નાંગ ૧૫ ૫

૪૦. મોત પછી લીલગ્રામું દેશાયું અને માર મોતપહેલાં પડેલ.

એક માણસના પેટના નીચલા ભાગ પર (પેટ પર) લાતો લાગવાથી મૂત્રાશય ફાટી ગયું. મૂત્ર 'પેરીટોનિયમ'માં વહી નીકળવાથી તેનો વરમ થયો, અને પરિણામે મોત થયું. પાંત્રીસ કલાક લગી દરદી.

જીવતો હતો, ફરમીઆન પેડુ પર લીલજામું ન દેખાયું, અને મોત કેડે જોવામાં આવ્યું.—ટેલર, મેન્ટુ નાન. જો ર મેડીકલ, ૫૫ થી ૬૨, ૫૫૫ ના ૬૩ માં જોવામાં આવ્યું.

૪૧. મુઢમારથી લાંગલુંજ મોત થાય તો લીલજામું દેશાય ?

એક સીને તેના ધણીએ ૩૦ ફટકા માર્યા હતા, એટલે મોત અડધા કલાકમાં થયેલું હોવું જોઈએ. ટુંકી મુદતમાં મોત થયા હતાં લીલજામું જોવામાં આવ્યાં હતાં. ડોક્ટર કારપર લખે છે કે, માણસને છુટ્ટી ચીજથી ધન્ય થઈ હોય ને તે તરતજ મરી જાય તો લીલજામું ન થાય.

એ પંડે મોત પછી માણસને ગરદનથી લટકાવવામાં આવે તથા શરીરને જમીન તરફ ખેંચવામાં આવે તો ગરદન પર લીલજામું થાય એમ લખે છે. જો મોત પછી પશુ લીલજામું થાય તો જીવતે ધન્ય થવાથી શા માટે ન થાય ? કોઈને આગળ જો ઠેકાણે ધન્ય થઈ હોય તેજ ઠેકાણે ઘોડા રોજ કેડે ફરી ધન્ય થાય અને તરતજ મોત થાય તો સવાલ થાય છે કે, મોતનું કારણ પાછલી મારથી થયેલું લીલજામું કે આગલી મારથી થયેલું લીલજામું ? આનો જવાબ સહેલ છે. લીલજામું રંગે આસમાની કે કાળું આસમાની (livid) હોય, અને તેની કોરમાં રંગ ન હોય તો સમજવું કે એ મોત થયા પહેલાં બહુ ટુંકા વખતની મારતું પરિણામ હોવું જોઈએ; અને લીલજામીની કોરમાં નોખા રંગ જોવામાં આવે તો તેને થયેલાની મુદત થયેલી હોવી જોઈએ—

૪૨. મુઢમારથી લીલજામું થાયજ એવો નિયમ નથી.

પેટ જોવા પોતા ભાગ પર ધન્ય થવાથી ધક્કાથી મોત થાય છે, અને પેટના ભાગ પર લીલજામું નથી થતું. પેટ પર લાત વામવાથી કે પડી જવાથી વધેલી ખરોજ ફાટે છે, ત્યારે પશુ બહારલા ભાગ પર લીલજામું નથી દેખાતું; આગડીની ઝીણી લોહીની નળીઓ એકાએક ફટકા લાગવાથી ફાટી જતી જતી જાય છે, એટલે તેમાંથી લોહીનો આવ થતો નથી.—ટેલર; પેટિક્સ ના મેન્ટુ નાન. ૬૩ માં જોવામાં આવ્યું ૨૦ ૬૫

૪૩. મોતનું કારણ ઘડો કે કોલેરા ?

એક જણનું માર પડવાથી મોત થયું હતું. કેટલાકે મારથી મોત થવાની સાક્ષી આપી હતી, અને બીજાઓએ કોલેરાથી મોત થયું હતું એમ કહ્યું હતું. પોસ્ટમોરટેમ થયું ન હતું. ઝાડો ઉલટી મર્યા હતા એમ

કહેનારાની જુખાની મળતી આવી નહતી; જરૂરે આમ દીકા કાઢી:—“હું ‘આસેસર્સ’ સાથે મળતો ચાઉં છું. મારો વિચાર જણાવું છું કે, માર પડ્યા પછી મરનાર મોઢો પડ્યો, અને તે જિભારીમાંથી ઉઠ્યો નહીં; અને મારની અસરથી વળતે દિવસે મરી ગયો.” કોલેરાથી મોત થયું એમ જોમલે જુખાની આપી હતી તેમના પર વિશ્વાસ ન રાખ્યો, અને ડોક્ટર ટેલરની ઓથોરિટી—*authority*—સહ અનુમાન કર્યું કે, મરનારનું મોત થાક તથા તંતુમાળાને લાગેલા ધક્કાથી થયેલું હોવું જોઈએ. તહો-મતદારોને ગુ-હેગાર ઠરાવી અનુક્રમે ત્રણ, પાંચ, અને એક વર્ષની કેદની સજા ફરમાવી હતી. સેશન જરૂરનો ખુલાસો દાખલો પડાવ રાખ્યો હતો.—*મિખલ અને હેર. ત્રીજા નાનુનિ. ૫૪૬ ૫૦૬.*

૪૪. મોતનું કારણ રૂઝા કે દારૂનો નિમો ?

એક સ્ત્રીને દારૂ ધણી પીવાની આદત હતી. તે, ધરમાંના તીખી ધારવાળા ટુંક પર મૂએલી જોવામાં આવી હતી. મોત પછી ૩૨ કલાકે સરજને તથા ફિઝીસીઅને તપાસી હતી. તેમણે એવો રીપોર્ટ કરેલ કે અમોએ હાથ, છાતી, તથા ત્રીજી, ચોથી, અને પાંચમી પાંસળી પર લીલઝાંમાં જોયાં હતાં. ગરદન તથા છાતીના ઉપલા ભાગ પર પણ લીલઝાંમાં હતાં. માથું સજેલું હતું; ચેહેરાની ચામડી નીચે લોહીને શ્વા-*effusion of blood*—થયેલ હતો; અને નાકનાં વીંધોમાં લોહીના જામેલા કટકા બરેલા હતા. આંખનાં પોપચાં પર નવ કે દસ લીટિ લાખો એક જખમ હતો. જે ‘ઓરબિટ’—*orbit*—સગી ઉઠેલો હતો. એ જખમ ધારવાળા હથોડીઆરનો હતો, પણ એથી એકાએક મોત થયું હોય એમ અમો માનતા નથી. રીપોર્ટમાં એમ લખ્યું હતું કે, થયેલી ઈજા મારથી અગર પડવાથી થયેલી હોવી જોઈએ. એક વેદ કે જે એ વેળા હાજર હતો તથા જેણે તપાસમાં ભાગ લીધેલ ન હતો, તેણે સાક્ષીમાં કહ્યું કે, આંખ પર લીલઝાંમું હતું, અને જખમની કિનારી વાંકીચુકી ને આઘાતવાળી હતી.

આ પુરાવાથી, તથા મરનાર સ્ત્રીની અને તેના દીકરા તથા દીકરાની વહુની વચ્ચે વખતો વખત તકરાર ચતી હતી એવી સાબીતિ મળવાથી મરનારના દીકરાને તથા તેની વહુને ગુ-હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યાં હતાં. દીકરાને તો ફાંસી મળી ગઈ. તેની વહુ સગર્બો હોવાથી તેની સજા મુક્તવી રહી. દરમીઆન ડોક્ટર લુઇનો અગિયાર લેવામાં આવ્યો.

ડોક્ટર હુધએ 'સાક્ષી' દીધી કે, 'હકીકત' પરથી 'ખૂન' થયું હોય એમ માની શકાય નથી. માથા પર લોહી-ચડી જવાથી અગર એવા ડોક્ટર બીજા કારણથી 'મોત' થયેલું હોયું 'નેહએ. આમ સાક્ષી આપવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યાં હતાં.—“દારૂ” પીનારાને રક્તમૂર્છા—*syncope* of brain—થવાતો સંભવ રહે છે. મરનારના માથાની ખોપરી પહેરીને અંદરના મગજની લોહીના આવ—*effusion of blood*—માટે પરીક્ષા કરવી નેહતી હતી. દારૂના નિસાવણાને રક્તમૂર્છા થવા સંભવ રહે છે; એટલે તે જો ધારવાળા પંદાર્ય પર પડે તો થયેલા જખમમાંથી થયું લોહી ગુમાવે; તથા તેના મગજની લોહીની નળીઓમાં લોહી એકઠું થયેલું જેવામાં આવે. આંખવાળા જખમમાંથી થયેલા લોહીના આવથી મોત થયું હોય એમ માની શકાય નથી. હાથ તથા છાતીવાળાં લીસ-કાંમાં કે જે પડવાથી કે મારથી થયેલાં હોવાનું આગલતા વેદક સાક્ષી-ઓએ જણાવેલ હતું તેના ખુલાસા તરીકે તેણે એમ કહ્યું કે, દારૂના નિસાચી જેનાં ખરણ થાય છે તેનાં બદન પર એવાં લીસકાંમાં થાય છે. ડોક્ટર હુધના અભિપ્રાય પરથી આમલો કાંચ રૂઠ થયો હતો, અને ફ્રાંસીએ ચઢી ગયેલા છોકરાને જે વર્ષ દેડે નિરપરાધી મથુવામાં આવ્યો હતો.—અખલ અને હુર. ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૮૯૧ પૃ. ૬.

૪૬. મોત પછીનાં ચાઠાંને લીલકાંમાં તરીકે માનવામાં થયેલી ભૂલ.

ત્રણ જણ પીઠામાંથી દારૂ પીને લડતા લડતા બહાર નીકળ્યાં એક જણ રસ્તામાં મરી ગયેલો પ્રાણમ પડ્યો. તેના બદન પર લીસ-કાંમાં *contusions*—જેવામાં આવવાથી મારથી 'મોત' થયાનું અનુમાન બધાયું. તપાસ કરનાર ત્રણ વેદક જીવતી સ્થિતિમાં મુંઝાર પડવાથી ઈર્ષા થઈ છે એવો મત આપ્યો, જેથી એ જણને તેની સાથે હતા તેમને ગુન્હેગાર મથુવામાં આવ્યા. કેસ ચાલતી વેળા એલ તથા ફોર્મિસનામના ડોક્ટરોએ કહેલી ખતી કરી આપી કે, જેવામાં આવેલાં રેખીતાં—*apparent*—લીસકાંમાં જીવતી સ્થિતિમાં પડેલી મારનું પરિણામ બન્યું, પણ ઘણી પ્રકારનાં મોત મળી મરનારના બદન પર માર પડેલ ન હોય તો પણ એવાં ચાઠાં—*lividity after death*—થઈ આવે તેમ આ કેસમાં પણ બનેલું હોયું નેહએ. તોડમતદારો છુટી ગયા હતા.—૨૬૨

N. B. દારૂની અસરથી મરેલાની છાતી તથા બાંજીડા પર કાગાં આસમાની ચાઠાં (patches) આપોઆપ થઈ આવે છે. - (ગાળાવની ૩

૪૬. મોતનો વસ્તુ ન કહી શકાયોનો દાસલો.

ઈ. સ. ૧૮૪૨માં ડબલીનમાં એક સ્ત્રીની તપાસ તેના પતિનું ખૂન કરવા માટે થઈ હતી. બંનેને ધણો દારૂ પીવાની આદત હતી. બંને જણુ આઠ દિવસ એક જ રૂમમાં સાથે હતાં. લાસ જોવામાં આવી તેથી ચાર દિવસ પહેલાં પતિ બારણામાં જીવતો જોવામાં આવ્યો હતો. આઠમે દિવસે તોહમતદાર સ્ત્રીએ પોતાના એક દોકરાને બોલાવ્યો તે વેળા લાસ ધણી સડી ગઈ હતી; અને રૂમમાં એ સ્ત્રી સિવાય બીજું કોઈ ન હતું. જે ડોકરે લાસ પ્રથમ જોઈ તેણે કહ્યું કે, ચારથી પાંચ દિવસની હોવી જોઈએ. શરીરના ભાગ પર લીલજાંમાં હતાં; તે સિવાય બીજું ઈન્જ ન હતી. હૃદય તથા મગજની લોહીની નળીઓ ખાલી હતી. લાસ ઊંધી પડેલી હતી, અને જણુ સાથે હતાં સાં લગી દારૂ ખૂબ ઠાંસીને પીધો હતો. બંધવાએ બે સ્ટેટમેન્ટસ દેવાં હતાં. પ્રથમ એમ કહ્યું કે, હું ગુરુવારે તથા શુકરવારે સાથે સૂતી હતી, અને મરનાર શુકરવારે ગુજરી ગયો. બીજવાર એમ કહ્યું કે, મરનાર શનિવારે એટલે લાસ માલમ પડી તે દિવસે ગુજરી ગયો. બે વૈદક સાક્ષીએ કહ્યું કે, મરનારને મરી ગયે ચાર કે પાંચ દિવસ થયેલા હોવા જોઈએ, અને બેએ કશો અભિપ્રાય ન દીધો. એકે કહ્યું કે, આવો ફેરફાર અઘૂ-વીશથી ત્રીસ કલાકમાં થઈ જાય છે. (જુલાઈ મહીનો હતો, અને માર્ચેડો બહુ બંધ કરેલ હતો). આંખના ડોળા બહાર નીકળી આવ્યા હતા, જીભ બહાર નીકળી આવી હતી, અને ગરદન પર ચોડા કાળા ડાઘ હતા; તેથી ક્રેટલાઈનો એવો મત થયો કે, મરનારનું મરણ ગળાટૂપાથી થયેલું છે. બીજાનો એવો મત થયો કે, એવા દેખાવ સ્વાભાવિક છે. મરનાર દારૂના નિસામાં જોધો વળી ગયો હશે, અને તેનું નાક તથા મોં તડીઆ પર આવી જવાથી ગુંગળાઈ મૂઓ હશે; અથવા માથા પર સોઠી ચડી જવાથી મોત થયું હશે. ચહેરાનાં લીલજાંમાં, આંખના ડોળાનું તથા જીભનું બહાર નીકળી આવવું, તથા ગુદામાંથી ઝાડાનું બહાર નીકળી આવવું, એ સર્વે ચિન્હો મરતી વખતે આંખઝી થવાથી થાય; અથવા, લાસ સડવા સળળ, આંખના ડોળા તથા જીભ બહાર નીકળી આવે. (આવા દાખલા ધણા નોંધાયેલા છે). ગળાટૂપાથી મોત થયું હોય તો હૃદય ખાલી ન હોય; છતાં આ કેસમાં એ ખાલી હતું. તેના ખુલાસામાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે

લાસ. સડવાથી ઉત્પન્ન થયેલી હવા (Gas) ની અસરનું એ પરિણામ હતું. મગજની ખાંસી ફાલતના સંબંધમાં કાંઈ પણ ખુલાસો આપવા આવ્યો ન હોય. ખુનનો હેતુ જણાવ્યો ન હતો. મરતારની સ્ત્રી તેના મોઢા પછી તેની સાથે ઓછામાં ઓછા ૨૦ વીસ કલાક હતી, છતાં મદદ માર્ગ ન હતી; એ જ એની વિરૂદ્ધ ચક્ર લાંબવાનું કારણ હતું. તેને છોડી મૂકવામાં આવી હતી. વિદ્વાન જડને જ્યુરીને સંમતીથી કે, બંધવા પરમળ પુત્ર ચક્ર હોય અથવા મેડીકલ મેનનો અભિપ્રાય પ્રબળ હોય, તેટલા પરથી જ બંધવાને ગુન્હેગાર ઠરાવવો ન જોઈએ.—ટેલર. મિ. જલ નાને ટેલર ત્રીજા અભ્યાસ ૫૫૩ ૧૦ ૪.

અકરણ ૧૮ મું.

ગાંઠાપણું—Unsoundness of mind.

પીનલ કોડ કલમ ૮૪ ને સખસ કાંઈ કામ કરતી વખતે દીવા નગીના સખખથી પોતે કેવી રીતનું કામ કરે છે, અથવા ને કામ તે કરે છે તે બોલે છે અથવા કાયદાથી ઉલટું છે એવું જણી શકતો નથી, તેનું કારણ તે કામ ગુન્હે છે એમ સમજવું નહિ.

ગાંઠાપણું—માણસનું મન વિકૃત થઈ જવાથી તે, સર્વ મોકોના આસવાના ને નિયમો છે તે મૂકી દઈ ઉલટી રીતે કામ અને વર્તણૂક અસાધે છે તેને ગાંઠાપણું કહે છે.

કારણો—કુટુંબમાં મોટું ગુસ્સાન થવાથી, નજીકના સગા કે મિત્રના મોતથી, દ્રવ્યની હાનીથી, નિરાશ થવાથી, અતિ જીજ્ઞાસાથી, ચિંતાથી, અતિ અભ્યાસથી, સલાવણથી, રૂઝાવા કમી થઈ જવાથી, હસ્ત દોષથી, તથા રાજ અને ધર્મ સંબંધી બહુ ચિંતા કરવાથી ગાંઠાપણું થાય છે.

ગાંઠાપણાનાં ચાર વર્ગો છે:—

૧. મેનીઆ. (उन्माद). ૨. હીમેન્સીઆ (मनोहास).
 ૩. હાઈમસી (मूर्खता). ૪. હમિસિલિટિ (मानसिक दुर्बलता).
- મેનીઆમાં હમેશાં ભ્રમ હોય છે; હીમેન્સીઆમાં ક્યારેક હોય છે; અને હાઈમસી તથા હમિસિલિટિમાં ખુલ્લું નથી હોતો.

લુસિડ ઇન્ટરવલ (શાંતકાલ)—ગાંડને વચે વચે ગાંડપણ ધરી જાય છે અને પાછું યઈ આવે છે. જેટલો વખત ગાંડપણ ન હોય તેટલો વખત શાંતકાલ દેવાય છે.

મેનીયા—Mania.

મગજની બગડેલી હાલતને મેનીયા અગર ઉન્માદ કહે છે. અંગ્રેજીમાં રેવિંગ મેડનેસ (raving madness) કહે છે. થોડાક વખત એવો જાય છે કે જેમાં દરદીની ખરી હાલત ઓળખાતી નથી. ચર્યાતથી જ મન ઉસ્કેરાય છે અગર દિલગીરિમાં ગિરફતાર યઈ જાય છે. કસેનું મંદ પડી જાય છે, જાડો બંધ યઈ જાય છે, અગર છુટી જાય છે. કેટલીક વેળા તાવ એ મુખ્ય ચિન્હ હોય છે. શારીર તંદુરસ્તીને મસ્તીથી જરાએ નુકસાન થતું નથી.

ડોક્ટર ક્રોનોલી લખે છે કે, તીવ્ર મેનીયામાં પણ હંમેશાં મરતી તોજાન જોવામાં આવતાં નથી. માત્ર મગજના સ્થોભને મગજનાં ચિન્હો હોય છે. જે ઉન્માદ છ આઠવાઠીઆં કરતાં લાંબી મુદત ચાલેલ હોય છે, જેનું પરિણામ 'ડીમેન્શીયા' થયું હોય છે તેમાં મેં ઉન્માદનાં બહુ તીવ્ર ચિન્હો જોયેલાં છે. જેવાં કે, ઉતાવળું અને મોટેથી બોલવું, સતત હાલ્લા કરવું, આસપાસની ચીજો તથા માણસોને ન ઓળખવું, બિહાણ તથા કપડાં ફાડી નાંખવાં, ઈલાહિ માણું કે શરીર મનમ ન હોય; એહેરો હાલ અગર શીકા ન હોય; હાથ રવચ્ચ અને કુદરતી દેખાવની હોય; અને નાડીના ધબકારા ૮૦ થી ૮૫ લગી હોય છતાં ઉપર પ્રમાણે ઉન્માદનાં ચિન્હો હોય આમ કેટલાક કેસમાં બને છે; પણ બહુ ભાગે કાંઈક પણ શારીરિક વિક્રિયા થાય છે; જેત દહાડે તોજાનથી થતો થાક સહન કરવાની આદત પડી જાય છે.

અ. સામાન્ય બુદ્ધિ સંબંધી ઉન્માદ—General Intellectual Mania આના બે વિભાગ પાડેલા છે. મેનીયા, અને મેસેનક્રાલીયા. ૧. મેનીયામાં મનને બહુ ગભરામણ થાય છે, તથા શરીરની વિક્રિયા ઘણી હોય છે. દરદીની કુટુંબ તરફની તથા સંસાર તરફની લાગણી બદલી ગયેલી હોય છે. ઘડીમાં અદ્વૈત કરે છે, અને ઘડીમાં દિલગીરિમાં ગિરફતાર યઈ જાય છે; ક્યારેક શાંત જોવાયાં આવે છે; ક્યારેક મસ્તી કરતો દેખાય છે. અનેક પ્રકારના બ્રન (રિલ્યુઝન) થાય છે, તેને સાચા માની વિચિત્ર રીતની હીલચાલ કરે છે.

જેલેનકાલીઆમાં બ્રમ નથી હોતો, અગર યોડોંકે વખત બાંધુ-
વામાં નથી આવતો. દરેરી દિલગીરિમાં રહે છે. કંપારેક આપઘાત કરી
નાંખે છે. તેને ઊંધ નથી આવતી, અને ખોરાક લેતો નથી. કાંઈ સવાલ
કરીને તો યોડીવાર બાનમાં આવે છે, અને એકાદશી શબ્દથી જવાબ
આવે છે. પણ જેવો સવાલ કરનાર તેની તેની પાસેથી ખસે છે તેવો
જ તે પાછો દિલગીરિમાં ગિરફતાર થઈ જાય છે.

મુમના પ્રકાર:—અગ્રેજી પુસ્તકોમાં બ્રમ ત્રણ જાતના માનેલા
છે. (૧) હેલુસીનેશન, (૨) ઇલ્યુઝન, અને (૩) ડિલ્યુઝન.

૧. હેલુસીનેશન—અગ્રિજીની ઇન્ડિયોપર બાહારલા પદાર્થનો સ્પર્શ
ન થાય છતાં થાય છે. એમ તે માને છે. જેમકે, તે આકાશ તરફ જુએ
ત્યારે તેની આંખો સામે મરેલાં તથા જીવતાં માણસો હોય એમ તેને
જણાય છે; અથવા કાંઈ બીજું અવાજ થતો ન હોય છતાં તે ધાવે છે
એમ તેને લાગે છે. આવા બ્રમને 'હેલુસીનેશન' કહે છે.

૨. ઇલ્યુઝન—પદાર્થનો ઇન્ડિય સામે સ્પર્શ થતો હોય પણ તે
વિપરીત લાગે, તેને 'ઇલ્યુઝન' કહે છે. અત્ર ખાતરી વખતે તેમાં મા-
નીની અગર ઝેરની વાસ આવે છે.

૩. ડિલ્યુઝન—આ મનનો વિકાર છે. આ ખરો બ્રમ છે. માટે
ગાંડાને જે બ્રમ ધાવે છે તેને 'ડિલ્યુઝન' કહે છે.

ઉપલા બે બ્રમ (હેલુસીનેશન અને ઇલ્યુઝન) એ ઇન્ડિય વિ-
કાર છે. તેને મન કે જે અવિકારી હોય છે તે ખરા તરીકે માનવું નથી.
આવા બ્રમ તંદુરસ્ત માણસને થવા સંભવ છે, પણ તે તેને ખોટા
તરીકે માને છે, અને ગાંડો ખરા તરીકે માને છે.

૪. ઘુઝિના અમુકમાગ સંવંધી ઉન્માદ:—Partial In-
tellectual Mania. આને 'મોનોમેનીઆ' (monomania)
એટલે એક વિષયી ઉન્માદ કહે છે. આમાં આદમી પોતાને કાચનો બને-
લો માને છે, તેથી પગ માંડતાં બાગી જવાની ઘાસ્તી રાખે છે, એટલે
પગ માંડતો જ નથી. આવા માણસો ખીજ બાળતોમાં ડાલા હોય છે,
માત્ર એક જ બાળત કે જેનો તેમને બ્રમ (hallucination) હોય
છે, તેના વિષે જ ગાંડો દોષ છે.

રીતમાત સંબંધી મેનીઆ—Moral Mania.

અ. સામાન્ય રીતમાત સંબંધી ઉન્માદ—General Moral Mania. પ્રીકારું કહે છે કે, એવા ઘણા માણસો છે કે જે જનમંડળમાં સહવાસ કરી રહે છે છતાં આ જાતની ઘેલછાવાળા હોય છે. આવા માણસોને તોરી—eccentric કહે છે. બારીક અવલોકન કરનારા એવા માણસોની રીતમાત તથા ટેવમાં કાંઈક એવું જોય છે કે જેથી તેના શાશ્વત્વ વિષે સંદેહ આણુવા જેવું લાગે છે. કેટલાક કેસોમાં આવી રીતમાત વારસામાં મળેલી હોય છે. અમુક વ્યક્તિ જેમાં ઢંગધડા, વગરની રીતમાત જેવામાં આવે તેને આગળ ઘેલછા થઈ ગયેલી હોય છે, માણસ બદલાઈ ગયેલો જણાય છે. સ્વભાવ જૂદો થઈ ગયેલો હોય છે. કાંઈ માણસ જે તેને અતિ ખ્યાઈ હોય તેના વિચેત્ર થવા પછી આ સ્થિતિ થયેલી હોય છે. વખતે શરીરને ધક્કે લાગવાથી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત મળેલી હોય છે. શરીરને ધક્કે લાગવાનું કારણ મગજનો રોગ, પેરેલીસીસ, તાવ, કે અમુક ભાગનો વરમ એ હોય છે. આવા માણસોની વિચારશક્તિ ખરાબર હોય છે, પોતાની ઢંગધડાવાળી હાલતનાં કારણો દર્શાવવામાં ઘણા ચતુર હોય છે. આ પ્રકારનાં ગાંડપણના રમુજ કેસોનું વર્ણન જોવું હોય તો રેનું બનાવેલું ધનસેનીટિનું જ્યુરિસ પ્રુડન્સ જોવું.

ઘ. અમુક રીતમાતનો ઉન્માદ—Partial Moral Mania આવા માણસોમાં એક કે બે બાબત સંબંધમાં જ ઘેલછા જોવામાં આવે છે. આના પેટ ભાગ ઘણા છે:—

તસ્કરોન્માદ—Kleptomania આવાં માણસોમાં ચોરી કરવાની આદત જાય છે.

આગ લગાડવાનું ગાંઠાપણું—ધરને, દેવલને, તેમ બીજા કાંઈ પણ વસ્તુને આવાં માણસો સળગાવી દે છે.

વિપયોન્માદ—Erotomania or Nymphomina. આ ઉન્માદ સ્ત્રી તેમજ પુરુષને સરખી રીતે થાય છે. આમાં અતિ કામ ધનું હોય છે.

પરહત્યાત્મક ઉન્માદ—Homicidal Mania. આમાં ખૂન કરવાની ઇચ્છા બહુ થાય છે, અને ક્યારેક તો એવી થાય છે કે રોડી શકાતી નથી. આવા ગાંડને પારખવાના સાધનો નીચે આપ્યાં છે:—

૧. ખૂતીને મદદગાર હોય છે: પરહત્યાત્મક ઉન્માદવાળાને મદદગાર હોતા નથી.

૨. ખૂત કરવાનો કાંઈ હેતુ હોય છે: પરહત્યાત્મક ઉન્માદવાળાને ખૂતનો હેતુ હોતો નથી.

૩. ખૂત પોતાથી વિરુદ્ધ વર્તનારાને મારે છે: પરહત્યાત્મક ઉન્માદવાળો પોતાનાં પ્રિયજનને મારે છે.

૪. ખૂતી ખૂત છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને શુદ્ધોઃક્રમુદ્ધ કરતો નથી: પરહત્યાત્મક ઉન્માદવાળો ખૂત છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી.

ડીમેન્શીઆ—Dementia.

તીવ્ર ડીમેન્શીઆ, દીર્ઘ ડીમેન્શીઆ, વૃદ્ધ ડીમેન્શીઆ, દીર્ઘ અને જનરલ પેરાલીસીસ ઓફ ઇન્સેન એમ ચાર પ્રકાર છે.

ચિન્હો:—મનોવિકાર પૂર્ણ થવો એટલે બુદ્ધિનો નાશ થાય છે; કોઈ પણ વાતનો સંબંધની એને ખબર પડતી નથી; ગમે તેમ બોલે છે; બકે છે; એકલાં રહેવું ગમે છે; સ્મૃતિ હોતી નથી; તેથી દરદી એક જ શબ્દ અગર બાબત ફરી ફરીને બોલ્યા કરે છે.

૧. તીવ્ર ડીમેન્શીઆ—મનને એકાએક ધક્કો લાગવાથી આ રોગ થાય છે.

૨. દીર્ઘ ડીમેન્શીઆ—સાંખ્યા વખતની ચિંતાથી થાય છે, તથા તેમજ તાવ, મેલેનકોલીઆ, મેનીઆ, એપોલેપ્સી, એપીલેપ્સી, હત્યાદિ રોગોથી એ થાય છે.

૩. વૃદ્ધ ડીમેન્શીઆ—આ રોગ વૃદ્ધાવસ્થામાં થાય છે. આમાં યાદશક્તિ ઘટી જાય છે, તથા માણસ સૂક્ષ્મજ્ઞ થઈ જાય છે. આમાં ગત વાંત યાદ રહે છે, અને પસાર થતા બનાવોની જડસંજ્ઞા અસર થતી નથી.

૪. જનરલ પેરાલીસીસ ઓફ ઇન્સેન—General Paralysis of Insane. બુદ્ધિશાળી માણસોમાં એવામાં આવે છે. દરદીને એવો ભ્રમ થાય છે કે હું શ્રીમંત છું તથા ઊંચા ફરજીદનો છું. સાર-આતમાં કામપર વશ નથી રહેવું, સ્વચ્છપણું નથી હોવું, બિડકાપણું હોય છે, તથા લાગણીમાં જરાવારમાં ફેર પડે છે. હવે સ્તાયુ ગતિ રહિત થવા માંડે છે. પ્રથમ જીભ તથા ચેદરાતા સ્નાયુની ગતિ સ્થિતિ જતી રહે છે

અને પછી અવયવોની જતી રહે છે. એટલે પ્રથમ જીમ તોંતડાય છે તથા સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થતા નથી; આંખની કીકીમાં અસરઆપણું દેખાય છે; અને ચેહેરાના સ્નાયુ ધુબ્યા કરે છે. પાછળથી દરદી લથડતો હાલે છે અને ચાલતા પડી જાય છે; અંતે ઝાડો પેશાબ નીકળી જાય છે; બાકી—bedsores—પડે છે, ઝોળે નાનાં રૂપમાં થાય છે, અને માણસ નબળાઈથી મરણ પામે છે; મન છેવટ લગી સાવંધ રહે છે; અને હોદા તથા ધન સંબંધી જીમ અંતકાળ લગી કાયમ રહે છે. વખતે અતિ નબળાઈ થાય છે ત્યારે મન ઉચ્ચેરાય છે તથા અપરમાર થઈ આવે છે.

ઈડીઅસી—Idiocy. ક્રીટીનિઝમ—Cretinism અને ઇમ્બિસિલિટી—Imbecility.

ઈડીઅસી—એ જન્મ વિકાર છે. તેનું ' ડેરીનીયન ' એસ્કવરલે આ પ્રમાણે આપેલું છે:—' ઈડીઅસી ' એ રોગ નથી; પણ એવી હાલત છે કે જેમાં બુદ્ધિ ખીસેલી હોતી નથી; એનાથી સરખી વયના છોકરાના જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકાતું નથી; ' ઈડીઅસી ' જન્મથી જ શરૂ થાય છે, અથવા બુદ્ધિ અને લાગણીની શક્તિના પ્રાદુર્ભાવ થવા પહેલાં શરૂ થાય છે. એસ્કવરલેના વખત પછી આવા ગાંડાને કંધક જ્ઞાન આપી શકાય છે; જે જ્ઞાન મેળવી શકે છે તે ' ઇમ્બીસાઇલ ' હોય છે, એટલે અંતે એસ્કવીરલેનું કહેવું સત્ય કરે છે.

ક્રીટીનિઝમ તથા ઈડીઅસીનું સરસ્થામણું—ક્રીટીનિઝમ અ. મુક સ્થળમાં જોવામાં આવે છે, એ સારો થાય છે; ઈડીઅસી થકી આમાં સાઈ કરવાની વિશેષ આશા રાખી શકાય છે. ઈડીઅસી જન્મ વિકાર છે; ' ક્રીટીનિઝમ ' વાળો થોડો મુદત લગી તંદુરસ્ત હોય છે. દરેક 'ક્રીટિન' (cretin) ' ઇડિયટ ' કહેવાય, પણ દરેક ' ઇડિયટ ' ' ક્રીટિન ' ન કહેવાય. ' ક્રીટિન ' માં ' ચાઈરોઈડ ગ્લેન્ડ ' મોટી થયેલી હોય છે; થેલેટની એટલે તાજવાની ગ્રાન્ડ (glands) જોતી (glands) હોય છે; તથા આમડીનો વર્ણુ જુરો પીળો હોય છે.

ઈડિઅટ બહુ બાજે લુચ્ચો, મસ્તીખોર, તથા ગંદો હોય છે.

ઇમ્બિસિલિટી—Imbecility. આ ' ઇડિઅસી ' નું નાનું રૂપ છે, અને જન્મથી હોય અને ન પણ હોય, એ ચડતી ઊતરતી પાયરી-

ના હોય છે. હોફમેરે (Hoffbauer) 'ઈમ્બિસીલીટીના' પાંચ વર્ગ કીધા છે, અને, 'સ્તુપીડિટી' (stupidity) ના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા છે.

ગાંધાની પરીક્ષા.

ગાંધી અનુભવાથી વહેમાય છે. માટે એક જ વિચીટ પુરતી થતી નથી. ડોક્ટરે હું એડીકશન મેન છું એમ ફરદીને જાણવા ન દેવું, તથા પોતાનો હેતુ જોમ અને તેમ છાનો રાખવો. તપાસ કરવાનાં પાંચ પોઈન્ટસ છે:—

(૧) દેહાચ—માથાનો ધાટ જોવો; ચહેરા જોવો; ચાસ જોવી.

(૨) સામાન્ય સંવુરસ્તી—ખડુ બાજે અછર્ણુ હોય છે; ઝાડો બંધ હોય છે; છબ મેલી હોય છે; ચામડી સદૃશ ગરમ હોય છે; નાડી તાપના જેવી હોય છે; અને ચામડી સૂપ્ત હોય છે.

(૩) પરસનલ હિસ્ટરી—દંગધડ વગરની હાલતની અથવા અગત્ય ગાડપણુ થવાની હિસ્ટરી મળશે. અથવા એકાએક મનોવિકાર થવાનું કારણ જાણવામાં આવશે.

(૪) ફેમિલી હિસ્ટરી—આ મેળવવાની જરૂર છે; કેમકે કેટલીક વેળા ગાંધાપણું વારસામાં બિતરે છે.

(૫) મનની હાલત—પ્રથમ ચાક્ષસ્તની તપાસ કરવી; ફરદીના કુટુંબમાં બનેલા અગત્યના બનાવો વિષે પૂછવું, સારીખ. પૂછવી; ઇત્યાદિ.

ગાંધી સાથે બાપણું કરવું. તે જવાબ બરાબર દે છે કે નહીં તે જોવું. અમુક વિષય સંબંધી લખાણ કરાવી જોવું. શરૂઆતમાં લખાણમાં કોઈ ફરક જણ્યો નથી; પણ પાછળથી શબ્દોના ઉપા અક્ષરો મૂકાઈ જાય છે; આગળ જતાં ઉપા બધે અક્ષરો લખવા રહી જાય છે; અંતે આખા શબ્દો તથા વાક્યો લખવાં રહી જાય છે. છેલ્લે લખાણુ 'સ્કોલ' (school) જેવું થાય છે, એટલે કે અક્ષર કે શબ્દનો આકાર જ હોતો નથી.

'ફરદીની સમજ-શક્તિ, આંદ્રલ, તથા મનોવિકાર જાણવા માટે તેને

સંવાનો પૂછી જોવાથી જામ - છે કે નહીં તે જાણી શકાશે. અરે ગાંડો શર્યાતમાં પોતાની વિલક્ષણતા છુપાવવાનો પ્રયાસ કરે છે; ઢોંગીને ઓળખવાનું આ એક ચિન્હ સમજવું.

ગાંડપણનો ઢોંગ.

સમજી બચી જવા અગર થયેલો કરાર ન પાળવા માટે માણસો ઘેલછાનો ઢોંગ કરે છે. આવા કેસો સોલ્જર સોડામાં જોવામાં આવે આવા ઢોંગીને ઓળખવાની રીત નીચે મુજબ છે:—

૧. ચિન્હો યતાવચાં—ડોક્ટરની તપાસ તજે હોય ત્યારે કેટલાંક અડવાડીઆં લગી, ડોક્ટર તપાસવા જાય ત્યારે, એક જ પ્રકારનાં ચિન્હો બતાવે છે. જ્યારે દરદી પોતાને કાંઈ નથી જોતું. એમ જાણે છે, ત્યારે કશાં ચિન્હો જોવામાં નથી આવતાં.

ચિન્હાનું અસરચાપણું—જે ચિન્હો તે બતાવે છે તે એ પ્રકારનાં ગાંડપણને મળતાં હોય છે. એકને મળતાં નથી હોતાં. જો કે ખરા ગાંડપણમાં પણ સેજમેજ ચિન્હો હોય છે, તો પણ આ બાબત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

૨. થાકની અસર—ખરો ગાંડો કેટલાક દિવસ લગી તોફાન કરે તો પણ થાકતો નથી, અને તેને ઊંઘવાની ઇચ્છા થતી નથી; ઢોંગીને થાક લાગે છે, તેથી તે ઊંઘી જાય છે.

ચિન્હોનું ઇકામક દેખાવું—માણસ સારો હોય ને એકાએક ગાંડો થઈ જાય છે. ખરૂં ગાંડપણ પણ, વખતે, એકાએક થાય છે; પણ તે થવાનું કંઈ કારણ હોય છે. બહુ ભાગે ખરૂં ગાંડપણ ધીમે ધીમે થાય છે.

૫. સામાન્ય તંબુરસ્તી—ખરા ગાંડામાં શરીરની ગરમી તથા અલ્પ વિકાર જોવામાં આવે છે: ઢોંગીમાં પણ, વખતે, એકાદ ચિહ્ન હોય; પણ બંને સાથે હોવાનો ઓછો સંભવ સમજવો; કદાચ, ખરાખર ખોરાક ચાખ્યા વિના ખાઈને અલ્પ વ્યાધિ કરી શકાય, પણ શરીરની ગરમી (rise of temperature) તો ન જ કરી શકાય.

પ્રતિબંધ—Restraint ગાંડાના જામથી તેને કે બીજાને ઇજા થવા સંભવ હોય તો રુજો કરીને તેના પર રુખરુખ રાખવી.

। પ્રતિવંધમાંથી છોડાવવાનો મત 'દેવા' વિષે—ગાંડપણ કે નહીં તે પ્રથમ જોવું. મટી ગયાની ખાત્રી થાય તો પછી દૈયાક રોગ પછી ફરીથી જોયો. ખૂનીને છોડવાની બાબતમાં રોગ આપવી જ નહીં સ્વદેહ કરવાની તક બતાવેલા હોય તેને છોડવાનો મત ન દેવો જોઈએ.

ગાંડાની સાક્ષી—જ્યારે ઘેલછા વગરના હોય ત્યારે જુખાની આપવા યોગ્ય ગણાય છે.

ગાંડાણ કરેલું ચીલ—શરીર વિકાર હોય પણ મનોવિકાર ન હોય તો મૃત્યુ પત્ર માન્ય થાય છે. અર્ધાંગ (લક્ષ્વે-hermiplegia) નો રોગી, બુદ્ધિ બરાબર હોય છે એટલે, મૃત્યુ પત્ર કરી શકે છે. એમ ડોક્ટર એસ્કપીરલ કહે છે. વીલ કરનારને પુછવું કે તમારે મિલકતની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી છે. જો તે બરાબર વ્યવસ્થા મોઢેથી કરી બતાવે તો બુદ્ધિ બરાબર છે એમ સમજવું.

ગુન્દાની જવાબદારી—દારજન્ય બ્રમથી, તાવથી કે લુ લાગવાથી થતા સનેપાતમાં માણસ ગુન્દો કરે તો જવાબદાર હરતો નથી; દારૂ ડીયો દારૂ પોતે ખુશીથી પીએ અને તેની અસર તથા ગુન્દો કરે તો જવાબદાર હરે છે; પણ દારૂ તેને બીજાએ પાયો હોય તો જવાબદાર હરતો નથી. ગાંડો ગુન્દાનું સ્વરૂપ સમજતો હોય તથા પોતે જ કરે છે તે કાયદા વિરુદ્ધ છે એમ સમજતો હોય તો જવાબદાર હરે છે.

ગાંડપણનું સર્ટિફિકેટ—ડોક્ટર સુધર ગાંડપણનું સર્ટિફિકેટ આપવાનો નમુનો આ પ્રમાણે આવે છે:—'હું... (ડોક્ટરનું નામ, હુઠો, અને ડીગ્રી) સર્ટિફિકેટ આપું છું કે, મેં જાતે..... (તારીખ, મહિનો, સાલ) ને રોજ..... (અમુક જગ્યાએ)..... (અમુક માણસને) તપાસ્યો. સદરહુ (માણસનું નામ) દીવાનો છે અને તે સંભાળથી કબજામાં રાખવા યોગ્ય છે. આ અભિપ્રાય નીચેની હકીકતો પરથી બાંધ્યો છે:—

૧. દીવાનાપણા વિષે જ જ હકીકત માત્ર પોતાના જોવામાં આવી છે તે.....

૨. દીવાનાપણા વિષે જ જ હકીકત અને તેના સગા મિત્ર તરફથી જણાવવામાં આવી છે તે.....

તારીખ.....મહીનો.....સન.....

(સહી) નામ.....

હુદ્દો.....

(સ્થળ).....

ગાંડાને ઘર કારભારની મના—સને ૧૮૫૮ ના આકટ કલમ ૩૪ તથા ૩૫ મુજબ જે ગાંડા પોતાનો કારભાર ચલાવી ન શકે એવો હોય તેને ઘર કારભાર ચલાવવાની મના કરવામાં આવે છે. ઘણી પ્રકારના ગાંડા ઘર કારભાર ચલાવી શકે છે. માટે, ડોક્ટરે સંભાળથી મત આપવો જોઈએ. શક જણાય તો કારભાર ચલાવી શકે તેવો છે એમ મત આપવો એ સરલ રસ્તો છે. જમ હોય તો કારભાર ચલાવવામાં અડચણ કરે તેવો છે કે નહીં તે જાણવું.

કચુલાત Consent—ગાંડાએ આપેલી કચુલાત માન્ય થાય છે, જે તે કચુલાતની ખાસીઅત તથા પરિણામ સંબંધી તેનામાં સમજ જણ્યુ હોય તો.

કોલકરાર-Contracts—કરાર પ્રતી વખતે ગાંડપણ્ય હોય અથવા મનની શક્તિ કરારનું પરિણામ સમજવા જેટલી ન હોય તો કરાર રદ ગણાય છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વિષ—Poisons.

પીનક કોડ કલમ. ૩૨૮—કોઈ સખસને વ્યથા કરવાના ઇરાદાથી અથવા કોઈ ગુન્હો કરવાના કે કોઈ ગુન્હો સેહેલ કરવાના ઇરાદાથી, અથવા તેથી પોતાથી વ્યથા થશે એવો સંભવ છે એમ જાણ્યા છતાં, જે માણસ તે સખસને કોઈ ઝેર, કે બેહોશ કરે કે કદ આપે

અથવા અવગુણ કરે એવું કાંઈ વસાણું અથવા ખીજ કાંઈ વસ્તુ આપે
અથવા લેવાશે તે માણસને ૧૦ વર્ષની મુદતની જેમાંના ગમે તે પ્રકારની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવશે અને વળી તે દંડને પાત્ર થશે.

વિષની વ્યાખ્યા—જે પદાર્થ શરીરને લાગવાને લીધે અથવા ખીજ ગમે તે પ્રકારથી શરીરમાં દાખલ કરવાને લીધે બેઝિયા શિવાય અથવા લગાડયા શિવાય પોતાના ધર્મથી શરીરને ઈજા કરે છે અથવા મૃત્યુ આણે છે તે વિષ છે એમ કહેવાને હરકત નથી. નક્કર, પ્રવાહિ, અથવા હવારૂપી પદાર્થ શરીરને લગાડવાથી અથવા હરકોઈ પ્રકારે શરીરમાં દાખલ થવાથી પોતાના જાતિ ગુણને લીધે શરીરને ઈજા કરે અથવા મૃત્યુ લાવે તે ઝેર કહેવાય છે.

વિષની અસર—કેટલાંક ઝેર શરીરના જે ભાગને લાગે તેને બાળી નાંખે છે; જેમકે, ગંધકનો તેજાળ ખીજાં એવાં છે કે તેથી વરમ થાય છે; જેમકે સોમલ. વળી ખીજાં એવાં છે કે જેની અસર ગતિ અને જ્ઞાનતંત્ર પર થાય છે; જેમકે બેલાડોનાં અને એકાનાઈટ; આને વિષની રાસનિક અસર કહે છે. વિષની દૂરની (remote) અસર પણ થાય છે; અને તે બે પ્રકારની છે: (૧) સામાન્ય, અને (૨) ખાસ. ખનિજ તેજાળ પેટમાં લીધાથી અંદરના ભાગ બાળી જાય અને તેથી શરદી (collapse) થાય તે ‘સામાન્ય’ અસર કહેવાય; અને આંત્રિકી આવતી હોય તો ઝેરકોચકું ખવાયું છે એમ અનુમાન થાય છે, એ ‘ખાસ’ અસર સમજવી. સોમલ આમડીને લાગે, જખમમાં દાખલ થાય, અથવા તેનો ધુમાડો ફેફસાંમાં જાય તોપણ હોળરીમાં ક્ષોભ થાય છે. આ સોમલની ખાસ અસર સમજવી.

ઝેરના વર્ગ—ઝેરના બે વર્ગ છે:—૧. અકરણ (ખનિજ), અને (૨) સકરણ (વનસ્પતિ અને પ્રાણીજ.) અકરણ (ખનિજ) વિષમાંનાં કેટલાંક ક્ષોભક હોય છે, એટલે વરમ પેદા કરે છે; અને ખીજાં દાહક હોય છે એટલે જે ભાગને લાગે તેને બાળી નાંખે છે. મોરચુ અને રસકપુર એ ક્ષોભક છે, અને ગંધકનો તથા સુરાખારનો તેજાળ દાહક છે. સકરણમાંનાં કેટલાંક વનસ્પતિજન્ય (ઝેરકોચકું, અરીણ, ઇ.) અને ખીજાં પ્રાણીજ (કેન્થરાઈડ, ઇ.) છે. એમાંનાં

કેટલાંક ક્ષોભક છે, અને ખીજાં મગજ, કરોડરજી, હૃદય, તથા ફેફસાં પર અસર કરે છે.

ક્ષેત્રનું નિદાન:-

અ ચિન્હો પરથી:- (૧) ચિન્હો એકાએક થાય છે, અને જલદીથી આગળ વધતાં જાય છે. (૨) તંદુરસ્ત માણસ હોય તેને એકાએક થઈ આવે છે. (૩) એક સરખા વધારાથી ચિન્હો ખરાબમાંથી વધારે ખરાબ થતાં જાય છે. (૪) ચિન્હો એક સરખાં જણાય છે. (૫) ખોરાક લીધા પછી લાગલાંજ થઈ થાય છે. (૬) એકજ ખાણું ખાધા પછી સામટાં માણસોને એકજ જાતનાં ચિન્હો થાય છે. (૭) ખોરાકમાં, ઉલટીમાં, તથા પેશાબમાં ઝેર માલમ પડે છે.

ઘ પોસ્ટમોર્ટેમથી-માણસ મરી ગયા પછી શરીરમાં ઝેર દાખલ થયું હોય તો અંદરના ભાગમાં ઝેરનાં ચિન્હો જોવામાં આવતાં નથી. કેટલાંક ઝેરથી માહેલા અવયવોમાં ફેરફાર થાય છે. ખનિજ તેજી જ ભાગને લાગે છે તેને ખાળી નાંખે છે તથા તેમાં ઘા પાડે છે. આગ્રોલીક એસીડથી હોજરીતું રસ પડ ખવાઈ જઈને કાળું થઈ જાય છે. સોમલ, ધતુરો, રસકપૂર, ઇત્યાદિ હોજરી તથા આંતરડામાં દેખાય છે.

અશીષ, ધુસીક એસીડ, કે દારૂથી મોત થયું હોય તો તેની વાસ હોજરીમાંથી આવે છે.

ઘ રસાયણી પૃથક્કરણથી-રસાયણી પરીક્ષાથી ઝેરની સાબીતિ મળે છે. જો ઝેર મળી આવે તો સવાલ એ થાય છે કે મોત એથી થયું છે? બદન પર જખમ હોય ત્યારે જ આવો સવાલ થાય છે. આવે વખતે મોત પહેલાં શું ચિન્હો થયાં હતાં તે તથા મોત પછી શું જોવામાં આવ્યું હતું એ જાણવાની જરૂર રહે છે. શરીરમાંથી ઝેર નીકળી ગયું હોય. ઝાડા ઉલટીમાં નીકળી ગયું હોય, અથવા શરીરમાં સોસાઈ જવાથી પૃથક્કરણ થઈ જાય અને પેશાબ વાટે અગર ખીજી રીતે નીકળી જાય. સોમલ જેવું ન ગળે તે હોજરીમાં ચોટલું જોવામાં આવે. ઝેર નક્કર વિસેરા (કોલેજી, ચાંદો, ઇ.) માંથી મળી આવે છે.

હ પ્રાણીપર પ્રયોગ કરવાથી—નિશાદી તથા કૃતરાની ખાસી-
અત મનુષ્યને મળતી આવે છે એટલે ઉલટી કે હોઝરીમાંનું દ્રવ્ય તેને
ખવડાવી જોવા રિવાજ છે. વનસ્પતિ એર હોય તો તેનો યોડાક ભાગ
એ પ્રાણીને ખવડાવી જોવો. જો તેને એરી ચિન્હો થાય તો એર અપા-
યાની ખાત્રી થાય છે.

૬. શકદાર માણસની ઘટંણુકથી—એર અપાયા અગાઉ,
અપાતી વેળા, તથા અપાયા બાદ શકદાર માણસની વર્તણૂક કેવી હતી
તેની ચોક્કસી કરવાથી, શક લાવવાને પુષ્ટી મળે છે. ખોરાક તૈયાર કર-
વામાં, આપધ બનાવવામાં, તથા ચાકરી કરવામાં તે વધારે ભાગ લેતો
જણાય છે. ખોદું બાંનું બતાવી તેણે એર ખરીદેલું હોય છે, ઉલટી, પે-
શાબ, વગેરે પદાર્થ, પરીક્ષા ન થઈ શકે તેટલા માટે, ફેંકી દીધેલા હોય
છે. ડોક્ટરને બદલે વૈદને ખોલાવેલો હોય છે. મુઝાને તરત દાટી
કે બાળા દીધેલું હોય છે. પરીક્ષા કરવાના પદાર્થ જ્યાં ત્યાં નાંખી
દીધેલા હોય છે.

ક્ષોભક તથા દાહક એર વચ્ચે તફાવત.

દાહક—Corrosive.	ક્ષોભક—Irritant.
<p>(૧) જે ભાગને લાગે તેનો નાશ કરી નાંખે છે. શરીર પર દરની અ- સર થતી નથી.</p> <p>(૨) ગળામાં ઉતરવાની સાથેજ ચિન્હો જણાય છે. મોહું, ગળું અને હોઝરીમાં બળતરા તથા વે- દના થાય છે.</p> <p>(૩) મોતલું કારણુ— અ. ધડકો-shock</p>	<p>(૧) જે ભાગને લાગે તેનો સોજો થાય છે. ધણુંખરાં ક્ષોભક એરમાં દૂરની (remote) અસર જોવામાં આવે છે.</p> <p>(૨) લીધા પછી તરતજ ચિન્હો થાય; પણ બહુ બાગે યોડીવાર રહી- ને ચિન્હો થાય છે. એર ચોખ્ખું અગર નરમ હોય તે પ્રમાણે વહેલાં મોડાં ચિન્હો જણાય છે. સોજનાં ખીજાં ચિન્હો સાથે હોઝરી તથા</p>

૧. જેને લાગેલ હોય તેનો આંતરડાંમાં થોડી અગર ઘણી વેદ-
નાશ.

ક. ભૂખમરો—starvation

દ. ગુંગળાઈ જવું.

(૪) મરણોત્તર સ્વરૂપ:—જેને લા-
ગેલ હોય તેનો બળીને નાશ થઈ
ગયેલ હોય છે.

(૩) મોતનું કારણ:—

અ. ધક્કો—shock.

બ. આંચકી.

ક. ઘણા દલાડા લગી રીબાવું.

દ. ભૂખમરો—starvation.

(૪) મરણોત્તર સ્વરૂપ:—ક્ષોભ થઈને
મોતને થયેલ હોય છે. ચાંદાં પડેલાં
હોય છે.

ફેરની સામાન્ય ચિકિત્સા.

જ્યારે તમને ઝેરના કેસ માટે બોલાવવામાં આવે ત્યારે તમારે
એકદમ જવું, અને સાથે વિપદા ઔષધ (Antidotes) લેતાં જવું.
જો ' એન્ટીડોટ કેસ ' તમારી પાસે ન હોય તો નીચેની ઓળે સાથે
લઈ જવી:—સ્ટમ્પંપ (૨) હાઇપોડરમીક સીરીન્જ (૩) એપોમોર્ફીઆ
ટેબ્લેટ (૪) નાઇટ્રેટ ઓફ આમીન. (૫) ડાયસાઇક્લડ આયર્ન.

ફરદીના બેડ (ખાટલો) પાસે જતાં વેંત પ્રથમ ઝેરની જાત
શોધી કાઢવી. ચિન્હો ઓળખાં ન હોય અને તમને ખાત્રી ન થાય તો ફે
ફેન ' એપોમોર્ફીઆ ' પીચકારી વડે ચામડીમાં દાખલ કરવું. આથી
તરતજ ઉલટી થશે. જરૂર પડે તો બીજા મેડીકલ મેનને સલાહ
માટે બોલાવવો.

અ. ઝેર પેટમાં ખાધામાં આવ્યું હોય તો ' સ્ટમ્પંપ ' હોજ-
રીમાં દાખલ કરીને ઝેર બહાર કાઢી લેવું; અગર ઉલટી થાય તેવું ઓ-
સડ દેવું. ઠાઠક ઝેરનો કેસ હોય તો ' સ્ટમ્પંપ ' નો ઉપયોગ ન કરવો,
તથા ઉલટીની દવા પણ ન આપવી.

ઉલટી કરાવવા માટે નીચેની દવા અપાય છે:—

(૧) શર્ક—અડધો ઓંસ (એક ટેબલ સ્પૂનફુલ) રાત્રે ૬ થી ઓંસ પાણીમાં નાંખી, હલાવી; તરતજ પાઈ દેવું.

(૨) લૂણ—ઉપર મુજબ.

(૩) મોરધુયુ—દશ ટ્રેન મોરધુયુને દશ રૂપીયાભાર પાણીમાં ગાળીને તરતજ આપવું.

(૪) સલ્ફેટ ઓફ ક્લિંક—દશ રૂપીયાભાર પાણીમાં ત્રીસ ટ્રેન એટલે પાંચ વાલ દેવું.

(૫) રૂપીકેપ્સુલાના—એની બૂટી ટ્રેન ૩૦ ત્રીસ લઈ પાંચ રૂપીયા ભાર પાણીમાં રોહીને આપવી.

(૬) ઇપોમોર ફાઇન—તૈયાર ટેબ્લેટને પાણીમાં ગાળી ચામડી તળે પીચકારીથી દાખલ કરવું; અથવા ૫૦ પચાસ ભાગ પાણીમાં એક ભાગ 'એપોમોરફાઇન' નાંખી, એ સોલ્યુશનનાં ૫ પાંચ મિનીમ ચામડીમાં હાઇપોડર્મીક સીરીંજથી દાખલ કરવાં. આથી તરતજ ઉલટી થાય છે. માટે, અરીજુના એરના કેસમાં, ઉલટીની દવા પેટમાં દાખલ થઈ ન શકતી હોય તો, આ દવા વાપરવી.

ઉલટીનું કાંઈ પણ સાધન હાજર ન હોય તો ડૂમરમ પાણી પુનઃ જળ પાવું, અને આંગળી કે પીછા વડે ગળાને ઉસ્કેરવું.

જ. ઝેર આંતરડાંમાં હોવાની ખાત્રી થાય તો જીલાબ દેવેદઃ એકથી બે ઓંસ એરડીક આપવું.

ક. હૃદય ચાલતું હોય અને શ્વાસ બંધ હોય, તો કૃત્રિમ શ્વાસ ચાલુ કરવે.

હ. હૃદય ચાલતું બંધ પડ્યા માંડે કે લાગલીજ દીપન (stimulant) દવા આપવી શરૂ કરવી. શરીરની સપાટીને અન્નમો, સુદ, ઈ. વાદી બૂટી કરી ચોળવી. વિસ્કી કે બ્રાન્ડી ૧ થી ૨ ઓંસ, ચાર ઓંસ પાણી સાથે આપવી. એ દવા ૩ ઓંસ અગર ૧ ઓંસ લઈ તેમાં બે ઓંસ પાણી મેળવી ગુદામાં દાખલ કરવી. એકથી બે દ્રામ ચામડીમાં પીચકારીથી દાખલ કરવો. ૩૦ થી ૬૦ મિનીમ 'ઇથર' ચામડીમાં દાખલ કરવું. સાલ્વોસેટાઈલ ૧ દ્રામ, સ્પીરીટ ઇથર ૩ દ્રામ, આ બે દવા એક ઓંસ કપ્પરના પાણી સાથે આપવી.

ફ. જ્યારે ઝેરની જાતની ખબર ન હોય ત્યારે નીચેના એન્ટીડોટ (વિપક્ષ) પેકી ગમે તે એક દેવો.

૨.

મેગનીસીઆ કાર્બોનાટ } ત્રણે દવા સરખે ભાગે લઈ લેઈતા
ચારકોલ. } પાણીમાં મેળવી આપવી. અને છુટથી આ-
ફેરીઓગ્રાઇડમ હાઇડ્રેટમ } પતા રહેવું.

૨.

એમ્યુરેટેડ સોલ્યુશન ઓફ પરસલ્ફેટ ઓફ આર્ચર્ન...૧૦૦ ભાગ.

ફેસાઇન્ડ મેગનીસીઆ.....૮૦ ભાગ.

એનીમલ ચારકોલ.....૪૦ ભાગ.

પાણી.....૮૦૦ ભાગ.

આપને સોલ્યુશનને ઈલાયદી બાટલીમાં રાખવું. બીજા ત્રણ સાથે મેળવી રાખવાં. દેવા ટાણે મિશ્ર કરી દેવું. આને ફ્રેન્કેસ એન્ટીડોટ કહે છે. સોમલ, ઝિંક, ડિજીટેલીસ, અને ત્રાંબાના ઝેરમાં આ બહુ કામ આવે છે. મોરશીઆ, સ્ટ્રીચનાઇન, અને પારાની બનાવટોના ઝેરની અસરને મંદ કરે છે.

૩.

સલ્ફેટ ઓફ આર્ચર્ન..... }
મેગનીસીઆ..... } દરેક દવા સરખે ભાગે લેવી.
સલ્ફેટ ઓફ સોડીઅમ..... }

આનું તાજું સોલ્યુશન હોય તો એથી ત્રાંબુ, રસકપુર, અને અને 'સાઇનાઇડ ઓફ મરક્યુરી'ના ઝેરની અસર તુટી જાય છે.

૪. આયોડાઇડ ઓફ સ્ટાર્ચ.

ડોક્ટર બેલીની લખે છે કે 'આયોડાઇડ ઓફ સ્ટાર્ચ' એ, 'આલ્કલાઇન તથા અર્થો સલ્ફાઇડ્રી,' 'કેસ્ટીક આયોનીઆ,' અને 'વેજિટેબલ આલ્કલીઝ'થી ઝેર ચઢેલું હોય તો, બહુ ઉત્તમ વિપક્ષ તરીકે કામ લાગે છે.

ચ. ઉલટીની કિંવા સ્ટમકપપ વડે હોંબરીમાંનું ઝેર બહાર કાઢી લેવા પછી, દરેક ઝેર તમે આપેલો 'એન્ટીડોટ' (વિપક્ષ દવા) આપવો. ધર્ડનો લોટ તથા પાણી, અને ચોક મિક્ચર, ફોસ્ફરસ અને

કેન્સરીડિઝના ઝેરમાં દેખાય છે. આને 'મીટ્રીનીક્સ એન્ટીડોટ' કહે છે.

ખનિજ તેજબના કેસમાં મેગ્નેશીયા અને સોડા દેખાય છે. આને 'રસાયણી એન્ટીડોટ' કહે છે. સ્ક્રીમ્બાર્ડનના કેસમાં 'કોલોરલ હાઇડ્રેટ' દેખાય છે. આને 'ફિઝિકો લોજિકલ એન્ટીડોટ' કહે છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

કહેવાતા ઝેરના કેસમાં ધ્યાનમાં રાખવાની વાવતો.

Points to be Noted in Cases of Alleged Poisoning.

મેડીકલ ઓપીસરે ઝેરના કેસમાં નીચેની બાબતોપર લક્ષ દેવું જોઈએ:—(૧) ચિન્હો કેવાં છે અને ક્યારે થયાં છે? (૨) ખોરાક કે દવા લીધા પછી કેટલીવારે ચિન્હો ચરૂ થયાં? (૩) કેવે ક્રમે થયાં? (૪) ચિન્હો આગળ વધતાં વધતાં વચેવચે હલકાં થયાં હતાં? અંત પડી ગયાં હતાં? કે મોત લગી વધતાંજ ગયાં હતાં? (૫) દરદીને ઝેરનાં ચિન્હો શરૂ થયાં તેની પહેલાં કાંઈ ખિમારી હતી? (૬) અમુક ભોજન, ખોરાક, કે દવા લીધા પછી ચિન્હો બહુ જોરથી ચર્ચાં હતાં? (૭) દરદીએ ઉલટી કીધી છે? ઉલટી થઈ હોય તો પહેલી ઉલટી જાળવવી તે હાથ ન આવે તો બીજી કે ત્રીજી જે મળે તે જાળવવી. તેની વાં જોવી. રંગ જોવો. રીએક્શન (reaction) આસિડ છે કે આલ્કલ ઈન તે જોવું. (૮) ઉલટી હાથ ન આવી હોય, અને તે પોચાક, સામાન કે જમીન પર થઈ હોય, તો જે કપડાં કે સાદી પર હોય તેનો થોડો ભાગ કાતરી લેવો, અને પૃથક્કરણ માટે સાચવી રાખવે. જે ઉલટ દેવદારનાં પાટીઆં પર પડી હોય, તો તેનો થોડાક ભાગ ઉખેડી લેવે અગર કાપી લેવો. પથરાની જમીનપર અગર છેા પર ઉલટી પડેલી હોય તો સ્વચ્છ વાદળી (kapongul) ને ડિસ્ટેન્સ પોટરમાં ભીંજવી તેથી ઉલટીનો તમામ ભાગ લઈ લેવો. જે વાસણમાં ઉલટી કીધી હોય તે જોવું હોય તે જોવું. તેમાં લાગે છે; કેમકે, વજનદાર ખનિજ તેજબ તમામમાં જોવામાં આવે. અથવા વાસણની બાજુમાં ચોંટી રહે છે. (૯) ઉલટી દવા અગર ખોરાક કેવા પ્રકારનો હતો? તે ક્યારે લેવામાં આવેલ?

તેની ખાત્રી કરવી. (૧૦) બોજનમાં ખાધામાં આવેલા 'તમામ' જન-
તના ખોરાકની ખાસીઅતની તપાસ કરવા ચૂકવું નહીં. (૧૧) હઝરીમાં
નીકળેલા પદાર્થને એક કાચની બાટલીમાં રાખવો; શકવાળા ખોરાકને
બીજી કાચની બાટલીમાં રાખવો. પછી સીલ લગાડી 'લેબેલ' ચોડી
પૃથક્કરણ માટે સાચવી રાખવી. (૧૨) જે માણસો હાજર હોય તેઓ,
તથા જેમને ઝેરના કેસ સાથે સંબંધ હોય તેઓ જે કંઈ ખુલાસા
આપે તે, તેમના જ શબ્દોમાં, નોંધી લેવા. (૧૩) ખોરાક તથા દવાનો
ઉપયોગ કેટલાં માણસોએ કીધો છે? બધાને ઝેર ચડ્યું છે? ચડ્યું
હોય તો કેવી રીતે ચડ્યું? તેની તપાસ કરવી. (૧૪) એક જ જાતનો
ખોરાક કે દવા, કદીએ કે બીજાં માણસોએ, આગળ કે પછી, ખરાબ
અસર થયા વગર, ખાધી હતી?

જો માણસ મરી ગયો હોય તો નીચે પ્રમાણે જોવું:—(૧)
મોત ક્યારે થયું? (૨) માસ કેવી રીતે પડેલી છે? (૩) લાસની આ-
વુબાવુના બધા પદાર્થો જોવા; સીસા, પડીકા, હાથીઆર, જે કંઈ
હોય તેને તપાસ માટે સાચવવાં. (૪) શરીર શીકું છે કે નહીં? (૫)
ચહેરાની હાલત જોવી. (૬) શરીર પર જોરજુલમનાં ચિન્હો છે? (૭)
કપડાં ફાટી ગયાં છે? અગર આડાંઅવળાં થઈ ગયાં છે? તેના પર
લોહીના ડાઘ છે? (૮) શરીર થંડું છે કે ગરમ? અકડાઈ ગયું છે?
(rigor mortis). (૯) કેસ સ્વદત્તાનો કે પરદત્તાનો? (૧૦) મોત
પછી કેટલી વારે તપાસ કીધી હતી તે નોંધવું. (૧૧) પેટના અવયવોની
હાલત જોવી. હોજરી તથા આંતરડાં સુજેલાં જણાય તો સો સોજેલાં ક્યા
ભાગમાં છે તે જોવું. ચાંદાં પડેલાં છે, અમુક ભાગ બળી ગયો છે, 'પર-
ફોરેશન' (કાણું) થયું છે? બંને છેડે લિગેચર (ligature) બાંધી
હોજરીને બહાર કાઢવી, અને સ્વચ્છ કાચની રકેબીમાં ચૂકવી. જરૂર
જણાય તો 'લેસર કરવેચર'માં કાપ મેલી માહેલા દ્રવ્ય (contents)
ની પરીક્ષા કરવી. એની સાથે આંતરડાનો દ્રવ્ય મિશ્ર ન થઈ જાય તે
લક્ષમાં રાખવું. હોજરીમાંના પ્રવાહિ પદાર્થના જથ્થાનો માપ કરવો, તેની
વાસ લેવી; તેનો ધમ એસીડ છે કે આલ્કલાઇન તે જોવું; તેનો રંગ
જોવો; માંહે લોહી, મ્યુકસ કે પિત્ત છે કે નહીં તે જોવું. વગર પચેલો
ખોરાક છે કે નહીં તે જોવું. 'ડુઓડિનમ' આંતરડાને બંને છેડે એકેકા
લિગેચર બાંધીને તેને બહાર કાઢવું, તેમાંના પદાર્થ બીજા સ્વચ્છ વાસ-

શ્રુમાં રાખવો. મોટાં આંતરડાંની, વિશેષે કરીને સફરસ (rectum) ની તપાસ કરવી. તેમાં શું છે તે જોવું. તેમાં કઠણ મળે hardened faeces બરેલો હોય તો તાજેતર રેય થયેલો નથી એમ સમજવું. (૧૨) શ્વાસમાર્ગ, ગળું, અન્નમાર્ગ (gullet) ઇત્યાદિમાં સોજો છે કે એ બાજો ખવાઈ ગયા છે તે જોવું. (૧૩) ફેફસાં તથા હૃદયની હાલત તપાસવી. (૧૪) મગજ તથા કરોડરજ્જુની હાલત તપાસવી. (૧૫) જીની લાસ હોય તો ગર્ભાશય, સ્તીઅંડ, તથા યોનીની તપાસ કરવી; ધણી વેળા યોનીમાર્ગ (Vagina) માંથી ઝેર મળી આવે છે, (૧૬) કલેજી, તથા ગોણ બેડર તપાસ માટે બહાર કાઢી લેવાં. (૧૭) ગુડરો બરોળ, તથા 'સુપ્રારીનલ કેપ્સુલ્સ' બહાર કાઢી લેવાં, અને તપાસવાં. ૧૮. પેશાબ સીમે મૂત્રાશયને કાચની જરમાં રાખવો. ૨૦. બધા ઉપયોગી અવયવો જોવા.

દાટેલી લાસ—કોઈવાર દાટેલી લાસને જમીનમાંથી બહાર કઢાવી તપાસવી પડે છે. હોજરી તથા હુએડીનમને બંધ બાંધીને બહાર કાઢી લેવાં. તેમાં ઝેર છે કે નહીં તે જોવું. યુડ્ડ સડવાથી માઢી સાથે મળી ગયું હોય તો તેની નીચેની માઢી લઇ તેની ઝેર માટે પરીક્ષા કરવી. બહુ જ યોડું ઝેર મળે તો જમીનમાંનું હોવા શક રહે છે.

પૃથક્કરણ કરવા માટે રાખેલા પદાર્થ સાથે બીજી કાંઈ ચીજ બળા ન જાય તેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ. જો સ્વચ્છ વાસણમાં એ પદાર્થો રાખેલા હોય તેમાં જ ઝેર હતું એમ તહેમતદારનો વડીલ ખ્યાલમાં રહે છે. પૃથક્કરણ કરવાના પદાર્થ બીજાના હાથમાં ન જાય તેની સંભાળ રાખવી. બાટલીમાં નાંખી, માથે સીલ મારી, બીજાને સોંપવી. સરસ રસ્તો એ છે કે, પોતાના કબજામાં જ રાખવી. દરેક બાટલીપર તેમાંના પદાર્થનું નામ, મરનારનું નામ, તથા મૂકવાની તારીખ લખવી.

રસાયણી પૃથક્કરણ માટે ચીજો મોકલવાની રીત:—

(૧) ઝેરના શકવાળા દરેક કેસમાં હોજરીને બંને છેડે લિગેચરી બાંધી તેને બહાર કાઢવી. બહાર કાઢ્યા પછી તેને ખુત્તી કરવી. તેમાં 'કેન્ટેસ' (cane) સ્વચ્છ સીસીમાં મૂકવી. હોજરીની 'મ્યુક્સ સરફેસ' બારિકીથી જોવી. તેને કાંઈ રજકણ ચોટેલો હોય તો તેને ચીમટાથી પકડી ઇલાયતી બાટલીમાં મૂકવો.

(૨) ઝેરના શકવાળા દરેક કેસમાં મેં, આસમાર્ગ, ગળું, અને અન્નમાર્ગ (Gullet) ખારીકાથી તપાસવાં. તેમાં સોજનાં કે બળી જવાનાં ચિન્હો છે કે નહીં તે જોવું. સીની લાસ હોય તો ચેનીમાર્ગની પણ પરીક્ષા કરવી.

(૩) શકવાળા ઝેરના કેસમાં નીચે જણાવેલી ચીજો, પૃથક્કરણ થવા માટે, રસાયણી પૃથક્કરણ કરનાર તરફ નોખી નોખી સીસીમાં મોકલવી જોઈએ.

અ. હોજરી. ઘ. હોજરીમાંનું દ્રવ્ય. ક. હોજરીની માહેલી સપાટીપરથી લીધેલો રજકણ. ઙ. કલેન્ડરનો એક રતલનો ટુકડો, તથા એક ગુડો; આ બંને ઓરગન્સ એક જ બાટલીમાં સાથે રાખવા. ઙ. ઉલટી હાથ આવી હોય તો તે. ક. નાનાં આંતરડાંની કંટેન્ટસ (દ્રવ્ય) ઘ. બીજો કાઢી પદાર્થ જે તપાસાવવો હોય તે.

(૪) દારૂથી ઝેર ચડ્યું નથી એવી ખાત્રી હોય તો પદાર્થના કદના ત્રીજા ભાગ જેટલો 'મીથીલેટેડ સ્પિરિટ' દરેક બાટલીમાં નાંખવો. માત્ર ક. નખરવાળી સીસીમાં, એટલે જેમાં રજકણ હોય તેમાં નાંખવા જરૂર નથી. નમુના તરીકે એક બાટલીમાં 'મીથીલેટેડ સ્પિરિટ' (આંસ ૪ આર) જુદો મોકલવો.

(૫) બધી બાટલીઓને મેડીકલ ઓફીસરે જાતે સંભાળથી સીલથી બંધ કરવી. એવી રીતે બંધ કરવી કે સીલ તોડ્યા વગર ઉઘડી શકે નહીં. સીલ પોતાની ખાનગી વાપરવી. બધી ચીજો પર એક જ સીલ વાપરવી. દરેક બાટલીને 'લેબલ' ચોડવું, અને તેનાં પર મેડીકલ ઓફીસરે સહી કરવી.

(૬) ઝેરથી મોત થવાના શકભરેલા કેસમાં, પોસ્ટ મોરટેમ કાઢ્યા પછી, તેના પરિણામનો રીપોર્ટ મેડીકલ ઓફીસરે પોલીસને, કરવો; અને માજિસ્ટ્રેટનો, પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટનો, કે આસીસ્ટન્ટ પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટનો હુકમ મળેથી, મરી ગયેલા માણસના અંતરાવયવો તથા દ્રવ્ય સરકારી રસાયણી પૃથક્કરણ કરનાર તરફ મોકલી દેવા. મોત ન થયું હોય અને માત્ર ઝેર અપાયાનો વહેમ હોય તેવા કેસમાં પણ, મેડીકલ ઓફીસરે પોલીસને રીપોર્ટ કરવો; અને માજિસ્ટ્રેટનો, પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટનો, કે આસીસ્ટન્ટ પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટનો હુકમ મળેથી બિમાર

માણુએ ઓકી કાઢેલો પદાર્થ, રટમકપપથી કાઢેલું દ્રવ્ય, અને પૃથક્કરણ કરવા યોગ્ય બીજા પદાર્થ હોય. તે સરકારી રસાયણી પૃથક્કરણ કરનાર તરફ, પરીક્ષા, માટે, મોકલવી આવવા.

(૭) જરૂરનો હુકમ મળ્યા પછી, મેડીકલ ઓફીસર રસાયણી પૃથક્કરણ કરનાર તરફ પરીક્ષા માટે પદાર્થ મોકલે, ત્યારે તેણે એ પદાર્થ મોકલવા બાબતનો કાગળ પણ સાથે જ મોકલવો જોઈએ. એ કાગળમાં નીચેની હકીકત લખવી જોઈએ:—અ. બાટલી પર જે સીલ લગાવી હોય તેની છાપ તથા તેનું વર્ણન. ઘ. મોકલેલા પદાર્થનું લીટ તથા તે કેવી રીતે કુક્યા છે તેની હકીકત. ક. એ પદાર્થ મોકલવા સંબંધી જે અમલદાર તરફથી હુકમ થયો હોય તેનું નામ અને શીરનામું, અને મળેલા હુકમની તારીખ તથા નંબર. ડ સી. એમ. ફોર્મનાં ૮૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે, મરણોત્તર પરીક્ષાથી, જે દેખાવો જોવામાં આવ્યા હોય તેનું સવિસ્તર વર્ણન. ફ. કેસ જીવતે જોયો હોય તો જોવામાં આવેલાં ચિન્હોનું વર્ણન તથા લીધેલા ઇલાજની હકીકત.

(૮) રસાયણી પૃથક્કરણ કરનાર તરફ પદાર્થો મોકલવા સંબંધી જે અમલદારનો હુકમ થયો હોય તેની તરફ લખવા કાગળની નકલ મોકલવી.

(૯) રસાયણી પૃથક્કરણ કરનારે પોતાનો રીપોર્ટ પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ, કે આસીસ્ટન્ટ પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ, જેના તરફથી હુકમ નીકળેલ હોય તેને પરખારે મોકલી દેવો જોઈએ. એ, લગતા મેડીકલ ઓફીસરને મોકલી દેશે.

(૧૦) પોસ્ટ મારફતે, સરકારી રસાયણી પૃથક્કરણ કરનાર તરફ પદાર્થો મોકલતી વેળા ફ્રેક પેકેજ (package) પર મેડીકલ ઓફીસરે પોતાનું નામ તથા શીરનામું લખવું જોઈએ; તથા પોસ્ટ મારફતે એવા પદાર્થો મોકલવાના નિયમો આ નીચે આપેલા છે, તે સક્ષમાં રાખવા જોઈએ.

(૧૧) બધું લખાણ અંગ્રેજીમાં હોવું જોઈએ; અને કાઈ ગુજરાતી પેપર મોકલવું હોય તો સાથે તેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરી મોકલવો.

પોસ્ટ મારફતે પદાર્થો કેવી રીતે મોકલવા જોઈએ ?

(૧) પરીક્ષા માટે મોકલવાના સંબંધમાં અંતરાવયવો અગર

શરીરનો બીજો કોઈ ભાગ કાચના ડાટાવાળી અથવા મજબૂત પ્લુચવાળી કાચની બાટલીમાં બંધ કરવો જોઈએ.

(૨) જે સડી જવાનો બચ હોય તો તેના કદથી ત્રીજા ભાગ જેટલો 'રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ' ઉમેરવો. બજારમાંનો સાધારણ સ્પીરીટ ન વાપરવો. શીયાળો હોય કે ઉનાળો હોય, તોપણ સ્પીરીટ તો હંમેશાં વાપરવો જોઈએ.

(૩) બૂચ અગર દાટાને આમડાથી બાંધી લેવા, અને હવા દાખલ ન થઈ શકે તેવી રીતે સીલ મારવી. બાટલી બરાબર બંધ થઈ છે નહીં તેની ખાત્રી કરવા સાફ, થોડી જિનીટ લગી, તેને ઉધીરાખી જોવી.

(૪) પછી તે બાટલી મજબૂત લાકડાની પેટીમાં મૂકવી. તે પેટી એવડી મોટી હોવી જોઈએ કે તેમાં બાટલી અને પેટીની વચ્ચે જોખામાં જોખો પોણા ઇંચ જાડો રતો થઈ શકે.

(૫) પછી તે પેટીને મીણતામાં બંધ કરીને તેની ઉપર પોસ્ટ ઓફીસની બાંદીઓના નિયમ પ્રમાણે સીલ કરવી.

(૬) આ સૂચના પ્રમાણે બરાબર વર્તવા માટે મોકલનાર અધિકારી પોતે જવાબદાર છે. આવી બાંદીઓ મેડીકલ ઓફીસરની નજર તળે જ બંધ કરવી જોઈએ.

(૭) એ બાંદી મેડીકલ ઓફીસરે પોસ્ટ ઓફીસમાં મોકલવી જોઈએ. પણ જ્યાં મેડીકલ ઓફીસર ન હોય ત્યાં પેટા ઓફીસર મોકલી શકે છે.

(૮) એ બાંદીમાં શું છે એ પોસ્ટના અમલદારને કહેવાની જરૂર નથી. માટે કહેવું ન જોઈએ.

માર્જીસ્ટ્રેટ તથા પોલીસ ઓફીસર માટે સૂચના.

(૧) માર્જીસ્ટ્રેટ, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, કે આસિસ્ટન્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જે વખતે રસાયની પૃથક્કરણ કરવાના પદાર્થો મોકલવાની મેડીકલ ઓફીસરને બલામણુ કરે, તેજ વખતે તેણે પૃથક્કરણ કરનાર અધિકારીને મેડીકલ ઓફીસર પર મોકલેલા ફુકમની તારીખ તથા નંબર લખી મૂકવાં જોઈએ; તથા કેસની હુંફી હકીકત પણ તેની સાથે જ લખી મૂકવી જોઈએ.

(૨) રસાયની પ્રયક્ષરણ કરનારને માણસદેહ, વગેરે અધિકારીએ નીચેની હકકીત દર્શાવવી જોઈએ:—

જ. છેલ્લી વખતે ખાધા પીધા પછી કેટલીવારે ઝેરનાં ચિન્હો શરૂ થયાં ?

જ. મોત થયું હોય તો છેલ્લીવાર ખાધા પીધા પછી કેટલી વારે થયું ?

ક. પેહેલાં શું ચિન્હો જણાયાં ?

ડ. નીચે જણાવેલાં ચિન્હોમાંથી કોઈ હતાં ? અને હતાં તો ક્યાં ક્યાં ?—

(૧) ઝાડો તથા હલદી. (૨) ઘાડ નિકા. (૩) ગળાનો તથા ચામડીનો અણુઅણુટ (tingling sensation). (૪) આંચકી. (૫) બ્રમ અથવા કલ્પિત પદાર્થોની પકડવા જવું. છેલ્લું ચિન્હ ધતુરાના ઝેરમાં જોવામાં આવે છે.

ફ. બીજાં ચિન્હો જોવામાં આવ્યાં હતાં ?

ગ. શકવાળો ખોરાક કે પ્રવાહિ બીજા કાષ્ઠએ લીધો હતો ? અને લીધો હતો તો તેને પણ એવાં જ કે બીજાં તરેહનાં ચિન્હો જણાયાં હતાં ?

(૩) આવેલ ઝેરની જાત શોધી કાઢવામાં કામ લાગે એવી બીજા કાષ્ઠ સચના પણ મોકલવી.

(૪) પ્રયક્ષરણ કરવા જેવી કોઈ ચીજ પોલીસના કબજામાં હોય તો તેજ વખતે રસાયની પ્રયક્ષરણ કરનારને તેજે મૂકી દેવી જોઈએ. સડી નમ તેવી ચીજ હોય તો તેના કદથી ત્રીજા જામ જેટલો 'રેક-લીફાઇડ સ્પીરીટ' તેમાં નાંખવો.

(૫) આવા પદાર્થો મોકલતી વખતે શીશી સાવચેતી રાખવી એ, મેડીકલ ઓફીસર ખાટેની સચનાની કસમ ૫ મી; ૭ મી અ, તપ્પા ઘ; ૮ મી, ૯ મી, ૧૦ મી, તથા ૧૧ મીમાં લખેલું છે. તે મુજબ વર્તવું.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સ્થાનિક દાહક—Mineral Corrosives.

(૧) ગંધકનો તેજાવ—Sulphuric Acid.

ચિન્હો:—ચોખ્ખું હોય તો પીવાની સાથેજ ચિન્હો શરૂ થાય છે. મોઢામાં ગળામાં તથા પેટમાં બળતરા થાય છે. તપખીરીઆ રંગની ઉલટી થાય છે. પાણીની તરસ લાગે છે. શ્વાસ લેવામાં મુંઝવણ પડે છે; ખોરાક ગળવામાં તેમજ જોડવામાં અડચણ પડે છે. ચહેરા ફિક્કરમંદ જણાય છે. હોઠ ખવાઈ ગયેલા હોય છે. હડપચી તથા ગાલપર તેજાવના ડાઘા નેવામાં આવે છે, જીભ ઘોળી થઈ જાય છે. કેટલાક આંચકીથી તો ખીજા શ્વાસારોધથી મરી જાય છે.

સ્થાનિક અસર. કાળા લૂગડાપર લાલ ડાઘ પડે છે. લાકડાને બાળી કાપસો કરી દે છે. ડાઘ કેટલીક મુદત લગી બીનો રહે છે, ચામડીને લાગે તો જુરો રંગ થાય છે.

(૨) સુરાશ્વારનો તેજાવ—Nitric Acid.

ચિન્હો:—ગંધકના તેજાવ પ્રમાણે.

સ્થાનિક અસર.—ચામડી પર પીળો ડાઘ પડે છે. જીભ તથા મોંની ચામડીનો રંગ લીંબુ જેવો હોય છે.

(૩) નવસારનો તેજાવ—Hydrochloric Acid.

ચિન્હો:—ઉલટીનો રંગ લીલાશ પુક્ત પીળો હોય છે. ચામડીપર ઘોળો ડાઘ પડે છે, તથા તે પોચી થઈ જાય છે. બાકીનાં ચિન્હો ગંધકના તેજાવ પ્રમાણે.

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—(૧) ગંધકના તેજાવનો અડધો દ્રામ વર્ગ દહાડાના બચ્ચાનું મોત આવે છે જ્યાં માણસનું એક અઠવાડિયે એક દ્રામથી મરણ થયું હતું—ક્રિસીસન ચાર ઓંસ લેવાયા છતાં આરામ થયેલ છે. (૨) સુરાશ્વારના તેજાવથી એક તેર વરસના છોકરાનું મરણ

થયું હતું. બે દ્રામથી થયું હતું. ચાર દ્રામ લેવાયા છતાં આરામ થયે છે. (૩) નવસાગરનો તેજબ એક દ્રામ લેવાથી ૫૬૨ વરસની છોડી ખોત થયું હતું. મોટા માણસનું ચાર દ્રામથી ખોત થાય છે. દોઢ ઓસ લીધા છતાં આરામ થયાનો દાખલો છે.

ઉપચાર—મેગનીશીઆ કે કાર્બોનેટ ઓફ મેગનીશીઆ પાણીમાં અગર, દૂધમાં મેળવી આપવું. ચાક, ચૂનો, દૂધ, તેલ, પોટાશ, સોડા, ગુદરનું પાણી, અને આઈકાઈન પ્રવાહિ કેટલાક દિવસ લગી આપતા રહેવું. દિવાલપરનો ચૂનો ઉમેડી, પાણીમાં મેળવી આપવો. સ્ટમકપર્ષ ન વાપરવી. પેટ પર જ્યો લગાડવી. રોક કરવો. બરફનું પાણી તરસ માટે દેવું. મોં તથા હોળરીની મ્યુકસ સરફેસને ધણી ધમ થઈ હોય તો થુદા મારફતે કાંઈ આપવી. એરંડીઈ તથા દૂધ આપવાં. ૭ અઠવાડીયાં લગી થુદા મારફતે કાંઈ આપવાથી. સાફ થયેલું છે. એમ ડોક્ટર ચીવર્સ લખે છે. વેદના માટે મેગનીશીઆની આમડીમાં પીચ-કારી મારવી.

મરળોત્તર સ્વરૂપ—હોઠ, હડપચી, અને બીજા ભાગો પર તેજબના ડાઘ લેવામાં આવે છે, મોટું, જીભ, ગળું, અને અનનજ (ઇસોફેગસ) ની માહેલી સપાટી સફેદ, પીળા, કાબરચિત્રી, ખવાઈ ગયેલી, તથા પોચી હોય છે. એપીએસ્ટિસ સ્પ્રેડો તથા બળેલો હોય છે. હોળરીની મ્યુકસ મેમ્બ્રેન હાલડી જવાથી આંદ પડેલું હોય છે. હોળરીમાંનું દ્રવ્ય, તેજબની જાત પ્રમાણે, પીળું, તપખીરીઈ, કે કાળું ચીકણું હોય છે. રસપડ હાલડ્યુકત તથા લાલ હોય છે; તેની તળે લોહીનો આવ થયેલો હોય છે, રસપડની કરચલી નરમ થઈ ગયેલી હોય છે. કાંઈ કાંઈ ઠંડા-જુથી રસપડ હાલડી ગયેલું હોય છે, તથા તેમાં કાળું-perforation-પડેલું હોય છે. કુઓડીનમની હાલત હોળરીના જેવી હોય છે. હોળરીમાં હિદ્ર પડે તો હપલા ભાગમાં પડે છે. તેના કાંઠા કાળા હોય છે. તેમાંથી દ્રવ્ય (contents) વહીને પેરીટોનિયમમાં જાય છે, તેથી તેનો વરમ થાય છે. મોટી લોહીની નળીઓનું લોહી જામી જાય છે. ગંધકના તેજબમાં લોહીનો રંગ ચેરી (cherry) જેવો લાલ હોય છે. તેજબથી હોળરીમાં, હિદ્ર પડે તો તે વાકુંચુક હોય છે; તેની કિનારી જડી નથી હોતી, અને છોલાયલી eroded-હોય છે. કિનારી બળીને કાળી થઈ ગયેલી હોય છે, કેમકે હિદ્ર ગંધકનાજ તેજબથી પડે છે. હિદ્રની આ-

સપાસનો ધણો ભાગ પોચો અને બળી ગયેલો જોવામાં આવે છે. તે જળથી થયેલા હોજરીના છિન્ને રોગથી થયેલા ચાંદથી. તથા મરણ પછી લાસ સડવાથી હોજરી પોચી પડી જાય તેથી નીચે પ્રમાણે જાણાય છે:—

હોજરીનું ચાંદું અડધા રૂપીયા જેવડું હોય છે; તે ગોળ અને છીછડું હોય છે; તેની કાર પંચ કર્યા જેવી (punched) હોય છે; હોજરી તરફનું વીધ મોટું હોય છે, અને પેરીટનિયમ તરફનું વીધ નાનું હોય છે; ચાંદાની આસપાસ દાઢનાં ચિન્હો નથી હોતાં. કાંઠા જડા અને ઉંચા હોય છે; અને આ ચાંદાં બહુ ભાગે હોજરીના નીચલા ભાગમાં હોય છે.

લાસ સડવાથી હોજરીની મ્યુક્સ સરફેસ પોચી થઈ ગઈ હોય તો અનનજ, મોઢુ, ઈત્યાદિ અવયવોની મ્યુક્સ સરફેસ બજેલી જોવામાં નથી આવતી.

(૪) પોટાશ અને સોડા—Potash And Soda.

પોટાશ અને સોડાનાં ચિન્હો:—મેં, ગળું, અનનજ, તથા હોજરીમાં બળતરા થાય છે. એ ભાગોની મ્યુક્સ સરફેસ બળી ગયેલી જોવામાં આવે છે. ઉલટી થાય છે, અને તેમાં મ્યુક્સ તથા ભેલી પડે છે. જાડા થાય છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—મેં, ગળું, તથા હોજરીની મ્યુક્સ સરફેસ દાઢયુક્ત તથા ખવાઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. તે પોચી પડી જાય છે. તેનાપર એકોલેટ કે કાળા રંગના ડાઘા જોવામાં આવે છે. માથુસ કેટલાક મહીના કેડે મૂચો હોય તો ‘પાઇલોરસ’ એટલે તો સાંકડો થઈ જાય છે કે તેમાં પાતળું ગ્રોળ પણ માંડ દાખલ થાય છે.

પ્રાણનાશક એલેપ્કાલ્—ત્રણ કલાકથી તેટલાં વર્ષ.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—અડધો ઔંસ.

ઉપચાર—છુટથી પાણી દેવું. સાઇટ્રિક કે આસેટિક એસીડનું પાણી દેવું. લીંબુનો રસ મુરકો તથા પાણી દેવું. તેલ દેવું. લીનસીડ ટી

દેવી. શુંદરનું પાણી દેવું. ધક્કા માટે દીપન (stimulant) દવા દેવી. વેદના માટે મોરફીના આપવું.

(૬) આમોનીઆ—Ammonia Liquor Fort

ચિન્હો—મો, ગળુ, તથા હોઝરીમાં બળતરા અને વેદના થાય છે. એ ભાગ બળી નય છે. ઉલટીમાં લોહી પડે છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—ઘાઠક ઝેરના જેવું હોય છે.

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—ચાર મિનીટમાં મોત થયાનું બધું વામાં છે. ધણું કરીને થોડી મિનીટ લગી છુંદગી લખાય છે. મોત છાતીની ખીડાથી થાય છે.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—સ્ટ્રોંગ સોલ્યુશન એક ચમચો લીધાથી મોત થાય છે.

ઉપચાર—વેદના માટે મોરફીઆ દેવું. બદામનું તેલ દેવું. ટાર્ટારિક આસીડ કે નાઇટ્રીક આસીડ પાણીમાં દેવું. ધણું સોજો હોય તો ગળા પર જળો લગાડવી.

મકરણ ૨૨ મું.

ધાતુમય ક્ષોયક—Metallic Irritants,

(૧) સફેદ સોમલ—White Arsenic.

આ રંગ રહિત, વાસરહિત, તથા લગભગસ્વાદ રહિત છે. ૩૮૦ ગ્રામી ફે. થી એ ઉડી નય. છે, પણ થંડી સપાટી પર તરતજ અદ-કોણના રૂપમાં ફરી નય. ગંધ થંડા પાણીમાં બહુજ થોડો પીગળે છે;

એક ઔસ પાણીમાં અડધો કે એક ઝેન ગળે છે. ઉકળતું પાણી હોય તો એક ઔસમાં એકથી સવા ઝેન લગી ગળે છે. એક કલાક લગી ઉકાળવાથી એક ઔસ પાણીમાં આશરે બાર ઝેન પીગળે છે. પણ પ્રવાહિમાં ઓરગેનિક (સકરણુ) પદાર્થ હોય તો ઓછો ગળે છે. માટે તે ચોખ્ખા પાણી કરતાં 'ઇન્ડ્યુઝન ઓફ ટી કે' કાંચીમાં થોડો ગળે છે.

તીવ્ર ચિન્હો:—પેટમાં ગયા પછી અડધાથી એક કલાકમાં ચિન્હો શરૂ થાય છે. પ્રથમ મૂર્છા આવે છે, શરીર નિઝામ પડી જાય છે, પછી હોઝરીમાં બગતરા તથા વેદના થાય છે, દાબવાથી તેમાં વધારો થાય છે. મેળ ને ઉલટી થાય છે. ઉલટીનો રંગ કાળો તપખીરીઓ હોય, કાળો હોય, અને પીળો હોય; અગર સોમલમાંની ગળીના પિત્ત સાથે સંયોગ થવાથી લીલો રંગ પણ હોય. ઉલટીમાં લોહીએ આવે. ઝાડા થાય છે, ઝાડે ફરતી વખતે કરાંજવું (straining) પડે છે; પગની છુકી (claves of legs) માં ગોઠલા (cramps) વળે છે. ઉલટીની મારક ઝાડો પણ અસોસ થયા કરે છે. તરસ પણ ધણી હોય છે; નાડી નબળી અને અનિયમિત હોય છે; અને ચામડી થંડી તથા પથી-નાવાળી હોય છે. દરદી ઘાઠ નિદ્રામાં પડી કે આંચકીથી મરણુ પામે છે. કેટલીક વખતે શરીર રહી જાય છે.

વખતે દુઃખ નથી હોતું અગર નજીવું હોય છે. બધા કેસોમાં ઉલટી તથા ઝાડો નથી એ થતાં. પાણીની તરસ પણ વખતે નથી હોતી. કેટલાક કેસોમાં બધાં ચિન્હો કોલેરાના જેવાં હોય છે. ખીજમાં શરૂઆતથી જ શરદી (collapse) થાય છે, જેમાંથી દરદી બચે છે અગર એકદમ મરી જાય છે. કેટલીક વેળા સોમલથી નિદ્રાજનક ઝેર (અરીણુ) ને મળતાં પણ ચિન્હો થાય છે.

દીર્ઘરૂપ:—આ રૂપમાં ચિન્હો સ્પષ્ટ નથી હોતાં. આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવે છે, તથા ને સજી આવે છે, ચામડી પર ખરજવું નીકળી આવે છે. ચિતારામાં હાથની આંગળી પર, પગની આંગળી પર, તેમજ 'સ્કોટમ' (વૃષણ કાચળી) પર એવો રોગ નીકળી આવે છે. વખતે ચાંદાં પણ પડે છે. ધણી વેળા આ રૂપને જીલથી શીજસ કે સતો તાવ મનાઈ જાય છે. કેટલીક વેળા અવધવો શક્તિ રહીત થઈ

જાય છે. શરીર ગળી જાય છે, વાંજ ખરી પડે છે, અને અતિ યાદથી માથુસ મરી જાય છે. જીભ છોલાયાં જેવી જણાય છે, મોંમાંથી યુક ધણી પડે છે (Salvation); અને શ્વાસ ગંધાય છે. કમળો પણ જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારમાં ચિન્હો એવાં હોય છે કે મેડીકલ મેને તેમને, બૂલંધી: 'આંતરડાના વરમ'થી ચચેલાં છે એમ માની જાય છે.

મરણોત્તર—સ્વરૂપ:—હોજરીનો સોજો થાય છે. પેટમાં ખાવાથી તેમ બહાર લગાડવાથી પણ થાય છે. કુઓડીનમ તેમજ બીજાં બધાં આંતરડાંમાં વખતે સોજો હોય છે. અજજળ, ગળું, તથા મોઢું વખતે લાલચોળ જોવામાં આવે છે. હોજરીનું માહેલું પડ (marty membeare) લાલ સુરેખ જણાય છે. કરચલી પર વધારે લાલાસ હોય છે. ઠેકાણે ઠેકાણે સોમલની સફેદ કે પીળી કરચ દેખાય છે. ફરેક કરચલીની આસપાસનો રંગ લાલ હોય છે. કોઈ વખતે લોહીનો આવ ચચેલો હોવાથી એ ભાગ કળો લાગે છે. હોજરી તથા આંતરડાંમાં પીળા ડાઘ હોય છે.

સોમલ ક્યાં લગી શોધાય?—મરણ પછી કંઈલેક વર્ષે પણ શરીરમાંથી સોમલ શોધી શકાય છે. એક કેસમાં મોત પછી ચૈદ વર્ષે શોધી કાઢવામાં આવ્યું હતું. બીજા ભાગોમાં સડો સારી રીતે લાગુ પડ્યો હોય છતાં હોજરીમાં, સોમલની અસરને લીધે, સોજો ઇત્યાદિ તમાગ ચિન્હો જોવામાં આવે છે. રક્ત હાડપિંજર રહ્યું હોય તો બરતીનાં હાડકાં તથા બરડાની કરોડના મજુકામાંથી સોમલ શોધી કાઢવામાં આવે છે.

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ:—દૂંધમાં દૂંધા કાળ વીર મિનીટ. લાંબામાં લાંબો કાળ અચોક્કસ. ઝેર ખાધા પછી બે વર્ષે 'સેકન્ડરી' (secondary) ચિન્હો થઇ મોત થયેલ છે. સરાસરી કાળ ચોવીસ કલાક.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ:—નાનામાં નાનું રકૂં મેન. સરાસરી ત્રણ મેન.

ઉપચાર:—રૂઠમકપંથી ઝેર કાઢી લેવું. ઉલટી કરાવવી. 'ડાય-લાઇસ આયર્ન' એક ઓંસ બેઝે કસારે લેવું. 'કેસાઈન મેગનીશિઆ'

કે તાજે બનાવેલ ' હાઇડ્રેટ ઓક્સાઇડ ઓફ આયર્ન ', દેવો. x જવનું પાણી, અગશીની ચા, ઈંડાની સફેદી, ગુંદનું પાણી, વગેરે દેવાં. વેદના માટે મોરશીઆની પીચકરી ચામડીમાં મારવી. ઉલટી ન થતી હોય તો રાઈ આપવી; મીઠું આપવું; ઈપીકક આપવું. તરસ માટે શરબત, લીંબુનું પાણી, કે એકલું પાણી દેવું. ઘાઠ નિદ્રા (coma) માટે ફસ ખોલવી. શરદી (collapse) માટે ઉષ્ણોપચાર કરવા. તંતુનાં ચિન્હો માટે ઓમાઈડ ઓફ પોટાશીઅમ આપવું. ધતુર (lobelia) ના જોવાં ચિન્હો જણાય તો ' કમેરોફોર્મ ' સૂંઘાડવું. પેશાબની બગતરા કે ઝાડે જતી વેળા થતી વેદના માટે ગુદામાં ' ઓપીઅમ એનીમેટા ' મારવી. ઝાડો થોડો ને મુસ્કેલીથી ઉતરતો હોય તો દૂધ સાથે વિશા-યતી એરંડીયું દેવું.

(૨) રસકપૂર—Corrosive Sublimate.

આ ચીજને પક્ષીઓનાં પીછાં અને જનાવરની ચામડીને ઉધધ ન ખાય તેટલા માટે વાપરે છે. બગાં, કીડા, તથા જૂનો નાશ કરવા માટે વપરાય છે. દવા તરીકે ચાંદી syphilis અને પ્રમેહના રોગમાં વપરાય છે.

ચિન્હો—ખાતી વખતે મોઢામાં તુરે કે કડવો સ્વાદ લાગે છે. ખાધા પછી તરતજ ગળામાં બગતરા થવા માંડે છે. ગળામાં સંક્રાંચ જણાય છે. કાંઈ પણ ગળી શકતું નથી. હોઝરીમાં બગતરા તથા વેદના થાય છે. ઉલટી થાય છે; ઝાડા થાય છે; ઉલટીમાં ચીકણું મ્યુકસ, લોહી, કે પિત્ત હોય છે. આંખો ચગકે છે, હોઠ શીકા હોય છે. તેના પર સગ પડેલા હોય છે. પેશાબ કરતાં બગતરા થાય છે, અને તે બરાબર ઉતરતો નથી. નાડી જલદ અને બરેલી હોય છે; અમર ખારીક, જલદ,

x " હાઇડ્રેટ ઓક્સાઇડ ઓફ આયર્ન " બનાવવાની રીત:—
દીયર ઓફ સ્ટીલમાં " લાઈકર આમોનીઆ " નાંખવે. ઘણો ભાગ નીચે બેસશે. તેને માગોને જૂદો પાડવો. તેના પર પાણી નાંખી, વધારાનો ' આમોનીઆ ' ધોહી નાંખવો. પછી પાણીમાં મેગ્નેસીયમ પાવે. સોમઘ પ્રવાહિ રૂપમાં દેવાયું હોય તો જ આ " એન્ટીડોટ " (antidote) કામ આવે છે. દર્તા.

અને અનિયમિત હોય છે. શરીરમાં તાવ હોય છે, અગર શરીર (collapse) થઈ આવે છે, શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે છે. વખતે ફરદી બેશુદ્ધ થઈ જાય છે. પથમાં ગોઠણ (cramps) પડે છે; અંગ વાંકું વળી જાય છે; શરીર રહી જાય છે, અને મોત આંચકીથી ક્રિંવા બે-શુદ્ધિ (coma) થી થાય છે.

તરતજ મોત ન થાય તો મોટું આવે છે; લાળ પડે છે અને મુઝરો થાય છે.

સોમલના ફેરથી રસકપૂરના ફેરને બોલ્લજવાની રીત—રસકપૂરનાં ચિન્હો જલદી શરૂ થાય છે; ગળું વધારે સંકોચાય છે; જાડા ઉલટીમાં લોહી વધારે પડે છે; અને મૂત્રપિંડ (kidney) વિશેષ દાહયુક્ત થાય છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—હોજરી તથા આંતરડાંમાં અસ્વાભાવિક દેખાવ હોય છે; આમાં સોમલના કરતાં વધારે સખત દાહ હોય છે. હોજરીમાં થોડો ઘણો સોજો હંમેશાં જોવામાં આવે છે. તેની 'મ્યુક્સ મેમ્બ્રેન'નો રંગ રોડના જેવો હોય છે, તે બળી ગયેલી હોય છે, અને એટલી તો નરમ થઈ ગયેલી હોય છે કે, તેને 'રિમુવ' કરતી વેળા દાટવા વગર રહેતી નથી. 'સીકમ' ને 'રેક્ટમ' આંતરડાં સુત્રેલાં હોય છે; તેની 'મ્યુક્સ મેમ્બ્રેન' પોચી થઈ ગયેલી હોય છે. માત્ર એક જ ફસમાં હોજરીમાં વીંધ જોવામાં આવ્યું હતું. હોજરીની માફક, મોં, ગળું, તથા અમળજ (gullet) ઝેરની અસરનાં ચિન્હો બતાવે છે.

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—અડધી કલાક; સોજા દિવસ લગી જીંદગી લખાય છે; સરાસરી પ્રમાણ ચાર કલાક.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—તથા ઝેન રસકપૂરથી નાના બાલકનું મરણ થયેલ છે. બીજા કેસનું મરણ પાંચ ઝેનથી થયું હતું. પુખ્ત વયના માણસનું પાંચ ઝેન રસકપૂરથી મોત થાય છે; ૮૦ ઓંચી ઝેન લેવાયા છતાં આરામ થયેલ છે.

ઉપચાર—'હાઇડ્રેટ પ્રોપાઇલેટ ઓફ આયર્ન' રસાયણી 'એન્ટીડોટ' છે. ઘણી સફેદી ઝેરની અસર તોડે છે. પાણીમાં મેળવીને આપવી. ધણેનાં સોટને પાણી, અગર ધણેનાં સોટ અને દૂધ આપવાં, 'કાર્બોનેટ ઓફ મેગ્નેશિયમ' જેવું. કાંજ આપવી. ને-

ના શાંત કરવા માટે આમડીમાં મેરશીઆની પીચકારી મારવી. પાછળથી કાગળા માટે 'ક્લોરેટ ઓફ પોટાશ' દેવો, તથા પેટમાં 'આયોડાઇડ ઓફ પોટાશ' દેવો.

(૩) મોરચુ—Sulphate of Copper.

મોરચુશુ શિવાય જંગાલ નામના કાટથો પણ એર ચંડે છે, ત્રાંબા પર લીલો કે આસમાની કાટ લાગે છે, તેને જંગાલ કહે છે.

ચિન્હો—અડધાથી એક કલાકમાં ચિન્હો ચર થાય છે. પેટમાં દુઃખે છે; બગાસાં આવે છે; ઓડકાર આવે છે; લીલી કે આસમાની ઉલટી થાય છે; ઝાડા થાય છે; પગની જુકી (cramps) માં ગોઠલા (cramps) વળે છે; ક્યારેક, ઊકી થાય છે, એટલે ધનુર થાય છે; શરીર રહી નમ છે, અગર કોમા (દાદનિદ્રા) થાય છે. વખતે કમળો થાય છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—હોજરીની તથા આંતરડાંની મ્યુક્સ સર-ફેસ લીલાં રંગની, સ્નેહી, તથા છોડાં ઉતરી ગયેલી જોવામાં આવે છે. વખતે તેમાં કાંણાં પડેલાં હોય છે. હોજરીનો લીલો રંગ પિત્તથી નથી પણ મોરચુથી છે એ જાણવા માટે તેને 'આમોનીઆ લાઇકર' લગાડી જોવો. જો મોરચુના કારણથી હશે તો તરત આસમાની થઈ જશે.

પ્રાણનાશક અલ્પકાળ—એક કેસમાં ચાર કલાકે મોત થયું હતું.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—અમોક્સ. એક ઔસથી મોત થયેલું છે. અડધો ઔસ જંગાલથી પણ મોત થયેલ છે. એ દ્રામ મોરચુથી મોત થયેલું છે. પોણાચાર ઔસ લીધા છતાં બચવાનો કામલો છે.

ઉપચાર—સ્ટમકપપથી એર કાઢી લેવું. ઉલટી કરાવવી. ઈડાની સફેદી દેવી. 'ફેરિસાઇનાઇડ ઓફ પોટાશ' દ્રામ એક લઈ એક ટમ-લાર પાણી સાથે મિશ્ર કરીને દેવું. વેદના શાંત કરવા માટે આમડીમાં મેરશીઆની પીચકારી મારવી, અગર 'ઓપીઅમ ટીઅર' દેવું. વીની-ગર-સુરકો-ત દેવો. જપ્તું પાણી, દૂધ, વગેરે દેવાં.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

વનસ્પતિ ક્ષોભક—Veyelable Irritants.

(૧) ચિત્રક—Plumbago.

સફેદ તથા લાલ એમ બે જાતનો ચિત્રક થાય છે. ઝાંડ એ પાંચ ફીટ ઊંચાં થાય છે. પાંદડાં બે ઈંચ લાંબાં અને એક ઈંચ પોહોળા થાય છે. એકનાં ધોળાં અને બીજાનાં લાલ ફૂલ થાય છે. મૂળાં લાંબાં અને રસદાર થાય છે; આશરે ૩ ઈંચ પોહોળાં હોય છે; બહારથી તપ ખીરીઆ રંગનાં બન્યાં છે; અને તેને છુંદવાથી પીળા રસ નીકળે છે. એના સત્ત્વને ‘પ્લમ્બાગિન’ કહે છે.

ચિન્હો—બહાર લગાડવાથી ફાસ્લો થાય છે. પેટમાં દીધાથી ક્ષોભક તથા નિદ્રાજનક છે. આના મૂળાં ક્ષવા તરીકે લીધાથી મોત થયેલાં છે. સળી પર ૩ વોટી તેને આના રસમાં બોળી ગર્ભાશય મુખમાં ગર્ભપાત થવા માટે રાખવામાં આવે છે. ગોળીના રૂપમાં પેટમાં દેવાય છે. એકલાં મૂળાં પણ ગોળીમાં રાખવામાં આવે છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—ક્ષોભક (irritant) જેવું પ્રમાણે.

(૨) મીલામો—Semincarpus Anacardium.

કોઈ માણસના પર બોટા આરોપ મુકવા માટે બદન પર લગાડી લીલંગામાના જેવો દેખાવ કરવામાં આવે છે. પુરૂષ વર્ગ સ્ત્રી બંને આરતી બદ્યાલ માટે સજ કરવા સાફ ગોળીમાં દાખલ કરે છે. એક કેસમાં આનો રસ ચહેરાને લગાડવામાં આવ્યો હતો. ગર્ભપાત માટે કમળમુખને લગાડાય છે. શરીર પર બીલામાનો કાળો રાખ પડે છે પેટમાં ખાવથી ફૂટી નીકળે તો ગેર આવે છે.

ઉપચાર—કોપર ખવડાવવું તેવું અગર તણવું તેવું લગાડવું.

(૩) માત્રો—Oalotropin.

આની બે જાત છે. એકમાં ફૂલનો રંગ જાંબુડો હોય છે, અને બીજામાં મુલાખી અને જાંબુડો હોય છે. આનો રસ દૂધ જેવો હોય

છે. તે ફેફસો ઉઠાડવા, બાલ કઢી નાંખવા તથા જીલ્લાળ દેવા વપરાય છે. જીલ્લાળ માટે ૩ થી ૬૦ ગ્રેન લગી અપાય છે. નાનાં બાલકને બાલહત્યા માટે દેવાય છે, અને ગર્ભપાત માટે વપરાય છે. રસનો ગુણુ ક્ષોભક છે.

(૪) નેપાલ્લો—Croton Tiglium.

ચિન્હો—આનાં બીજ તથા તેલ રચક છે. તેનાથી ઝાડો તથા ઉલટી થાય છે. ઝાડા ઝાડા થાય તો સરદી થાય છે, પગની ભુકી (calves) માં ગીધક (cramps) પડે છે. પેટમાં પીડા થાય છે.

મકરણુ ૨૪ મું.

પ્રાણીજ ક્ષોભક—Animal Irritants.

રોગી માંસ.

ચિન્હો—રોગી જનાવરનું માંસ ખાધાથી માણસને રોગ થાય છે. ક્ષોભક ઝેરને મળતાં ચિન્હો થાય છે. વખતે સરદી (collapse) થાય છે.

ફેરી માછલી.

ચિન્હો—કેટલીક ઝેરી છે, અને કેટલીકથી ક્યારેકજ ઝેર ચડે છે. ખાધા પછી એક કે બે કલાકે ઝેરી ચિન્હો થાય છે. પાંપણુ સૂચને ખરજ આવે છે, આંખમાંથી પાણી પડે છે. ચામડી પર દ્રાગદાં થાય છે. શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે છે. અશક્તિ જણાય છે. બમ થાય છે. આંચકા આવે છે. અને બેશુદ્ધિ ચર્ધ મોત થાય છે. હોબરીમાં પીડા થાય છે, ઉલટી થાય છે.

ઉપાય—ઉલટી કમવવી. ઝાડા માટે દવા દેવી. શામક પ્રવાહી કવા દેવી.

વીંછીનું ક્ષેર.

વીંછીની પુંછીના છેલાં સાંધામાં બે ગાંઠ હોય છે. તેની રસી ઝેરી છે. એ ઝેર નળીઓ મારફતે કાચળીમાં એકઠું થાય છે, અને ત્યાંથી ડંખમાં પ્રવેશ કરે છે. :

ચિન્હ—મોટા વીંછીથી જવાન માણસનું પશુ મોત થાય છે. ડાહડર હારવી નાનાં બચ્ચાંમાં પાંચ મરણ થયાનું લખે છે, ડંખની જગાએ રતાસ થાય છે; અસલ પીડા થાય છે; સ્નાયુ શક્તિ ધટી જાય છે; મૂર્છા આવે છે; ચક્કર આવે છે; ઉલટી થાય છે; ઝાંડા થાય છે; વખતે આંચકી બી થાય છે.

ઉપચાર—ડંખને લેન્સ (lance) કરી 'લાઇકર આમેનીઆ' (રટ્રોંગ) લગાડવું, અને પેટમાં ૨૦ મીનીમ રટ્રોંગ લાઇકર આમેનીઆ બે ઓસ પાણીમાં પાવું. વીજળી લગાડવી. 'કાકેનદાઇડુકમોરેટ' ઐન કે પાણી ટીપાં દરમાં મેળવી આમડીમાં ડંખની જગાએ પીચ-કારીથી દાખલ કરવું.

સર્પનું ક્ષેર.

સર્પની બે જાત છે. એક ઝેરી અને બીજી ઝેર વગરની ઝેરી સર્પને બે લાંબી વળેલી ફેંગ્ઝ (fangs) હોય છે. દરેક બાજુએ ૧ એક હોય છે. ટુંકા 'સુપીરીઅર મેગ્ઝીલા' સાથે ચોરેલી હોય છે. તેની પડોસમાં બીજી નાની નાની ફેંગ્ઝ હોય છે. એક ફેંગ્ઝે નાશ થાય તો આ નાની તેનું કામ કરે છે. ફેંગ ખાડાવાળા હોય છે, અગર તેમાં વીધ હોય છે, આંખની પાછળ રહેલી ગાંઠની સાથે તેનો નળી વડે સંબંધ હોય છે.

વગર ઝેરી સર્પને અસંખ્યાત નાના નાના દાંત હોય છે. તે ટુંકા મેગ્ઝીલા સાથે જોડાયેલા હોય છે. અને લાંબી ફેંગ્ઝ નથી હોતી.

ઝેરી સર્પના બે વર્ગ છે:—(૧) ટોમ્બુચીન, અને (૨) વીપેરીન. ટોમ્બુચીનમાં 'કાયા' મુખ્ય છે, અને વીપેરીનમાં 'એઝીઆ' મુખ્ય છે.

'ટોમ્બુચીન' કરતાં 'વીપેરીન' વર્ગના સર્પ નાના અને ટુંકા હોય છે.

કોબાનાં ચિન્હ:—

(૧) પહેલી સ્થિતિ:—ડાબે ઠેકાણે પીડા થાય છે. તે ભાગ લાલ થઈ સૂઝ આવે છે. પા કણકમાં અગર કેટલેક કલાકે લોહીના રંગમાં ફેરફાર થાય છે, તથા 'સેન્ટ્રલ નરવસ સિસ્ટમ' ને લગતાં ચિન્હો થાય છે. ડાબે થાય ત્યાર કંડે કલાકની માહે બહુ ભાગે ચિન્હો શરૂ થાય છે. નીચેનાં કારણોને લીધે આ મુદતમાં ફેરફાર થાય છે:—(૧) ઝેંતુ બહુ અને દરદીની વય. સર્પ પ્રથમ જેને કરડે તેને જેવાં ઝેરી ચિન્હો થાય તેવાં અનુક્રમે, પાછળ જેને કરડે તેને ન થાય. વારંવાર કરડવાથી ઝેરની કોયળામાંનું ઝેર કમી થતું જાય છે, તેમ અતિશ્રમને લીધે ઝેરને બહાર ધકેલનારા સ્નાયુ પણ યાકી જાય છે. પુષ્ટ વયનાં માણસો કરતાં જવાનને ઝેર જલદી ચડે છે. ગ્રાણી વર્ગમાં મોટાં ગ્રાણીને જોડલા ઝેરથી ઝેરી ચિન્હો થાય તેથી બહુ ઓછા પ્રમાણથી નાનાં ગ્રાણીને ઝેરી ચિન્હો થાય છે. શરીરની હાલત પણ ઝેરની અસરમાં ફેરફાર કરે છે. આ સંબંધમાં સંતોષકારક પૂરાવો મળતો નથી.

(૨) બીજી સ્થિતિ:—ઉપરખતાવેલી મુદત વીસા પછી બેશુદ્ધિ થાય છે. તેની સાથે ચક્કર આવે છે, કાપા નિજમ પડે છે, સ્નાયુ નબળા પડે છે, અને દારૂના નિસ્સા જેવી લાગણી થાય છે. આમ છતાં મન સાવધ રહે છે. આ સ્થિતિમાં આંખની કીકી, નાડી, તથા શ્વાસ સ્વાભાવિક હોય છે. પાછળથી નીચલા અવયવો શક્તિ વગરના થઈ જાય છે. મોઢામાંથી થુક ધણું પડે છે, નાડી ઊતાવળા આવે છે, શ્વાસ ઊતાવળો આવે છે, જીભની તથા ગળવાના સ્નાયુની શક્તિ જતી રહે છે. મોઢામાંથી લાળ વહે છે, હવે શ્વાસોચ્છવાસ ક્રિયા પર કાણુ રાખનાર તંતુના મૂળની શક્તિ જતી રહે છે, ઝેટલે શ્વાસ ધીમે પડવા માંડે છે, અને અંતે બંધ થઈ જાય છે. હૃદયની ગતિ, શ્વાસ ક્રિયા બંધ પડી જવા છતાં, કેટલીક સેકન્ડ્સ લગી ઝારી રહે છે: ગ્રાણીઓમાં કેટલીક મિનીટ લગી હૃદય આલ્સા કરે છે. શ્વાસોચ્છવાસ ક્રિયા પર કાણુ ધરાવનાર તંતુની શક્તિ ઓછી થવા માંડે સારથી ચાર કલાકમાં મોત થાય છે. જખમમાંથી લોહી મિશ્રિત 'સીરમ' નીકળ્યા કરે છે. દરદી જ્યે તો દંચ ચયેલો ભાગ તથા તેને ફરતું માંસ સડે છે; એ સડો અલગો પડવાથી મોટું ચાંદું થઈ રહે છે. લોહીના રાતા રજકણોનો નાશ થઈ જાય છે, ઝેટલે 'હીમોગ્લોબીન' છુટું પડે છે. આમ 'સીરમ' નો રંગ લાલ થાય છે. વીંછીના ઝેરથી પણ લોહી પર એવી જ અસર થાય છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ:—લોહીનું 'સીરમ' લાલ રંગનું જોવામાં આવે છે. *fatig* ની, દાંતની, નીચાનિઃદંશના ભાગ પર હોય છે.

હર્વોર્થઆતાં ચિન્હ:—દંશને ઢેકાણે પીણ થાય છે. એ ભાગ લાલ થઈ સૂચ આપે છે. થોડી સેકન્ડરી માંહે અગર પૂંદર મિનીટ ચક્કર આવે છે, આંચકી થાય છે, અને પરિણામે મોત થાય છે. અથવા, કેટલોક ગયા પછી મૂર્છા આવે છે, તેમાંથી દરદી બાંનમાં આવે છે; વળી મૂર્છા આવે છે, અને તેમાંથી દરદી બાનમાં આવે છે. અંતે આરામ થાય છે, અગર મોત થાય છે. મોઢામાંથી લોહી પડે છે, પેશાબમાં લોહી પડે છે, ગાંડામાં લોહી પડે છે, દંશને ફરતી બાંગમાં લોહીનો જમાવ થવાથી લીલકામાં જેવો ડાંધ (*discoloration*) પડી રહે છે. જખમ, તેને ફરતી ચાંબડી, તથા માંસ સડે છે. તેમાં 'બેક્ટેરીયા' (ગંતુ) થઈ પોમે છે, અને આંખ 'સેપ્ટીસીમીઆ' નામેનો રોગ થાય છે.

ડોક્ટર રેઅર-લખે છે કે, માને સર્પનું ઝેર ચડેલું હોય અને તે બચ્ચાને ધવડાવે તો બચ્ચાને સર્પનું ઝેર ચડે છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ:—લોહી પ્રવાહિ રૂપ ઊડીને ગાંઠા મારક જમી જાય છે. ઝેરનું પ્રમાણ બહુ થોડું હોય તો લોહી વધારે પાતળું પડી જાય છે.

હલાજ:—૧ ડોક્ટર લોર જાટન નીચે પ્રમાણે ઇલાજ સૂચવે છે. જે ઢેકાણે સર્પ કરડે તેથી બે ત્રણ ઈંચ ઊપરના ભાગમાં ક્લિમેથર (બંધ) બાંધવું. તેમાં લાકડીનો કટકો નાંખી ખૂબ વળ દેવા; આમ કરી ધાતી તે સજ્જડ બેસશે. પછી લેન્સેટ કે જીજી આકૃતી સર્પના દાંતના નીચાનમાં ૧ ઈંચ ઊંચ કાપ મેલવા: લીંણ ચીર, કાપ (*crescent incisions*) કરવા. બે ઊભા અને બે આડા એમ કાપ દરેક દંશમાં કરવા અને લોહીને વહેવા દેવું, પછી 'પરમેન્ગનેટ ઓફ પોટાશ' ના બે કે ત્રણ ટણી લઇ, દરેક દાંતના નીચાનમાં દાખલ કરવી; તેના પર બે ચાર ટીપાં પાણીનાં નાખવાં, એટલે તે તરત જ ગળી જશે. પછી તેને ધરીને પચાવી દેવી. 'પોટાશ પરમેન્ગનાટ' બરાબર ગળી જશે, એટલે એ ભાગ કાલો થઇ જશે. આખા ઓપરેશનને માત્ર બે કે ત્રણ મિનીટ લાગશે. સાધારણ ઝેરી સર્પનું ઝેર, દંધ થયા પછી પાંચથી ત્રીસ મિનીટ 'પરમેન્ગેટ

ઓફ પોટાશ, ફામ્ફ, કીધાથી તૂટી જશે, અને આદમી બચશે. કાપ્પા કે કેટલેક રૂડો હશે તો લાગશે જ ઈલાજ લીધાથી બચશે.

૨. સર્પ જે ઠેકાણે કરડ્યો હોય તેથી બે કે ત્રણ ઈંચ ઊપર જો-
રથી તાણીને દોરો બાંધવો. તેમાં લાકડાની કટકી નાંખી, વળ દઈ, ટાઈટ
કરવું. પછી કરડેલા ભાગને ચૂસવો. ચૂસતી વેળા કોન્ડીઝ ફ્લુઈડના કોગળા
કરતા રહેવું. ચૂસનારના મોઢામાં ચાંદું હોય તો નુકસાન થવા બચ રહે છે.
માટે, જેના મોઢામાં ચાંદું કે ચીરો હોય તેણે ચૂસવાનું કામ માથે ન લેવું
જોઈએ. ચૂસ્યા પછી લેન્સેટ વડે જ્યાં ફાંતના કાપ (marks) હોય ત્યાં
કાપ મેલવા. આમ કરવાથી લોહી વહેશે. પછી તે પર 'લુનર કોસ્ટીક,'
નાઈટ્રિક એસીડ, અગર કારબોલિક એસીડ લગાડવો. જ્યોતો કાપશે હા-
જર હોય તો તે લગાડવો. પછી દરદીને ૧૫ મીનીમ સ્ટ્રોંગ સોલ્યુશન
ઓફ આમોનીઆ અથવા સાઈ મિનીમ સાઈ વોલેટાઈઝ દોઢથી એ ઓંસ
પાણી સાથે. આપવાં; અને જરૂર પ્રમાણે વીસ વીસ મિનીટે ત્રણથી ચાર
વાર અગર વધારે વાર આપવું. આને બદલે વિસ્કી કે આન્ડી આપ્યું હોય
તો પણ ચાલે. આ બેમાંથી જે હાજર હોય તે એક આઉસના ડોઝથી
તેટલા જ પાણી સાથે બન્ને કલાકે આપતાં રહેવું. ઝેરનાં ચિન્હો ન જણાય
તો, અડધો કલાક રહીને, બંધ (ligature) દીશે કરવો. પણ દીશે
કીધાથી ઝેરનાં ચિન્હો જણાય એટલે કે મૂર્છા થાય, ઉલટી થાય, નાદી
નબળા પડે, શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે તો પાછો ટાઈટ એટલે મજબુત કરવો.
અડધો કલાક ખમીને ફરી દીશે કરવો, અને ઝેરનાં ચિન્હો જણાય તો
ફરી મજબુત (ligature) કરવો. આમ વારંવાર જરૂર પ્રમાણે કરતાં રહેવું
બહુ જ નબળાઈ જણાયતો ઉપલી ગરમ દવાની સાથે પગની શુકી (calci),
પર તથા હાથની જગ્યાએ ચર્મનાં પ્લાસ્ટર મારવાં. કેટલાક 'લીકર સ્ટ્રી-
ન્નીઆ' ની પાંચ મીનીમના પ્રમાણથી ચામડીમાં વીસ વીસ મિનીટે પીચ-
કારી મારવાની બલામણુ કરે છે. કામા (goma) જણાય અગર સ્ના-
યુમાં આંચકા (sprasions) આવે તો બંધ કરવી.

સિગેયર બાંધી ચકાવ નહીં એવી જગ્યાએ દંડ થયો હોય તો તે
ભાગ ચાકુથી કાપી નાંખવો; કે થી કે ઈંચ ઊંડો માંસનો ટુકડો કાપી
નાંખવો, અને તેના પર નાઈટ્રિક કે કારબોલીક એસીડ લગાડવું.

(૩) રોકટર જે. પી. શો એક ફ્રાન્સ 'સ્પીરીટ આમોનીઆ આ-

રોમેટિક' ની ચામડીમાં પીચકારી મારવાની અને બળે ઠલાકે એક એક વિરકી પેટમાં દેવાની બલામણું કરે છે. સાથે દંડ પર ડુગળી કુટીને બળે ઠલાકે બાંધવાનું કહે છે.

(૪) ડોક્ટર ઇ. ડુલ્સ 'કોન્સ્ટ્રેટેડ સોલ્યુશન' એક કારબોલિક આસિડ' ગ્રામ ચાર પીચકારી વડે ચામડીમાં દાખલ કરવાની તથા પેટમાં ખાન્ડી પાવાની બલામણું કરે છે. લિગેચર બાંધવું ભેદબે. સોળે હોય તો ઇનિસીસન્સ કરવાં. ધતુરાની જખમપર પોટીસ બાંધવી. આ દરદી ૮ આઠ દિવસે સારો થયો હતો. હાઇપોડરમીક ઇનજેક્શન દંડ થયા પછી ૨૪ કલાકે થયું હતું.

મકરણ ૨૫ મું.

—X—

નિદ્રાજનક—Narcotics.

અफीण—Opium.

ખસખસના ડોડવામાંથી નીકળતા રસને અફીણ કહે છે. અફીણ ૨૫.૬૬ કુલું છે. એની વાસ વિલક્ષણ છે. રંગ રાતો તપખીરીઓ છે. પાણીમાં ગળે છે. ખનિજ આસીડ, આલ્કહોલ, તથા વનસ્પતિ એસીડ્ઝ ખીગળી જાય છે.

મોરફીઆ અને મીક્રાનિક એસીડ એનાં મુખ્ય સત્વો છે.

ચિન્હ:—પ્રવાહિ રૂપમાં લેવામાં આવેલ હોય તો ચિન્હો જલદી થાય છે, અને નક્કર રૂપમાં લેવાયેલ હોય તો મોડાં થાય છે. બહુ ભાગે અડધાથી એક ઠલાક ચિન્હો ઘટ થાય છે. ડોક્ટર ફીરડીસન લખે છે કે એક કેસમાં અઢાર ઠલાક લગી બેશુદ્ધ stupor થઈ ન હતી. પહેલી સ્થિતિમાં મનમાં ઉદ્ઘાસ થાય છે, અને તરત જ ચદર આવે છે, તથા બાનનો નાચ થાય છે; આંખો માંડમાંડ ખુલ્લી થઈ સકે છે, દરે બેબાનપણું થાય છે, તેમાંથી તે મોટો અવાજ કરવાથી અથવા ટાપતો મારવાથી ઘોડીક વાર લગી બાનમાં રહે છે. જેમ વખત જાય છે તેમ બેબાનપણું (coma) વધતું જાય છે, શ્વાસ મુંઠાય છે (stertorous breathing), અને પછી તેને બાનમાં લાવી સહવો મુરડેલ થઈ પડે છે. નાડી રુઆતમાં નાની, ઉતાવળી અને અનિયમિત હોય છે તે પાછળથી કોમા (coma) એટલે ઘાટ નિદ્રા થતાં ધીમી અને બરેલી થાય છે.

આસ શરૂઆતમાં ઉતાવળો હોય છે તે પણ હવે ધીમે અને હુટાતો જોવામાં આવે છે. આંખની કીકી સાંકડી અથવા પોહોળી જોવામાં આવે છે. ધણુ ખરા કેસોમાં કીકી સાંકડી (contracted) હોય છે, અને અજવાળું સહન કરી શકતી નથી. ઝાડો બંધ હોય છે, પેશાબ પણ બંધ હોય છે, ચામડી ઘંટી ને પથીના વાળી જોવામાં આવે છે, હોઠ તથા હાથના પોંચા (hands) કાળા હોય છે; શરીર કાળાશ મારે છે. જમમાં અશીથુની વાસ હોય છે.

કેટલાક કેસોમાં ઝાડા ઉલટી થાય છે, આંચકી થાય છે. (અચ્ચામાં આંચકી થાય છે), બ્રમ થાય છે, ધનુર થાય છે, એક કીકી સંકુચિત અને બીજી પોહોળી જોવામાં આવે છે, શરીર રહી જાય છે, અને ઘાંઘરાણ નહ થઈ જાય છે.

વખતે માથુસ એક વખત સારો થવા પછી ફરી ચિન્હો થઈ મરણ પામે છે.

મોત થાય તેટલું અશીથુ લેવાયું હોય છતાં માથુસ તેની અસર તળે એક કે બે કલાક લગી હાલ ચાલ કરી શકે છે.

બહારલા માગને અશીથુ લગાડવાથી ઝેરી ચિન્હ થતાં નથી. પણ ક્યારેક શરીરની આસીયતને લીધે, ઝેરી ચિન્હો થાય છે, તેમ મરણુ બી થાય છે. ચોનોમાં ફાખલ કરવાથી ઝેર ચઢે છે. છોલાપલી ચામડીમાંથી શોસાય છે, અને ઝેર ચઢે છે.

પક્ષીઓને અશીથુનું ઝેર ચઢતું નથી. બકરાને અશીથુ અસર કરતું નથી: માથુસના કરતાં એક હજાર ધણું મોરશાઈન હોય તો જ અસર થાય છે. કુતરાંમાં અશીથુથી બીજાં ચિન્હો નવા ઉપરાંત મોઢું: આવવાનું ચિન્હ વધુ હોય છે.

માણનાશક પ્રમાણ:—

૪ ગ્રેન અશીથુ.	} મોટા માથુસનું પ્રમાણ.
૧ ગ્રેન મોરશાઈન.	
૧ ગ્રેન મોરશાઈન	

ફિનેટકેમ્પ ચામડીમાં.

૬૦ ગ્રેન અશીથુ (Finet. Camph Co) થી ચાર અઠવાડિયાના	} નાના બાળકનું પ્રમાણ.
બાલકનું મરણુ થયેલ છે.	
૧ ટીપ્પુ ટીચર ઓપાઈ.	

૧૨ ગ્રેન મોરશાઈન.

મ્રાણનાશક મલ્લ કાલઃ—ફૂંકામાં ફૂંકી મુત-૪૫ મિનીટ.
સરાસરી મુત-૫ થી ૧૦ કલાક. માથુસ ૨૪ કલાક. જીવે તો બચે.

મગજ પર લોહી ચઢી જવું તે.

Apoplexy.

મफीणનું ઘેર.

Opium Poisoning

(૧) ચક્રી, માથાનો દુઃખાવો.
કાનમાં, અવાજ, ઈ. સૂચક ચિન્હો
થાય છે.

(૨) ધણેભાગે વૃદ્ધ માથુ-
સોમાં જોવામાં આવે છે. જવાનમાં
કવચિતજ જોવામાં આવે છે.

(૩) ધણે ભાગે પુષ્ટ મા-
થુસોમાં જોવામાં આવે છે.

(૪) ચિન્હો જન્મતાં અગર
જન્મ્યા પછી તરતજ દેખાય છે.

(૫) તરતજ ચિન્હો થાય
છે. દરદી બેશુદ્ધ પશુ વહેલો થાય છે.

(૬) દરદી નિદ્રામાંથી, જ
ગાડવા છતાં, જાગતો નથી; ચહેરા
રાતો હોય છે; આંચકી થાય છે; આં-
ખની કીકી પોળાળી હોય છે.

(૭) એવીજ કલાક કે તેથી
વધારે વખત દરદી જીવે છે: એક
કલાકમાં પણ મરી જાય છે.

(૧) સૂચક ચિન્હો નથી થતાં.

(૨) જવાન ઝીઝોમાં મદ
જોવામાં આવે છે.

(૩) પુષ્ટ તથા નબળામાં
જોવામાં આવે છે.

(૪) અશીષુ ખાધા પછી
૧૦ થી ૩૦ મિનીટ ચિન્હો
દેખાવ દે છે.

(૫) ચિન્હો ધીમે ધીમે વ-
ધતાં જાય છે.

(૬) દરદી જાગૃત થઈ
ચકે છે. ચહેરા જવલેજ લાલ જોવા-
માં આવે છે, આંચકી નથી હોતી.
આંખની કીકી સંકુચિત હોય છે.

(૭) ૭ કે આઠ કલાક લગી
માથુસ જીવે છે. ઝોઝમાં ઝોઝ
ત્રક કલાકે મોત થાય છે.

ચિકિત્સા:—ડોક્ટર મૂર લખે છે કે અશીષુની અસર પરમેન્ગ-
નેટ ઓફ પોટાશ તોડી નાંખે છે. એક ગ્રેન મોરશીઆ એટલે ૭ ગ્રેન
અશીષુ સમજવું. એક દ્રામ ટાંચરઓપાઈને એક ગ્રેન મોરશીઆ સમજવું.
એક ગ્રેન પોટાશ પરમેન્ગનાઈ એક ગ્રેન મોરશીઆ એટલે ૭ ગ્રેન અ-

શીલુનો અંસર તોડે-છે. અશીલુ કે મોરશાઈનથી દરેદી એશુદ્ધ થઈ ગયો હોય, તો એક ઝેન પોટાસ પરમાન્નાઝને પાણીનાં થોડાં ટીપાં સાથે ગાળી, આમડીમાં, પીચકારી પડે, દર ચાર-કલાકે, દરદી ભાનમાં આવે ત્યાં લગી, દાખલ કરતાં રહેવું. દરદી શુદ્ધિમાં હોય અને ગળી શકે તો એક ઝેન પોટાસ પરમાન્નાઝને ત્રણ ઐસ પાણીમાં ગાળવું, અને તે નાની ચમચી વડે થોડે થોડે એકદમ પાઈ દેવું. આવી રીતે બે કે ત્રણ વાર બંને કલાકે પાવું.

ઘીજા ફાળો:—

દરદી દવા ગળી ન શકે તો જે ઝેન એપોમોરશાઈન પાણીમાં ગાળી પીચકારીથી આમડીમાં દાખલ કરવું. આથી ઉલટી થશે. ગળી શકે તેમ હોય તો રાઈ, સફેદ ઓફીઝિક, ઈન્ વમન કરનારી દવા આપવી. સફેદ ઓફીઝિક ઝેન ૩૦ પાણી (ગરમ) ઐસ બારમાં દેવું. રાઈ ચમચો એક દશ ઐસ ગરમ પાણીમાં ડાહી-દેવી. એક ઉલટી થાય એટલે વાર-વાર ગરમ પાણી પાઈ ઉલટી કરાવતાં રહેવું. ઉલટી અશીલુનો રંગ તથા વાસ હોય ત્યાં લગી કરાવવી. દરદીને ભાન ન હોય તો સ્ટમકપંપ વાપરવી. એની મદદથી એટલી બે પાઈટ પાણી દાખલ કરી તરત કાઢી લેવું. એમ બે ત્રણ વાર કરવાથી હોઝરી માનું અશીલુ નીકળી આવશે. માથું અને ચહેરા પર થંડા પાણીમાં બીજવેલા ટુવાલની ઝાપટ મારી દરદીને જાગૃત રાખવો. ગળી શકે કે તરત જ કોશી પાવી. દરદી ધણે એશુદ્ધ હોય તો વાંસાથી છાતી તરફ વીળળી લગાડવી. કૃત્રિમ શ્વાસ આપવો. આમોનીઆ સુંધાડવો. તે પેટમાં પાવો. દાઢ ન પાવો. સ્ટ્રોન્ની-આની જે ઝેનની આમડીમાં કલાકે કલાકે બે ત્રણ વાર પીચકારી મારવી. દરદી એશુદ્ધ હોય, હોઠ કાળા હોય, શ્વાસ છુટાતો હોય, કંઈ બોલતો હોય, કીકી પોહોળી હોય, અને પેટમાં કાળજીને ટેકાણે શ્વાસ લેતી વેળા ખાડો પડતો હોય તો સેંકડે એક ટકાવાળા નાઈટ્રોક્લીસરીન સોલ્યુશનના અડધા મિનીમની થોડા પાણી સાથે આમડીમાં પીચકારી મારવી. આવી રીતે કલાકે કલાકે દરદી ભાનમાં આવે ત્યાં લગી કરતાં રહેવું. જે ઝેન સફેદ ઓફીઝિક એટ્રોપીઆ થોડાં પાણીમાં ગાળી પીચકારીથી બંને કલાકે આમડીમાં કીકી પોહોળી થતાં લગી દાખલ કરતાં રહેવું. આ

ધસાનથી સોળમાંથી દય કેસ સારા થવાની હકીકત ડોક્ટર જોનસન લખે છે.

મરળોત્તર સ્વરૂપ:—જાણવા જેવો દેખાવ નથી હોતો. મગજ, ફેફસાં, કલેજા, તથા બરોલ લોહીથી બરેલાં જોવામાં આવે છે. ચામડીનો રંગ આસમાની જણાય છે. લોહી પાતળું જોવામાં આવે છે. મૂત્રાદ્ય મૂત્રથી બરેલું હોય છે.

હોરોહાર્દન, મોરફીમા, વગેરે અશીષુની બનાવટોનાં ચિન્હો તથા ધસાન અશીષુ પ્રભાવે સમજવા.

મલાપક—Delirianta.

ધતુરો—Stramonium

ચિન્હો—કળો તથા ધોળો એમ બે જાતનો ધતુરો થાય છે. આપું બાદ એરી છે. ખીજની જૂઠી કે પાનનો રસ વિશેષ ખાધામાં આવે તો માથુસ તરત જ બેશુદ્ધ થાય છે. ખીજ ખાધાં હોય તો થોડી મીનીટમાં અથવા અડધા કલાકમાં ગળું સુકાવા માંડે, તરસ લાગે. માથું ફરે, તાણુ આવે, શક્તિ હીન થતો જાય, તથા વખતે પડી જાય; જીભો કરતાં પગ જમીન પર ઠેર નહીં, આંખ લાલચોળ થઈ જાય; કીકી પોહોળી થઈ જાય; ચહેરો લાલ થઈ જાય; બકે, હસે, વિચિત્ર ચાળા કરે; હવામાં તથા જમીન પર કસ્પિત વસ્તુ માટે હાંફાં મારતો જણાય; સડર કાંતવાની પેઠે હાથ નચાવે; લૂગડાં પરથી કાંઈ વીંચતો હોય એમ ચાળા કરે; અંતે બેશુદ્ધ થાય, શ્વાસ ધુટાય, અને મરણ પામે. કેટલીક વેળા બેશુદ્ધ થવા બાદ ફરીથી જમ થાય, અને ધીમે ધીમે શુદ્ધિમાં આવે. આંખની કીકીની પોહોળી હાલત અને હાથના ચાળા એ આ એરેને ઓળખાવે છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ:—ખીજ અગર પાન હોજરીમાં જોવામાં આવે છે. મગજ તથા તેની મેમ્બ્રેન્સમાં લોહી એકઠું થયેલું હોય છે.

ધતુરાનાં ઘીજ.

મરચાનાં ઘીજ.

(૧) મૂત્રપિંડ (kidney)

જેવા આકારનાં હોય છે. એક અણી ખીજ અણીથી બહુ ઝીણી હોય છે.

(૨) ઘણું કરીને ખૂણવાળાં

હોય છે,

(૩) તાજાં ખીજ પીળાશપર

અને તપખીરીઆ રંગનાં હોય છે.

સૂકાયા પછી પીળાં થઈ જાય છે.

(૪) બાહ્યગોળ બાહ્ય જડી

હોય છે, અને તેનાપર એ કે બે

લાંબા લાંબા ખાંચા હોય છે.

(૫) સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્ર વડે

ખીજનો અપરો ભાગ ભાંગી તપા-

સ્યાથી ધતુરની આકૃતિ દેખાય છે.

(૧) મૂત્રપિંડ જેવાં હોય છે.

(૨) ગોળ હોય છે.

(૩) પ્રથમી જ પીળાં હોય છે.

(૪) બાહ્યગોળ બાહ્ય પાતળી હોય છે અને તેના પર ખાંચ નથી હોતા.

(૫) સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્ર વડે ખીજનો અપરો ભાગ ભાંગી તપાસવાથી માહેલી કોર અંગ્રેજી ૬ જેવી આકૃતિ દેખાય છે.

ધતુરાનું ખીજ ગરમ કીધાથી કાણું થઈ જાય છે. તેમાં સ્વાદ નથી હોતો. શેકેલું ખીજ માણસની, કુતરાની, કે બિલાડીની આંખમાં નાંખવાથી કીકી પોહોળી થાય છે.

મરચાનું ખીજ ગરમ કરવાથી શીકું લાગે છે. સ્વાદે તીખું હોય આંખમાં નાંખવાથી કીકી પોહોળી નથી થતી.

ધતુરાના સત્ત્વને ઘતુરાઈન કહે છે.

ઉપચાર—સલ્ફેટ ઓફ ઝિંક ગ્રેન ૩૦ ગ્રીસ બાર ઓસ ગરમ પાણીમાં ગાળી ઉલટી માટે પાષ દેવું. એથી ઉલટી ન થાય તો પક્ષીસ ઈપીકેટ ગ્રેન ૩૦, કારબોનેટ ઓફ આમોનીઆ સાથે દેવું. ઉલટી થયા પછી એરંડીઈ આપવું. દરદી બેશુદ્ધ હોય ને શરીર ગરમ હોય તો માથાને ઘોડી જોડે લગાડવી. ટાઢા પાણીનાં પોતાં માથા પર મૂકવાં.

ટાંરટર ઈમેટિક તથા અશીષુ ચેટમાં આપવું. બેશુદ્ધ હોય છતાં બકતો હોય, શરીર થંડું હોય, નાડી નબળા હોય તેો દીપન stimulant દવા દેવી.

આદ્રોપાઈન આ વર્ગનું ઝેર છે. એક માણસના બાઉઝમાં બૂલથી ૩ ગ્રેન આદ્રોપાઈન પીચકારી વડે દાળાય થઈ ગયેલ. તેને અડધો ડ્રામ 'નાઇટ્રાઈટ ઓફ આમીલ' રૂમાલ પર છાંટી વારંવાર સુ-ધાડવાથી સાફ થયું હતું.

ભાંગ—Bhang. | ગાંજો—Gango.

ભાંગના સત્વને કનાયિન કહે છે. ભાંગના ઝાડનાં સૂકાં પાંદડાંને ભાંગ કહે છે. પાંદડાં અને ડાળીમાંથી ઝરતા રસને ચરસ કહે છે. ઝાડને મથાળે ફૂલ થાય છે, તેને ગાંજો કહે છે, અને ભાંગમાંથી બનાવવામાં આવતી મિઠાઈને માજમ કહે છે.

ભાંગ ચડવાથી પ્રથમ મન ઉત્તેજાય છે, અને પછી ઉંધ આવે છે. અ. મનનું ઉદ્દેશયું—આનંદ વરતાય છે; હાલ-hallucina-tions થાય છે; કામ ઉત્પન્ન થાય છે; દરદી હસે છે; ગીત ગાય છે; અને મસ્તી કરે છે.

ચ. હેંચ આવવી—ચામડીમાં લમતભાટ-tingling થાય છે; આંખની પોહોળી થાય છે; નાડ ધીમી તથા બરેલી લાગે છે; ચક્કર આવે છે; સ્નાયુની શક્તિ જતી રહે છે; વેન (stupor) થાય છે; છેલ્લે કોમા (Coma) થાય છે, એટલે બરહથમાં પડે છે. વખતે બે-ભાન થયા અગાઉ મરવાનો બપ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—એક કેસમાં બાર કલાકે મોત થયું હતું. ધણી વેળા ૧૯ દિવસે મોત થાય છે.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—અચોક્કસ. ૭૩ મિનીમ ટીચર કેનાપી-સથી ઝેરી ચિન્હો ચયેલ છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—જાણવાબેગ દેખાવ નથી હોતો.

ઉપચાર—ઉલટી કરાવવી. પછી જીવાણ દેવો. માથા પર થંડું પાણી રેડવું. વિજળી લગાડવી. કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવો. ઉંધ માટે 'હા-ઇટ્રેટ ઓફ ક્લોરલ' આપવું, અગર મોરફાઈનની ચામડીમાં પીચ-કારી મારવી.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

માદક—Inebriants.

દારુનું સત્વ—Absolute 'Alcoled.

દારૂના સત્વને આલ્કહોલ કહે છે. એમાં સેંકડે ૯૯ ટકા આલ્કહોલ હોય છે. રેક્ટીફાઈડ સ્પીરીટમાં ૯૦ ટકા હોય છે. વિસ્કીમાં ૫૧ થી ૫૯ હોય છે. રમ, જિન, સ્ટ્રોંગલીકર્સમાં ૫૧ થી ૫૯ ટકા હોય છે. પ્રુફ સ્પીરીટમાં ૫૭.૦૯ ટકા હોય છે. બ્રાન્ડીમાં ૪૩ થી ૫૭ હોય છે. પોર્ટમાં ૨૦ થી ૩૦ હોય છે. શેરી અને મીડીમાં ૧૬ થી ૨૨ હોય છે. એમ્પેનમાં ૧૦ થી ૧૩ હોય છે. બરગંડીમાં ૯ થી ૧૨ હોય છે. કલેરેટમાં ૮ થી ૧૨ હોય છે. સાઇડરમાં ૫ થી ૯ હોય છે. સ્ટ્રોંગ એલમાં ૫ થી ૯ હોય છે. બીર તથા પોરટરમાં ૨ થી ૫ હોય છે. કુમિસમાં ૧ થી ૩ હોય છે.

ચિન્હ:—થોડી મિનીટની માંહે અસર થાય છે. થોડો અગર ધણો પીવાયો હોય તે મુજબ આછાં અગર વતાં ચિન્હો થાય છે. પહેલાં આનંદ થાય છે, પછી મન ગભરાય છે, માથું દુ.ખે છે, ચક્કર આવે છે, દૃષ્ટિ મંદ થાય છે, અથવા બધા પદાર્થો ભેવડા દેખાય છે, બાપણુ ભોખડું બોલાય છે, પગની શક્તિ ઓછી થાય છે, તેથી માણસ કંપતો તથા લથડતો ચાલે છે, આખરે બેશુદ્ધ થઈ જાય છે. ચેહેરો લાલ અને મુજેલો હોય છે, આંખો લાલમોળ જણાય છે, કીકી પોહોળી થઈ જાય છે, હોઠ આસમાની રંગના માલમ પડે છે, અને શ્વાસ ધુંટાય છે. કેટલાક કલાક પછી લાંબી ઊંઘમાંથી માણસ સારો થવા લાગે છે. ત્યારે પશીનો બહુ થાય છે, અથવા ઉલટી થાય છે. જો મરવાનો હોય તો શરદીનાં ચિન્હો થાય છે. તે વેળા ચેહેરો શીકો લાગે છે, ચંડો પશીનો છુટે છે, નાડી ઉતાવળી તથા નબળી ચાલે છે; મળમૂત્ર પોતાની મેળે થાય છે, અને બધા અવયવો ઢીલા પડી જાય છે. ઘણાજ મોટા પ્રમાણમાં જલદ દારૂ લેવામાં આવે તો તરત શરદી થઈ મોત થાય છે. દાહવાર એકાએક માણસ બેશુદ્ધ થાય છે, અથવા થોડો વખત બેશુદ્ધ થઈ સાવધ થાય છે, અને ફરી બેશુદ્ધ થાય છે. ક્વચિત આંચકા આવે છે. એક વખતમાં ઘણો દારૂ પીવાથી વખતે કંપચુકત પ્રલાપ (Delirium Tremens) થાય છે.

મગજનો ધક્કો.	આલ્કહોલ.	મર્ફીન.
(૧) મગજ પર ધબક હોય છે.	(૧) માથુસ જામીન પર પડી ગયો હોય તો જ ધબક હોય છે. કેસની દિસ્તીરીથી નિદાન થઈ શકશે.	(૧) આલ્કહોલ પ્ર-માણે.
(૨) એકાએક બેથુ-દિ થાય છે.	(૨) પહેલાં બકબકાટ થાય છે, અને પછી બેથુદિ થાય છે.	(૨) ચિન્હો થોડા વખત પછી શરૂ થાય છે. પહેલાં માથુસ શુદ્ધિમાં હોય છે, અને પાછળથી બેથુદિ થાય છે.
(૩) એહેરો શીકા અને થંડો લાગે છે. આંખથી તેજ સહન થઈ શકતું નથી. દયા-રેક કીકી પોહોળી જોવામાં આવે છે.	(૩) એહેરો બરેલો અને લાલ હોય છે. ધણું ઠરીને કીકી પોહોળી થયેલી હોય છે.	(૩) એહેરો શીકા અને કીકી સંકુચિત હોય છે.
(૪) ઢરદી સારો થાય તો ધીમેધીમે થાય છે. વિચારો ગુંચાયલા હોય છે. શ્વાસમાં કશી વાસ નથી હોતી.	(૪) ઢરદી સારો થાય છે, અથવા થોડા ઠલાક કેડે મરી જાય છે. મોઢામાંથી દારૂની વાસ નીકળે છે.	(૪) ઢરદી સારો થાય છે, અથવા એક દિવસ કેડે મરી જાય છે. મોઢામાંથી અશીયુની વાસ નીકળે છે.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—દારૂનું બળ, ઢરદીની ટેવ, અને ઉમર પર આધાર રાખે છે. દારૂડીઆને જોટલા દારૂથી સહન નિસો ચડે તેટલા દારૂથી નાના બન્યાનું મોત થાય. : એક ૭ વરસના બાલકનું ચાર ઓંસથી મોત થયું હતું. સે'કેડે ૬૭ ટકાવાળું સ્પીરિટ પાછને આઠ કે નવ વરસના બાલકનું મોત તેના સ્ટેપ ફાધર—step father આપ્યું હતું.—(મરક).

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—મોટા પ્રમાણમાં લીધાથી થોડી થોડી મિનીટમાં મોત થઈ જાય છે. સરાસરી કાળ ૨૪ કલાકનો સમજવો.

મરણોત્તર રુપ—એકાએક અસરને લીધે હોજરીમાં સોળે

જોવામાં આવે છે. હોઝરીની માહેલી સપાટી લાલચોળ, ઢાળી રાતી, તપખીરીઆ, કે તદ્દન ફીકી જોવામાં આવે છે. મગજ અને તેની મે-મ્બ્રેન્સ ક્યારેક લોહીયાળ હોય છે, અને મગજની નળીઓ લોહીથી ભરેલી હોય છે, હોઝરીમાંના દ્રવ્યમાં દારૂની વાસ હોય છે. વખતે વાસ ફેફસાંમાંથી, મગજમાંથી, તથા શરીરના ખીજા અંતરાલવયવોમાંથી પણ નીકળે છે. વારંવાર ફેફસાં લોહીયાળ જોવામાં આવે છે, તથા હૃદયની જમણી બખોલો ઢાળા લોહીથી ભરેલી હોય છે. ડાક્ટર દારૂપર એક એક ફેફસાં હૃદયની બખોલો ખાલી જોઈ હતી. લોહી ઢાળું અને બહુ પાતળું હોય છે. દારૂની લાસ મોડી સહે છે, અને મડાગાંઠ (ringworms) લાંબા વખત લગી હોય છે. ડાક્ટર દારૂપર કેટલાક ફેફસાં ચામડીમાં સળ (good skin) જોયા હતા.

ચિકિત્સા—ઉલટી કરાવવી, અગર સ્તમકપંપનો ઉપયોગ કરવો. ઉલટીની દવા હાજર ન હોય અગર ગળાય તેમ ન હોય તો ‘એપો-પોરશાધન’ જેન ફેફસાં ચામડીમાં પીચકારીથી દાખલ કરવું. માથા માથે પાણી રેડવું. પેટમાં ખાવા માટે સોડ્યુશન ઓફ એસીટ્ટ ઓફ આમોનીઆ’ આપવો. દોષી દેવી. શેક કરવો. આમોનીઆ સુધાડવો. એક ગ્રામ ધિરની ચામડીમાં પીચકારી મારવી. ‘નાઇટ્રાટ ઓફ આમીલ’નાં દીપાં બે કે ત્રણ સુધાડવાં. હૃદય પર રાઇટું પ્લાસ્ટર મારવું. કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવો. ‘લાઇકર સ્ટ્રીન્નાધન’ મીનીમ ૫ પાંચ, ચામડીમાં, “લાઇપોડરમીકસીરીજ”થી દાખલ કરવાં.

મકરણ ૨૮ મું.

અંગ ગૃહ ઉત્પાદક—Convulsives.

૧. જોરકોચલું—Nuxvomica.

આનાં ખીજાંમાંથી સ્ટ્રીન્નાધન મળે છે, આનાં ચિન્હો અને મર-જોતર સ્વરૂપ સ્ટ્રીન્નાધન પ્રમાણે હોય છે. કેટલાક ફેફસાં ખીજાની તપ-ખીરીઆ ડંગની ભૂખી હોઝરીમા જોવામાં આવે છે. ઉપચાર પણ સ્ટ્રીન્નાધન પ્રમાણે.

શ્વેતકોચલાના વિપનાં ચિન્હ.

ધનુરના ચિન્હ.

(૧) શર્યાતમાં જ ચિન્હો રખા હોય છે, અને સપાટાબંધ વધતાં જાય છે.

(૨) જૂઠા જૂઠા ભાગના સ્નાયુ પહેલા ખેંચાય છે, અને જડખાના સહુથી છેલ્લા પકડાય છે.

(૩) શર્યાતથી જ ખરડાની ક-રોડ પેટની તરફ વળી જાય છે.

(૪) તાણુ રહી રહીને આવે છે. વચલા વખતમાં રોગી સારો જણાય છે.

(૫) બે ચાર કલાકમાં દરદી મરે છે અગર સારો થઈ જાય છે.

(૧) ચિન્હો પહેલાં ચોખ્ખાં નથી હોતાં, અને હળવે હળવે વધે છે.

(૨) પ્રથમ જડખાના સ્નાયુ ક-હણુ થાય છે એટલે દાંત દોડા વળી જાય છે; અને વળી શરીરના બીજા સ્નાયુ ધીમે ધીમે ખેંચાય છે.

(૩) શર્યાતમાં ખરડાની કરોડ પેટની તરફ વળી જતી નથી. દરદી થોડા દિવસ છુવે-તો જ વળી જાય છે.

(૪) તાણુ આવીને થોડી કમી થાય છે; તો પણ શરીર અકા-મહું રહે છે.

(૫) દરદી એક બે દિવસમાં અગર વધારે મુદત પછી મરણ પામે છે, આરામ હળવે હળવે થાય છે.

ઉપચાર—ઉલટી કરાવવી. સ્તમકપેષ વાપરવી. ગળા ન હોયતું તો કે એન 'એપેનોરફાઇન' ચામડીમાં પીચકારીથી દાખલ કરવું. આથી તરતજ ઉલટી ચશે. 'ટેનિક એસીડ' એન ૨૦ ગ્રમ પાણી સાથે આપવું. સ્ટ્રોંગ ચા આપવી. આંચકા બંધ પાડવા સાફ 'ઓમાઇડ ઓપોટાસીઅમ' દ્રાવ ૧ એક તથા 'હાઇડ્રેટ ઓફ ક્લોરલ' એન ૩૦ પાણી સાથે જામે કલાકે આપતાં રહેવું. ક્યોરોફેઇન મુઠાડવું. કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવા જરૂર પડે તો તે ચલાવવે. 'આમીન નાઇટ્રાઇટ' મુઠાડવું. કે એન આટ્રોપાઇન ચામડીમાં પીચકારીથી દાખલ કરવું.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ગ્લાની ઉત્પન્ન કરનારાં—Depressants.

હિલ્યુટ હાઇડ્રોસ્યાનિક—Hydrocyanic Acid Dilute.

આ ઔષધ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં શીલે મેળવ્યું હતું. એ રંગ રહિત તથા ખાટા સ્વાદવાળું છે. કડવી બદામના નેવી એમાં વાસ રહેલી છે. ફારમાકોપીઆની પ્રેપરેશનમાં સેંકડે બે ટકા 'એનહાઇડ્રસ એસીડ' હોય છે. શીલનામાં ચાર હોય છે.

ચિન્હો:—ઝેરના જથ્થા મુજબ ચિન્હો હોય છે. ધણાખરા કેસોમાં એક બે મિનીટમાં જ ચિન્હો દેખાવ આવે છે. માત્રા મોટી હોય તો દવા 'પીતી વેળા' ચિન્હો શરૂ થાય છે. પ્રથમ ચક્કર આવે છે, અને તરત જ માથું બેશુદ્ધ થઈ જાય છે. આંખો સ્થિર થઈ રહે છે, ઉઘાડી રહે છે, અને ચળકે છે. કીકી પોહોળી જોવામાં આવે છે, અને પ્રકાશ સહન કરી શકે છે. હાથ પગના સ્નાયુ ઢીલા થઈ ગયેલા હોય છે, અને અવયવો નરમ હોય છે. મોઢાને ફરતું શીથળ જોવામાં આવે છે, વખતે શીથળ તથા લોહી બંને જોવામાં આવે છે. જડબાં સંજ્ઞા બેસી ગયેલાં હોય છે, ચામડી થંડી અને પશીનાવાળી જણાય છે, શ્વાસ લાંબો અને આંચકા માફક ચાલે છે. નાડી એવી તો નખળી હોય છે કે હાથને જણાતી પણ નથી. મ્યારેક શ્વાસ છુંટાય છે. આ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે; કારણ કે કોઈ વખત જોવામાં આવતું આ ચિન્હ ધ્યાનમાં ન હોય તો, મોત રક્તજમ્બીયા થઈ જાય છે એમ માની જવાબ છે. મ્યારે દવાનું પ્રમાણ થોડું હોય છે (હિલ્યુટ એસીડનાં વીસથી ત્રીસ ટીપાં હોય છે) ત્યારે દરદીને ચક્કર આવે છે, મોળ ચડે છે, માથાને ફરતું દબાણ (constriction) જણાય છે, મન ધભરાય છે, નાડી ઉતાવળી ચાલે છે, શ્વાસ અનિયમિત ચાલે છે, મોઢામાંથી પુષ્કળ ચુંક પડે છે, ધનુરની માફક સ્નાયુ ખેંચાય છે, ઝાડો પેશાબ નીકળી જાય છે, અને મરણ થાય છે. ધણાખરા કેસોમાં, મ્યારે દવાનું પ્રમાણ બહુ ઘણું હોય છે ત્યારે, આંચકા ચલાવવા, એકદમ મરણ થાય છે.

મરણોત્તર સ્થિતિ—પોસ્ટ મોરટેમ કરતી વેળા સંભાળ રાખવી; કારણ કે જો માત્રા બહુ મોટી લેવાઈ હોય તો, લાસ ખુદી કરવાની

સાથેજ, બહાર નીકળતી વેપર (exposure) થાસ માર્ગમાં જવાથી મૂર્છા આવી જાય છે. ચામડીનો રંગ શીઘ્ર, અંધમાની, અથવા જાંબુઓ હોય છે. હાથનાં કાઠીયાં વળેલાં હોય છે, અને નખનો રંગ આસમાની હોય છે. જડખાં સજ્જડ બંધ હોય છે; તથા મોઢે શીથ હોય છે. માંહેલા અવયવોમાં દાહીનો, જમાવ થયેલો હોય છે; અને શીરામાં પ્રાતણ કાળો રંગનું, લોહી બરેલું હોય છે. ક્યારેક હોઝરી તથા આંતરડાંમાં સોજો, જોવામાં આવે છે, પણ ધણાખરા કેસોમાં રંગમાં અમત્તનો ફેરફાર થયેલો હોતો નથી.

ન્યારે નાના પ્રમાણમાં લેવાયું હોય ત્યારે શ્વાસવરોધના જેવો દેખાવ હોય છે. શરીરમાંથી આસીડની વાસ આવવી એ અગત્યનું છે. કંટલાક કેસમાં મોત પછી આઠ દહાડા લગી વાસ આવે છે. કેમીકલ એનાલાઇઝરને પૃથ્વરથી ચવા સારું રોપડે જોટલમાં નાંખી અવયવો મોકલવા તથા માથે સીધું કરવી.

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—ચોડી સેકંડથી ચોડી મિનીટ દવા કરતાં ઘટ્ટી આલીશ મિનીટ લગી જીવે તો ધણું કરીને બચવા પામે.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—શરમાકોપીઆના ડિસ્ચાર્જ આસીડનાં ૪૫ મિનીમ. મોટી માત્રા લેવાયા છતાં આરામ થવાના દાખલા છે.

ઉપકાર—એપોમોરફાઇનનું જે ક્રિતનું ચામડીમાં ઇનજેક્શન કરવું, એટલે તરત ઉલટી થશે. મોટું ઉધડી સડે અને દવા પેટમાં જાય તેમ હોય તો ઉલટીની ખીજ દવાઓ આપવી અગર સ્ટમકપંપ વાપરવી. તાજી દવા લેવા દેવી. કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવો. માથા પર થંડું પાણી રેડવું. ધીરે ધીરે ૧ ચામડીમાં પીચકારીથી દાખલ કરવું. ફક્ત ક્રેન બીરાકસી, ૬૦ મીનીમ ટીથર ઓફ સ્ટીલ, અને એક ઓંસ પાણી મિશ્ર કરી દેવું. તેજ વેળા ૨૦ ગ્રેન પોટાસ બ્રાઇડાઇઝેનાઇઝ, એક ઓંસ પાણીમાં મિશ્ર કરી દેવો. આ એન્ડીડોટ બ્રી. શરમાકોપીઆના આસીડનાં ૧૧૦ મીનીમની અસર તોડે છે. એટ્રોપાઇન જેટલું ક્રેન ચામડીમાં પીચકારી વડે દાખલ કરવું.

વેછનાગ—Aconite.

રોપાનો બધો ભાગ ઝેરી છે. મૂળીઆમાં રહેલા ‘એકોનીટા’ સત્વ પર ઝેરી શુણ્નો આધાર છે. રોપાનો કાઠિબી ભાગ ચાવવાથી મોઢામાં આગ તથા અશુદ્ધજાલી (cyaniding sensation) વરતાય છે.

ચિંત્તો—ઝેર શરીરમાં દાખલ થયા પછી ટુંકા વખતમાં દરેદીતે ગળું સુકાય છે; તેની સાંચે હોંઠે, હાંઠામાં તમતેમાટી જંઘામાં છે; પછી તેને મોળ ચડે છે; ઉલટી થાય છે; પેટના ભાગમાં વેદનાં થાય છે; ઝાંઝા થાય છે; કાંઈક વારાફરતી નાની તથા મોટી થાય છે; ચામડી થંડી અને પશીનાવાળી લાગે છે; ચક્કર આવે છે; અસુખ થાય છે; પગમાં શક્તિ નથી રહેતી, એટલે હોંડતાં પડી જાય છે; સ્નાયુ નબળા પડી જાય છે; શરીર કંપે છે; આંચકા આવે છે; નાડી પ્રથમ અનિયમિત તથા તથા નબળી ચાલે છે, પાછળથી ધીમી થઈ તદ્દન બંધ પડે છે. શ્વાસ મુશ્કેલીથી લેવાય છે, ઉંધ આવે છે, આંચકી થાય છે. વખતે ઝાડો તથા તમતમાટી (tingling) નથી હોતાં. ડોક્ટર એકર લખે છે કે જે ચાર છોકરાંએ વઘનાગનાં મૂળીઆં ખાધાં હતાં, તેમને બધાંને ઘેન થયું હતું; તથા જમને ઘણી અસર થઈ હતી; તેમની આંખની કાંઈક પોહોળી થઈ ગયેલી હતી. વઘનાગની અસર તો માથુંસ હાલીચાલી શકે છે એવા દાખલા જોવામાં આવેલા છે.

માત્રા નાની કે મોટી હોય તે પ્રમાણે શ્વાસાવરોધ કે શરદીથી મોત થાય છે. હોળરીમાંનું દ્રવ્ય (contents) નાનાં જનાવરનું મોત આણે છે.

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—ટુંકામાં ટુંકા ૪૫ મિનીટ. સરાસરી ત્રણ કલાક. વીશ કલાક લગી મોત થયેલ નથી.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—બી. પી. એકરટ્રાકટના બે ઝેન; બી. પી. ટીયરનાં ૮૦ એંસી મીનીમ (ચાર રોજમાં દર ડોઝ લીધેલા, અને મોટામાં મોટા ૧૦ મીનીમનો ડોઝ હતો.) એકાનાઇટ નાઇટ્રેટની ૧૬ ઝેનની માત્રાથી મોત થયેલું છે. ચાર દ્રામ શ્લેર્મીગઝ ટિંચર લીધા છતાં આરામ થયેલ છે.

ઉપચાર—ઉલટી કરાવવી, અગર સ્ટમકપંપ વાપરવી. દરેદીને સલાડી રાખવો; સાલવેલે-ટાઈલ આપવો; આન્ડી તથા ડીજીલેલીસ ટીયર, મીનીમ ૨૦ વીચ આપવાં; આન્ડી ને ડિજીલેલીસની એનીમા આપવી. ૪૬૬ ઝેન ડીજીલેલીસની ચામડીમાં પીચકારી મારવી. ફ્રિમ શ્વાસ ચલાવવો; વિજળી લગાડવી; સ્ટ્રીઆર્નિ ઝેન ૬૬૬ નું ચામડીમાં ઇન-જેક્શન કરવું. સ્ટ્રીઆર્નિ પેટમાં આપવું. એટ્રોપાઈન દેવું. ઇથર દ્રામ ૧ એક ચામડીમાં પીચકારીથી દાખલ કરવું. હૃદય પર રાખવું પ્લાસ્ટર

મારવું; આમીલ નાઇટ્રાઇટ નાં બે ટીપો લીટ પર સુધાડવાં; ધાખળા ઝોઢાડી રાખવાં; હાથ પગને અજમો, મરી, સુંક, ધસવાં.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—જીભ સતી હોય છે. સીરા બધી લોહીથી બરેલી હોય છે. ધણાખરા કેસોમાં મગજ તથા તેની મેમબ્રેન્સ લોહીયાળ હોય છે, તથા હોજરી અને આંતરડાંમાં સોજો જોવામાં આવે છે.

તમાકુ—*Lobelia Inflata*.

ચિન્હ—આના સત્વને લોવીલીન કહે છે. આથી ઉલટી થાય છે, ઝાડા થાય છે, કીકી નાની યઈ જાય છે, નાડી ધીમી તથા ઉતાવળી આવે છે, બેશુદ્ધિ થાય છે, આંચકા આવે છે, શરદી થાય છે. (collapse):

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—૩૦ મિનીટ.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—એક દ્રામ પાનની શૂક્રીથી છત્રીસ કલાકમાં મરણ થયેલ છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—હોજરી તથા આંતરડાંની મ્યુક્સ મેમબ્રેન્સમાં વરમ હોય છે. ડાકટર ટેલર લખે છે કે, એક કેસમાં હોજરીમાં પરફોરેશન (કાણું) હતું.

ઉપાય—પોતાની મેળે ઉલટી થાય છે. ન થતી હોય તો ઉલટીની દવા આપવી, અગર સ્ટ્રમકર્પસ વાપરવી. ટેનિક એસીડ ઘેન ૩૦ ગરમ પાણીમાં દેવું. સાલ્વોમેટાઇલ, ધિર, આન્ડી, વગેરે ઉષ્ણ અને દોષન દવા દેવી. દરદીને સલાડી રાખવો; ધાખળા ઝોઢાડી રાખવા; શેક કરવો; સ્ટ્રોંગ આ પાવી; ધણીજ નખજાઇ હોય તો 'લાઇકર સ્ટ્રીન્ગીઆ' મીનીમ પાંચ ચામડીમાં પીચકારીથી દાખલ કરવાં, અગર 'નક્સવોમીકા ટીથર' નાં વીસ મિનીમ પાણીમાં આપવાં.

કળેર—*Oleander*.

ચિન્હો—ડિજીટેલીસને મળતાં થાય છે. ઉલટી, ઝાડા, ધીમી ને અનિયમિત નાડી, વિરલત કીકી, ધણી નખજાઇ, ઘેન, આંચકી, કામા (coma), અને મરણ. ક્યારેક ધનુર થાય છે.

પ્રાણનાશક અલ્પકાલ—અચોક્કસ.

પ્રાણનાશક પ્રમાણ—ત્રણ વરસના બચ્ચાનું એક બીજથી મરણ થયું હતું. મોટા માણસનું ૮ કે ૧૦ બીજથી મોત થાય છે,

મરણાંતર સ્વરૂપ—હોજરીની મ્યુકસ મેમબ્રેનમાં સોહી એકઠું થયેલું હોય છે.

ઉપચાર—‘એપોમોરફાઇન’ની ચામડીમાં પીચકારી મારી ઉલટી કરાવવી. દીપન દવા દેવી. ધાખળા ઓઢોડી રાખવા. ટીચર એકાનાઈટ આપવું, અગર તેની રૂઢેઠ ગ્રેનની ચામડીમાં પીચકારી મારવી. કોશી સાથે વીસ ગ્રેન ટેનીન આપવું.

સમઙ્ગણ આપનારા કારવલા.

૪૭. અફીળના ફેરમાં પરમેન્ગનેટ ઑફ પોટાશ.

એક જવાન માથુસે આપવાત કરવા માટે ૪૦ ગ્રેન અશીષુ ખાધું. નકકર રૂપમાં ખાધું. આનો બચાવ પરમેન્ગનેટ ઓફ પોટાશથી થયો હતો. ત્રણ ઔસ પાણીમાં એક ગ્રેન પોટાશ પર મેન્ગનાઝ આપ્યું હતું. બધું સોલ્યુશન એકદમ નાની ચમચીથી હળવે હળવે પાચું હતું. આવડો મોટો ડોઝ અશીષુનો લેવાયેલ છતાં દરદીને તુનશાન ન થયું. આવું સોલ્યુશન બન્ને કલાકે ત્રણ વાર આપ્યું હતું.

૪૮. અફીળના ફેરમાં પરમેન્ગનેટ ઑફ પોટાશ.

એક સખસે ૯૦ ગ્રેન અશીષુ ગાંગડાના રૂપમાં ખાધું હતું. બાર કલાક પછી પોટાશ પરમેન્ગનાઝની ચામડીમાં પીચકારી મારી હતી. ચાર ચાર કલાકે એક ગ્રેન દાખલ કીધું હતું. દરદી સારો થયો હતો.

૪૯. આટ્રોપાઈનનું વિષદ્ર મોરફાઈન.

એક મેડીકલ વિદ્યાર્થી ‘ન્યુરાલજિઆ’ માટે હંમેશાં ‘આન્ટી-પાઇરીન’ લેતો. એક વેળા બૂલ્લથી ‘આટ્રોપાઇન’ ગ્રેન ચાર લેવાઈ ગયું. થોડી પલમાં તે બેશુદ્ધ થઇ ગયો. ડોક્ટર લોરીએ ઉલટી કરાવી, હોજરી સ્ટમકપંપવડે ઘોઇ, છતાં બેશુદ્ધિ વધતીજ ગઇ. મોટે શીષુ આઆં, આંખની કાઠી પોહોળી થઇ ગઇ, શ્વાસ છુંટાવા લાગ્યો, અને નાડી ઉતાવળી તથા વચે વચે ન જણાય તેવી ચાલવા લાગી. આવી સ્થિતિ યતાં ડોક્ટર લોરીએ ૧ ગ્રેન મોરફાઇનની ચામડીમાં પીચકારી મારી તેની કાંઇખી અસર ન થઇ. ખીજવાર મારી તેનીખી અસર ન થઇ. સવારના ૮ થી સાંજના ૩ કલાક લગી કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવ્યો. વળી ૧ ગ્રેન મોરફાઇન ચામડીમાં પીચકારીથી દાખલ કીધું. આ વેળા અસર થઇ. તરતજ નાડી સુધરવા લાગી, શ્વાસ સુધરવા લાગ્યો, અને દરદી શુદ્ધિમાં આગ્યો.—મિબલ એન્ડ હેર. નીચ માર્ગ નિવાનું ૪૭-૫૦.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

આંસોવરોધક—Asphyxiants.

(૧) કાર્બોનિક આસીડ ગેસ—Carbonic Acid Gas.

ચિન્હો—અગર આવે છે, માથું દુઃખે છે, નળગાંઠ નળાય છે, સ્નાયુ શક્તિહીન થઈ જાય છે, શ્વાસ ઉતાવળો આવે છે, ઘેન થાય છે, પાછળથી શ્વાસાવરોધ થાય છે, શરીર આસમાની રંગ ધારણ કરે છે, ક્યારેક આંધળી થાય છે, અતે બરહિષ (coma) માં પડી માથુસ મરણ પામે છે. ગેસ (gas) ચોક્કસ રૂપમાં શ્વાસમાર્ગમાં દાખલ થાય તો લાગલીન બેશુદ્ધિ થાય,

इलाज—इन्होंने शुद्धी हवाમાં સવાડવો. કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવો. દીપન દવાઓ દેવી.

મરળોત્તર સ્વરૂપ—ચહેરો શીઘ્ર અને સાંત હોય છે, અગર સ્પર્શો અને કાળો હોય છે. સોહી પાતળું તથા કાળું હોય છે, આંખી શીઘ્ર હોય છે. વખતે આંસમાની હોય છે, અને તેના પર કાળાં આસમાની ચાકાં હોય છે. ફેફસાં તથા મગજ સોહીવોળ હોય છે. કટલાક કેસમાં સોહીનો રંગ ચેરી (cherry) જેવો લાલ હોય છે. કુબ બંધાર નીકળેલી હોય છે. મોત પછી લાંબા વખત લગી શરીર ગરમ રહે છે. મોં તથા નાકમાંથી સોહીવાળું શીયુ વહે છે. મડાંમાં મોડી બંધાય છે. આંતરડાંમાં ડેકાણે ડેકાણે સોહીનો ધાવ થયેલો હોય છે. લાસ મોડી સંટે છે; આંખો ઉંધાડી તથા ચળકતી હોય છે.

(૨) કાર્બોનિક ઓક્સાઈડ ગેસ—Carbonic Oxide Gas.

આ ગેસ એકલી જવસેજ નેવાંમાં આવે છે. કમીકેલ લેબોરેટરીમાં એકલી માલમ પડે છે. બહુ બાગે હવા, હાઈડ્રોજન, સલ્ફર ડાય ઓક્સાઈડ, તથા બીજા ગેસીસ સાથે મિશ્ર થયેલી હોય છે.

ચિન્હો—ચોક્કસ ગેસ શ્વાસમાર્ગમાં ગઇ હોય તો બેશુદ્ધિ થાય છે, અને એકાએક થાય છે, રસાયનશાસ્ત્રી ચીનોટને એકદમ લાગલીન બેશુદ્ધિ થઈ હતી. શ્વાસ માર્ગમાં ચોડી ગેસ ગઇ હોય તો માથું દુઃખે છે, શરીર નરમ પડી જાય છે, ઘેન થાય છે, પછી ઘરડી બરહિષ (coma)

માં પડી મરી જાય છે. ક્યારેક મોળ અને ઉલટી થાય છે, કીકી પોહોળી હોય છે, આંખ લાલ થઈ જાય છે, નાડી ઉતાવળી તથા નાની ચાલે છે, અને શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે છે.

ફ્લોજી—દરદીને ખુશી હવામાં રાખવો. કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવો. ઓક્સીજન વાયુ સુગ્રાહવો. દારૂ પાવો. ઇથર ડ્રાગ '૧' એક ચામડીમાં પીચકારીવડે દાખલ કરવું.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—ગુલાબી રંગનાં ચાદાં ચહેરા તથા પેટ પર દેખાય છે. વાંસાના ભાગમાં નથી હોતાં. નાની ધોરીનસની 'પેરાલીસીસ' (paralysis) થવાથી આવાં ચાદાં ચાય છે એમ મનાય છે. લોહી પાતળું અને ચેરી (cherry) ના જેવું લાલ હોય છે. મગજ તથા ફેફસાં લોહીમાળ હોય છે. વખતે ફેફસાંમાં શોથ (oedema) હોય છે, અને મગજમાં 'સીરમ' નો શ્વાસ થયેલો હોય છે. ક્યારેક પેટના વિસેરા (viscera) માં લોહી એકઠું થયેલું હોય છે.

(૩). સલ્ફ્યુરેટેડ હાઈડ્રોજન ગેસ—Sulphuretted Hydrogen Gas.

આ રંગ વગરની તથા બળે એવી ગેસ છે, પાણીમાં ગળી જાય છે. એની વાસ સડેલાં ઇંડાંના જેવી છે. 'કેમીકલ રીએજન્ટ' તરીકે વિશેષ વપરાય છે. શુચ્ચ ગેસમાં આ હોય છે. ઝેરના દેસ જવલેજ અને છે, અને બને છે ત્યારે પથ્થુ 'કેમીકલ લેબોરેટરી' માં બને છે.

ચિન્હ—ઓકખા રૂપમાં શ્વાસમાર્ગમાં જાય તો શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે છે, મોળ ચડે છે, પેટમાં દુઃખાવો થાય છે, ઉલટી થાય છે, ઝાડો થાય છે. હૃદય નળણું પડે છે, કીકી પોહોળી થઈ જાય છે, શરીર આસમાની થઈ જાય છે, અને શરદી (collapse) થઈ મોત થાય છે. વખતે બ્રમ તથા આંચકી થાય છે. મોત શ્વાસાવરોધથી હૃદય બંધ થઈ જવાથી, કે તંતુમાળનાં કેન્દ્ર (centres) ક્રિયા રહિત થઈ જવાથી તથા ફેફસાંના 'ધડીમા' (oedema) થી થાય છે. 'હીમાગ્લોબીન' પર ગેસની અસર થવાથી શ્વાસાવરોધ થાય છે. ન્યુમોગેસ્ટ્રીક તંતુ 'સ્ટીમ્યુલેટ' (ઉત્તેજિત) થવાથી હૃદય ચાલતું ચૂકે છે. ફેફસાં વાટે આ ગેસ બહુ-થોડી બહાર નીકળે છે.

ઉપચાર—ખુશી તાજી હવા. કૃત્રિમ શ્વાસ. ક્લોરીન ગેસ ઇન-

હેલેશન. આ ગેસનું ધનહેલેશન કરાવવામાં એવો હેતુ છે કે એ હાઈ-ટ્રોનન સાથે મિશ્ર થાય છે, જેથી ગંધકનો ભાગ છુટો પડી તળાએ બેસે છે.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—લોહી પાતળું તથા કાળું હોય છે. મડા-ગાંઠ બંધાયેલી હોય છે. લાસ વહેલી સડે છે. કલેબ્રું, બરોળ, તથા ફેફસાં કાળા રંગનાં હોય છે. મગજ લીલું હોય છે. સ્નાયુ-કાળા હોય છે, વખતે નાંખુડા રંગના હોય છે.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

યાંત્રિક ક્ષોભક—Mechanical Irritants.

પેટમાં ગયા પછી, તીવ્ર ધાર કે અણીને લીધે, હોળરી તથા આંતરડાંમાં ક્ષોભ કરે તેને 'યાંત્રિક ક્ષોભક' કહે છે. કાચની જૂડી, પ્રાણીના વાળના કટકા, વનસ્પતિ વાળ, અને હીરાની ભેરમનો આમાં સમાસ થાય છે.

(૧) કાચની જૂડી.

કાચની જૂડી મિઠાઈ સાથે ખવડાવવાનો જૂનો રિવાજ છે. આથી ઊંચે નથી ચડતું. માત્ર એની કરચો હોળરી કે આંતરડાંમાં ભોંકાવાથી ધન થાય એજ નુકસાની સમજવી. ઘણે ભાગે સ્ત્રી, પોતાના ધણીને, હાથમાં પેરવાની બંગડીનો જૂઠો આપે છે. તપાસ કરતાં જે પથરાથી બંગડીના કટકાની જૂડી કીધી હોય તે પર, કાચની જીણી કરચો ચોટલી જેવામાં આવશે. વખતે ઘોળા કાચ પણ વપરાય છે. કટલીક વેળા બંગડીના આસમાની કાચ સાથે મોરચુ મેળવે છે; ઘોળા કાચ સાથે સોમલ મેળવે છે; અને સીંઝા કાચ સાથે શીલ્સચીન મેળવે છે. કાચની જૂડી રોટલા સાથે આપે છે, અથવા ગોળ કે લાડુમાં મેળવી આપે છે. ખાતી વેળા ખખર પડ્યા વિના રહેતી નથી. જીભ તથા મોંમાં કાચની કરચો વાગવાથી ધન થાય છે, એટલે ખખર પડે છે. બહુ જીણો જૂઠો કરેલ હોય તો ખાતી વેળા મોં તથા જીભ પર અણખડી વરસી આડ્યા જેવી લાગણી થાય છે.

કાયની ભૂકી ગળાયાથી હોજરી તથા આંતરડાંની મ્યુક્સ મેમ-
બ્રેનમાં ક્ષોભ થાય છે; તેથી 'મ્યુક્સ' (mucus) ઉત્પન્ન થાય છે.
તેથી કાયની ઝીણી ભૂકી હોજરી તથા આંતરડાંની મ્યુક્સ મેમબ્રેનને
ઘૂંળ કરી શકતી નથી. મોટી કરચો હોય તેની પણ ઓછી અસર થાય
છે. તોપણ કાયની ભૂકી ગળવાથી મોત યથાના દાખલા બનેલા છે;
કેટલાક કેસમાં કાયની પોતાની ક્ષોભકે અસર થાય છે.

ચિન્હ—ક્ષોભકે ઝેરને મળતાં ચિન્હો થાય છે.

ઉપચાર—ખટાટા, ચોખા, ઘઉંની રોટલી, વગેરે ખોરાક ખવ-
ડાવવો, અને પછી ઉલટી તથા ઝાડાની દવા દેવી.

મરણોત્તર સ્વરૂપ—હોજરી તથા આંતરડાંની મ્યુક્સ મેમ-
બ્રેનમાં રતાશ તથા લોહીની લીટીઓ જોવામાં આવે છે. ફોલીકલ્સ
(follicles) નાં મોઢાં પાસે કાયની કરચો મ્યુક્સ મેમબ્રેનને ચોટલી
જોવામાં આવે છે.

(૨) હીરાની મૂકી.

હીરાની બસ્મને ઝેરી માનવામાં આવે છે. પણ એ માન્યતા
ખોટી છે. એની અસર હોજરી તથા આંતરડાંની મ્યુક્સ મેમબ્રેન પર
કાયના જેવીજ થાય છે. આપણામાં શ્રીમંત માણસ મરે છે તો 'હીરો
ખાધ મૂકો' એમ કહેવાય છે; પણ એ વાત માનવા જેવી નથી.
હીરાથી ઝેર ચડતું જ નથી. શ્રીમંત માણસ ઝેર ખાધને અગર ગળા-
દાંસાથી આપઘાત કરે ત્યારે તે હીરો ચૂસી મૂકો એમ કહેવાય છે.

વડોદરાના પોલીટીકલ રેસીડંડને સંખીઆ (white arsenic)
સાથે હીરાની બસ્મ આપવામાં આવી હતી. ચિન્હો, મરણોત્તર સ્વરૂપ,
અને ઉપચાર કાયની ભૂકી પ્રમાણે.

વધારો—Appendix.

મરણોત્તર જથ્થમ—પોસ્ટમોર્ટેમ કરતી વેળા જખમ થવાથી
ઝેર-virus-શરીરમાં દાખલ થઇ જાય છે. સંભાળ રાખી હોય તો
એથી બચી શકાય છે. હંમેશાં મરણોત્તર પરીક્ષા કરવા પહેલાં, હાથની
ઉત્તરડા કે નશ્વવા જખમ માટે તપાસ કરવી જોઇએ. વારંવાર નખનાં
મૂળ-Baso-પર નાનાં ચાંદાં હોય છે; તે, સુરત ચૂકથી જોવામાં આ-
વતાં નથી. એકલે, તે મારફતે પોસ્ટમોર્ટેમ વિરસ (લાસનુ ઝેર) શરી-

રમાં દાખલ થાય છે. આંગળી પર જખમ હોય તો “ઇડીઆ રબર સ્ટોક્સ” પહેરવાથી રક્ષણ થાય છે. ઇડીઆ રબરનાં મોળ પશુ મળે છે. પ્રવૃત્તિ એ સગવડવાળાં નથી હોતાં, એટલે એ પહેરીને મરણોત્તર પરીક્ષા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આંગળી શિવાય હાથના ખીજા ભાગ પર જખમ હોય તો તેમને “કોલોડીઅન” લગાડી ઢાંકી દેવા, તથા તે પર મજબુત સ્પીક્સી આંગળી-Adhesive or sticking plaster લગાડવી.

આમડીના નાના જખમો હંમેશાં ધ્યાનમાં રહેતા નથી. માટે, મરણોત્તર પરીક્ષા શરૂ કરવા પહેલાં, હાથ પર હંમેશાં ચરબી કે તેલ જેવો સ્પીક્સો પદાર્થ લગાડવાનું ધ્યાનમાં રાખવું. સીકું તેલ તરત મળી શકે છે, તે લગાડવું; અગર તેને બદલે “વેસેલીન” તથા માખીના મીણનો મલમ લગાડવો. એથી નખનાં મૂળ-ફૂલોને બરાબર રીતે બરી દેવા, તથા હાથના બધા ભાગને તે લગાડવો. આ મલમ લગાડવાથી હાથમાં પોરટમોરટેયુની જાસ રહેતી નથી. આ મલમ લગાડવામાં અડચણ એ છે, કે તે ચોટી જાય છે; અને ગરમ પાણી તથા નખના અણતી મદદ વગર ઉખાડતો નથી.

વિષક્ર-*Antidotes.*

ઝેરનાં નામ.

આના માટે જીવો પ્રકરણ ૨૧ મું.

આસિડ સલ્ફ્યુરીક

" નાઇટ્રીક.

" હાઇડ્રોક્લોરિક.

આસિડ ઓક્સાલિક.

" ટાર્ટેરિક.

" આસેટિક.

આસિડ કાર્બોલીક
(ફેનોલ).

આસિડ હાઇડ્રોસ્થાનિક
(પ્રુસીક એસીડ).

આલોઝ (એળીઓ.)

આલ્કહોલ (દારૂનું સ-
ત્વ) તરતજ પીધેલ
હોય તો.

એક; ભીંતપરનો ચૂનો; સોડા તથા દૂધ; સોડા તથા
પાણી; ઉલટીની દવા ન દેવી; સ્ટમકપંપનો. પણ ઉ-
પયોગ ન કરવો.

ઉલટી ન કરાવવી. સ્ટમકપંપ ટચુમ પણ સંભા-
ળથી દાખલ કરવી એક પોંછટ ગરમ પાણી સાથે
'સલ્ફેટ ઓફ સોડા' અગર 'સલ્ફેટ ઓફ મેગ્-
નીઆ' આપવું. આમાંની દરેક દવા અડધા ઓંસ
જેટલી લેવી. ઈરાની સફેદી અને પાણી; દૂધ; તેલ;
જે શરદી જણાય તો દીપન દવા દેવી; હાથ પગ
શેકવા, ચામડીમાં 'આરોપાઈન' દાખલ કરવું; 'આ-
મીસ નાઇટ્રાઈટ' સુંઘાડવું; કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવો.

આમોનીઆ સુંઘાડવું. 'આમોનીઆ' અગર 'સાલ-
વોલેકાઇલ' પેટમાં દેવું. માથે પાણી રેડવું; કૃત્રિમ
શ્વાસ ચલાવવો. ખુફી હવામાં સવાડવો; ઉલટી કરા-
વવી. વિશેષ માટે જીવો 'ગ્લાની ઉત્પન્ન કરનારાં
ઝેર વાળા પ્રકરણમાં 'હાઇડ્રોસ્થાનિક એસીડ' નીચે.

ગુંદરનું પાણી દેવું; દૂધ તથા પાણી આપવું. દરદ
ચતું હોય તો અરીચ આપવું; સરીરનાં ચિન્હ જ-
ણાય તો દીપન દવા દેવી.

સ્ટમકપંપ; ઉલટી; માથે પાણી રેડવું; 'આમોની-
આ' સુંઘાડવું; બેશુદ્ધિમાંથી જગાડવા માટે ચોંટીઆ
પાડવા; 'આમોનીઆ' સુંઘાડવું. ત્રીસ ગ્રેન 'કાર-

Alcohol—acute
boiling.

આલ્કલીક (કાર્બીક
સોડા. કાર્બીક પેટાશ;
સ્ટ્રોંગ આમોનીઆ; રૂપી
રીટ આમોનીઆ આ-
રોમેટીક; છ.

આરજેન્ટાઇ નાઇટ્રેટ;
રૂપાના ખાર; છ.

આરસેનિક (સોમસ
તથા તેના કાર.)

એટ્રાપાઇન (એસાડોના)
ધતુરો; દાપોરપામસ;

એઝાનાઇટ (વહનાગ).

એન્ડીમની (ટાર્ટર
ઇમેટિક; બટર ઓફ
એન્ડીમની;)

એન્ડીપાઇડીન-ડીનેમી
ડીન-એન્ડીડીન; એ-

ગોનેટ ઓફ આમોનીઆ ' દસ ઑંસ પાણી સારું
દેવું. પેટમાં દવા ન ભય તો રૂઝે એન ' આપોમે-
સ્ટાઇન ' ચામડી તળે દાખલ કરવું. હાથ પગ રોકવા;
' કેશી ' આપવી; ' આમીલ નાઇટ્રાઇટ ' મુંઝાણ;
કૃત્રિમ શ્વાસ અલાવવો; હૃદયને રાઇનું પ્લાસ્ટર
લગાવવું.

વીનીગર તથા પાણી: તેલ; લીંથુનો રસ; ઉસડી ન
કરાવવી. સ્ટમકપંપ ન વાપરવી. ' ટાર્ટારીક ' કે
બીજે ' વેજીટેબલ આસીડ ' દેવો; દૂધ; બદામનું
છાંતની સફેદી; વેદના માટે અરીસુ કે ' મોરફીઆ; '
સરદી માટે દીપન દવાઓ.

લણ; એક ટમસર ગ્રાસ પાણીમાં એક ઑંસ ગાળી
દેવું; ઉસડી કરાવવી; સ્ટમકપંપ વાપરવી; દૂધ; ઈ-
લાની સફેદી.

જૂઓ પ્રકરણ ૨૨ મુ—સફેદ સોમસ.

સ્ટમકપંપ; ઉસડી; કેશીન; માથાપર પાણી; મોરફ-
ઇન અથવા પાઇલોકાર પાઇનની ચામડીમાં ઘીગ-
દારી; દીપન (ગરમ) દવા; કૃત્રિમ શ્વાસ.

જૂઓ પ્રકરણ ૨૯ મુ. ગ્લાની ઉત્પન્ન કરનારો ઝેર.

' ટીચર ઓફ કાઇનો ' કે ' કેટ્યુ; ' ગરમ પાણી
પુષ્કળ પાવું જેથી છટકી ઉસડી થાય; ૩૦ મિન
' ટેનીક આસીડ ' ૪ ઑંસ પાણી સાથે; દૂધ; સરદી
માટે દીપન દવા જેવો કે ' આમોનીઆ, ' ' ટમર; '

દીપન દવા દેવી. હાથ પગ રોકવા; રૂઝે થી રૂઝે
મિન ' સફેદ ઓફ સ્ટ્રીચનાઇન ' ચામડીમાં દાખલ

ગઝેલજીન; રીસોરસીન.

કરવું; જનન ઝેન 'ડીજીટેલીન' ચામડીમાં દાખલ કરવું; કૃત્રિમ શ્વાસ; સલાડી રાખવો.

એલમ (ફટકડી).

'વોર્શીંગ સોડા;' 'કોરબોનેટ, ઓફ આમોનીઆ' પાણી સાથે.

એરગટ (તીવરજેર).

ઉલટી કરાવવી; અદીલુ દેવું.

એરીઆમ ક્લોરાઇડ.

ઉલટી; સ્ટમક પંપ; 'સોડીઆમ કે મેગનીશીઆમ સલ્ફેટ' ૧ ઓંસના પ્રમાણુથી પાણી સાથે; મોર-શીઆ 'ની ચામડીમાં પીચકારી; હાથ પગને શેક.

કાલાબાર બીન (શી-ઝોઝટિગમાઇન.

સ્ટમકપંપ; ઉલટી; 'આટ્રોપાઇન' ઇનજેક્શન ચામડી તલે; 'ક્લોરલ હાઇડ્રેટ' દેવું; 'ટેનીક એસીડ' તથા 'ગ્લોસરીન; ટેનીક એસીડ' તથા 'ગ્લોસરીન; દીપન હવા; 'સ્ટ્રીચનાઇન'ની ચામડીમાં પીચકારી; કૃત્રિમ શ્વાસ.

કેમફર.

ઉલટી; સ્ટમકપંપ; દીપન હવા; પોટેવાઇન; સ્પીરીટ ન દેવો; અદીલુ; હાથ પગને શેક કરવો; 'કેસ્ટર ઓઇલ' દેવું.

કેનાબિસ ઇન્ડ
ઇડીયન હેમ્પ.
બાંગ.
ચરસ.
ગાંજી.

ઓપીઅમ (અદીલુ) પ્રમાણે.

ક્યોર (Oleander).

'ડીજીટેલીસ' પ્રમાણે.

કામ્યુલસ ઇડીકસ (કા-કમારી)

ઉલટી; સ્ટમકપંપ; 'ક્લોરલ હાઇડ્રેટ' અથવા 'ક્લોરોફોર્મ; કૃત્રિમ શ્વાસ.

ફીડક.

કાલચીકમ તથા 'કોટન ઓઇલ' પ્રમાણે.

કાલોસીથ.

એળોઆ પ્રમાણે એટલે 'આલેઝિ' મુંબ.

કાલમીકમ.

કોટન ઓઈલ.

બારે જુલાબો.

}

ઉલટી; સ્ટમક ટચુબ; હૃદય વડે હોજરી ધોવી; 'ઓ-
લીવ ઓઈલ' ૪ ઓંસ અને ૨૦ ઓંસ પાણીથી
હોજરી ધોવી. ઈડાંની સફેદી અને પાણી; વેદના
માટે અરીણુ દેવું અથવા 'મોરફીઆ' ની ચામડીમાં
પીચકારી મારવી; દીપન દવા;

કેન્થારીડિસ.

સ્પેનિશફ્લાઈ.

પ્લિસ્ટરીંગ ફ્લુઇડ.

ઉલટી કરાવવી; જવનું પાણી; લોટ તથા પાણી;
ચોક બિકરચર; જાડી ઠાંજ; અળસીની ચા; ઈડાંની
સફેદી; હૃદય; અરીણુ; તેલ તથા અરબી ન દેવાં.

કારબોનિક એસીડ ગેસ
કોલ ગેસ-માર્શ ગેસ-
પિટ ગેસ-એસીટાઇ-
લીન.

તાજી દવા; કૃત્રિમ શ્વાસ; 'એક્સીજન' ઇનહેલે-
શન; દીપન દવા; હાથ પગને ગરમી; કોલ ફુગ;
વીજળી લમાડવી.

કમોરોડાઇન.

અરીણુ પ્રમાણે જૂઓ પ્રકરણ ૨૫ મું.

કમોરલ હાઇડ્રસ.

સ્ટમક પંપ; ઉલટી કરાવવી; દીપન દવા; કોફી;
કૃત્રિમ શ્વાસ; 'રફ્નાઇન' ની ચામડીમાં પીચકારી;
'આમીલ નાઇટ્રાઇટ' ઇનહેલેશન; વીજળી; 'ઓ-
ક્સીજન' ઇનહેલેશન.

કમોરોડાઇન (મુંપાડેલ.)

ગોદામાંથી અડધજુ દૂર કરવી; જીભ બહાર કાઢી
લેવી; કપડાં ઢીલાં કરવાં; તાજી દવા; કૃત્રિમ શ્વાસ;
હૃદય પર ગરમ કપડાં રાખવાં; વીજળી; 'ઇથર'
કે 'સાઇપોલેટાઇલ' ચામડીમાં દાખલ કરવું; 'આ-
મીલ નાઇટ્રાઇટ' મુંપાડવું; 'આગોનીઆ' મુંપા-
ડવો. પાણી છાંટવું; માર્યુ નીચું રાખવું; બાન્ડી કે
રમુ દેવો.

કમોરોડાઇન (પેટમાં
લીધેલ.)

ઉલટી કરાવવી; સ્ટમક પંપ વાપરવી; બાકીના ઉપ-
ચાર 'કમોરોડાઇન' મુંપાડવું દોષ તે પ્રમાણે.

કોટન.	ઉલટી કરાવવી; સ્ટમક પંપ વાપરવી; દીપન દવા; આન્ડી; 'સાલ્વોલેટાઇલ;' 'ઇથર;' 'આમોની-આ' કે 'આમીલ નાઇટ્રાઇટ' ઇનહેલેશન; કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવો.
કોપર સોલ્ટસ; મોર-થુયુ; જંગાલ.	ઉલટી; સ્ટમક પંપ; દૂધ; ઇડાની સફીદી; 'આરા-રૂટ; દીપન દવા; દશ ઑસ પાણી સાથે એક દ્રામ 'ફેરોસાઇનાઇડ ઑફ પોટાશ દેવો. 'મોરફીઆ' ચામડીમાં દાખલ કરવું; ગરમ બાટલી લગાડવી.
ફેરોઝિવ સંપ્લીમેન્ટ વ્યથવા પર કલોરાઇડ ઑફ મરક્યુરી (રસકપુર.)	આંખે માટે, જુઓ પ્રકરણ ૨૨ મું.
ફીઆસોટ.	'કારબોલીક એસીડ' મુજબ.
કોટન ઓઇલ.	'કોસ્મીકમ' પ્રમાણે.
સાઇનાઇડ ઑફ પો-ટાશીઅમ તથા સાઇ-નાઇડ ઑફ મરક્યુરી.	'હાઇડ્રોમાનીક એસીડ' પ્રમાણે.
ધતુરો. stramonium	જુઓ પ્રકરણ ૨૬ મું.
દિજીટેલીસ.	સ્ટમકપંપ; ઉલટી; એડ્રનાઇટ; ટેનિક એસીડ; દીપન દવાઓ.
ફંગાઇ; પોઇઝનસ. (મસકેરાઇન.)	ઉલટી કરાવવી; સ્ટમક પંપ વાપરવી; 'આટ્રોપા-ઇન સર્ફેટ' ૨૬૦ ગ્રેન ચામડીમાં દાખલ કરવું; 'કેસ્ટર ઓઇલ' ૧ ઑસ દેવું; વેદના શાંત પેડવાં અશીષ; દીપન-Stimulates દવા દેવી.

હાયોસ્થામસ.

આયોડીન.

આયોડાઇડ.

આયોડોફોર્મ. }

લેડ સોલ્ટસ.

લેડઆઇ ઓસીડસ.

વાલીટ લેડ.

‘ઓટ્રોપાઇન’ પ્રમાણ.

ઉલટી કરાવવી; સ્ટમક પ'પ વાપરવી; જવનું પાણી;
ચુંદનું પાણી; લોટ ઘઉંનો અને પાણી; ‘આરાર્ટ’;
ઇડાની સેફીદી; દૂધ; ‘નાઇટ્રાઇટ ઓફ આર્મીલ’
ઇનહેલેશન; પાછળથી ‘મોરફાઇન’ ઇનજેક્શન.

‘સલ્ફેટ ઓફ મેગ્નીશીઆ’ દ્રાવ્ય ચાર તથા પાણી
ઓંસ દસ; ઉલટી કરાવવી; સ્ટમક પ'પ વાપરવી;
‘ડીસ્ક્યુટ સલ્ફ્યુરીક ઓસીડ’નાં ૩૦ મીનીમ પાણી
સાથે દેવાં; વેદના માટે અશીષુ; દૂધ; ઇડાની સ-
ેફીદી; પાછળથી ‘આયોડાઇડ ઓફ પોટાશીઅમ.’

મરક્યુરી સોલ્ટસ.

‘રસકપુર’ પ્રમાણ.

ગેમબેજ (રેવચીનો
શીરો.)

‘આલોઝ’ પ્રમાણ.

ગલપ.

‘આલોઝ’ પ્રમાણ.

રકમની.

‘આલોઝ’ પ્રમાણ.

સેન્ટોનાઇન.

ઉલટી કરાવીને દીપન દવા આપવી.

સેવીનનું તેલ.

ઉલટી કરાવવી; અશીષુ દેવું.

બેહેડા.

ઉલટી કરાવવી; જીલાળ દેવો; ઉષ્ણ દવા કે

ઓપીયમ-અશીષુ.

જીઓ પ્રકરણ ૨૫ મુ.

મયારમ.

જીઓ ‘ફાઇ.’

નકસવોમીકા (ઝેરકો-
ચકુ) ખુરીન; વરમીન
કિલર.

જીઓ ‘સ્ટ્રીઆઇન.’

લોડનેમ-ટીઅર ઓપાઇ.

બુઓ અશીણ,

શીનાસીટીન.

બુઓ 'એન્ટીપાઇરીન.'

કોનાયમ (હેમલોક)

ઉલટી કરાવવી; સ્ટમક પંપ વાપરવી; 'સ્ટ્રીચનાઇન સલ્ફેટ' કે 'ગ્રેસ' ચામડીમાં દાખલ કરવું; હાથ પગ શેઠવાં; દીપન દેવી; કૃત્રિમ શ્વાસ ચલાવવો.

ઇલેટીરીઅમ.

'કોટન ઓઇલ' પ્રમાણે.

ટરપેન્ટાઇનનું તેલ.

ઉલટી કરાવવી; સ્ટમક પંપ વાપરવી; 'સલ્ફેટ ઓફ મેગ્નીશીઆ' ઓંસ ૧ એક પાંચ ઓંસ પાણી સાથે દેવો; 'સલ્ફેટ ઓફ મોરશીઆ' કે 'ગ્રેનની' ચામડીમાં પીચકારી મારવી; જવનું પાણી દેવું; 'ડીમલસન્ટ' દેવાં.

લોઢાના ક્ષાર.
હીરાકસી.

સોડા; 'સ્મેલ્લીંગ સોલ્ટ' તથા પાણી.

ફાસ્ફરસ.
રેટ પેસ્ટ:
(Rat-paste.)

ઉલટી કરાવવી; સ્ટમક પંપ વાપરવી; પાંચ પાંચ પાંચ મિનીટ મોરચુ ત્રણ ગ્રેન, પાણી સાથે, ઉલટી થતાં લગી, આપતાં રહેવું; પછી દર પા કે અડધે કલાકે આપવું. ઓલડ (જૂનું) અગર ફ્રેશ ટરપેન્ટાઇન મીનીમ ૪૦ એક ઓંસ પાણી સાથે દર પંદર મિનીટ ચાર વાર દેવું; પછી દિવસમાં ત્રણ વખત દેવું. અમેરીકન કે જર્મન ટરપેન્ટાઇન ન દેવું.

બુધાણ માટે 'સલ્ફેટ ઓફ મેગ્નીશીઆ' ગ્રામ ૪ ચાર આપવું; 'ડીમલસન્ટસ' આપવાં; વેદના ચાંત કરવા માટે 'સલ્ફેટ ઓફ મોરશીઆ' ગ્રેન ૩ ચામડીમાં દાખલ કરવું. ચરબી તથા તેલ ન દેવાં.

ટામેન્સ—Ptomain-
Dose.

એનીમલ આસલોઇડ.
રોટન ફિશી.
પોઇઝનસ ગ્રીટ.
સોસેન્ડ.

હલદી કરાવવી; સ્ટમક પંપ વાપરવી; જીલામ દેવા;
“આટ્રોપાઈન” ચામડીમાં દાખલ કરવું; દીપન દવા
દેવી; પેટમાં “ઓઈલ ઓફ યુકેલીપટસ” આપવું.
“સલ્ફેટ ઓફ એટ્રોપાઈન” એન ટોની ચામડીમાં
ધીયકારી મારવી.

સર્પદંશ.

જીઓ પ્રકરણ ૨૪ મું.

સ્ક્રીયનાઈન.

જીઓ પ્રકરણ ૨૮ મું.

ટોબેકો (વજર).

હલદી કરાવવી; “સ્ટમક પંપ” વાપરવી; “ટેનિક
એસીડ;” આછી દવાની ચા; હાથને ચક્રિત દેવા
માટે દીપન દવાઓ (“આમોનીઆ;” “સાલ્વોલે-
ટાઇલ;” જાન્ડી) દેવી; ધાળળા ઓઢાડવા; હાથ
પગ સેકરા અથવા ધસવા; ૫ પાંચ મિનીમ “સ્ક્રી-
આઇન” ઈનજેક્શન કરવું અથવા તો ૨૦ વીસ
મીનીમ “ટીથર ઓફ નક્સવોગીકા” પેટમાં પાડવું.

ઝિંક સોલ્ટ્સ-સલ્ફેટ
ઓર એસીટ્ટ ઓફ.

હલદી ન કરાવવી; સ્ટમક પંપ ન વાપરવી; દૂધ,
સોડા; “મેગનીસીઆ” પાણી સાથે દેવા. “ડીમલ
સંટ્રિક;” ઈંડાની સફેદી; “હારમેનેટ ઓફ પોટાશ”
ક સોડા મોટા પ્રમાણમાં પાણીમાં ગાળા દેવું;
“ટેનિક એસિડ;” સ્ટ્રોંગ ટી; વેડના માટે “મે-
રફાઇન.”

કળટ શબ્દોના અર્થ.

અસ્થિભંગ=હાડકું ભાગી જવું તે.
 અયોરટા=ધોરીનસ સહુથી મોટી.
 આર્તવ=ત્રીનો ઋતુઆવ.
 આરટરી=ધોરીનસ.
 આદકલોલ=દારૂનું સત્વ.
 આદ્યુમેન=પેશાબમાં (શુદ્ધાના રોગીને) પડેલો સફેદ-પદાર્થ.
 આલપ્યુમાધનુરીઆ=જે રોગમાં પેશાબમાં આલપ્યુમેન જાય તે.
 ઇનફ્યુઝન=ચા,
 ઇનટ=નિફપથોગી.
 ઇસોફિગસ=અખનજ.
 ઇનક્યુલેટરી હક્ટ=વીર્ય કાઢનારી નળી.
 ઇનજેક્શન=પીચકારી મારવી તે.
 ઇડીમા=શોષ.
 ઇન્ટરકોરટલ રવેસ=પાંસળી વચ્ચેની જગા.
 ઇન્ડીમેસીસ=લીલગ્રાસું.
 ઇપીગેસ્ટિસ=પડછબ (કાકડો).
 ઇવીડન્સ=પૂરાવા.
 ઇન્સાઇડિય ડાર્ટીલેન્=છાતીના રટરૂનમ હાડકાનો નીચલો છેડો.
 ઇપીસપેડીઆઝ=શિશનમણિથી છેડે શિશનના જીપલા ભાગમાં મૂત્રધાર્ગ વીંધનું હોતું.
 ઇલીશનટાપસીસ ઓફ સ્કોટમ=ટપ-છુ કોચળીની વૃદ્ધિ.
 ઇટીલેકટેસીસ=ફેફસાં (નાનાં બાલકનાં) માં પૂરતી હવાનો અભાવ.

એમ શીઝીમા=ફેફસાંમાં ઘણી હવાનું હોતું.
 એપ્ની=શ્વાસક્રિયાનો અભાવ.
 એસ્ટ્રીકસીઆ=નાડીનું બંધ થવું.
 એમેન્ટમ=પેરીટોનીઅમનો ભાગ.
 એસીરીકેશન=હાડકારૂ થવું.
 એવમ=ત્રીબીજ.
 એવરી=ટીઆડ.
 એરગન્સ-અંતરાવયવો.
 એપરેશન=શસ્ત્રક્રિયા.
 એરીકલ=હૃદયનો ખંડ (જીપલો)
 કનકશન=ધણધણી જવું તે.
 કારટીલેન્=પોચું હાડકું જેવું કે કાનનું.
 કીફાલ હીમેટોમા=પ્રસવ વેળા દબાવણથી બાલકના 'સ્કાલ્પ' પર થતી ચંધી.
 કારનક્યુલી મરટીફારેમીસ=હાથમેન નામનો પડદો તૂટવા પછી રહેતા લોચા.
 ક્રેટેલેપ્સી=તંદ્રા.
 ક્રેમીકલ રીએજન્ટ=રસાયણી ટેસ્ટ.
 ક્રેમીકલ લેબોરેટરી=રસાયન પ્રયોગ-શાળા.
 ક્રેપીલરીઝ=કેશ જેવી લોહીની તસો,
 ક્રેનસર=વટ અથવા અર્બુદ.
 ક્રેપીટશન=કટકટ અવાજ થાય તે.
 ક્રેમ્પ્સ=રનાયુમાં ગાંઠ વળવા.
 ક્રોરોનર=અકસ્માતથી થતાં મરણની તપાસ કરનાર અમલદાર.
 ક્રાન્ડીઝ ફ્લુઇડ=પોટાસ પરમેન્ગનાઝનું સોલ્યુશન.
 ક્રોલોઝન=અથડા અથડી.

કોનડીલોમેટા=એક જાતની ઁંચી.

કોમા=ભર ગંધ.

કોરનીઆ=આંખનો કાળો ભાગ.

કોલન=આંતરડાનું નામ છે.

કોલેક=ગાંઠ.

કોસ્ટીક જ્યુસ=હોજરીનો રસ.

કોટર કરવેચર=હોજરીનો મોટો વાંક

મેસીસ=હવા.

ગોક્ષ્પ્લેડર પિત્તાશય.

ગોલ્ડકટ=પિત્તાશયની નળી.

ગોકાલેટ=રંગનું નામ.

ગર=ખરણી.

ટયુબરકલ્સ=દેશમાં ચતા સાગુ ચો-

ખા જેવા દાણા.

ટ્રેફીઆ=ધાસનળી.

ટેન્ટ=ચંદુઆકારની વાદળીની કટકી.

ટેબીઝ=તંતુનો રોગ.

ટકટસ વીનોસસ=કુંટીની શીરાની જે

સાખા ધનિશીરીઅર વીના કેવામાં

મળે છે તે.

ટકટસ આરટીરીઓસસ=પશ્ચિમનરી

ધમનીમાંના લોહીને ડીસેન્ટ્રીંગ અ-

ચોરટા ધમનીમાં જવાનો માર્ગ.

ડાપાકામ=હાલી તથા પેટની અખોલ

વચ્ચે આવેલો પડદો.

ડાપ્લેટર=વિસ્તૃત કરનાર.

ડીમલસન્ટ=ચૂંદરના જેવા ચુલ્લવાળા

પદાર્થ.

ડિલીરીઅમ ડ્રીમેન્સ=દાર જન્ય બમ.

ડ્યુરામેટર=મગજનું બહારનું આવરણ.

ડર્બિંગ ડેસેરેશન=મરતી વખતની

જુખાની.

ડોઝ=માત્રા.

થાઈરોઇડ ગ્રંથીલેન્થ=નળગોટા.

દાહક=ખાળી નાંખનાર.

દ્રવ્ય=પદાર્થ.

ન્યુમોનીઆ=ફેફસાંનો સોજો.

ન્યુરેસથીનીઆ=તંતુની નળખાલ.

નોમા પ્યુડેન્ડાઇ=યોની રોગ.

નોરમલ=જેવું હોવું જોઈએ તેવું.

પલ્સમનરી વેન્સ=ફેફસાંની શીરા.

પશ્ચિમનરી આરટીરી=ફેફસાંની ધમની.

પેરા પ્લીઝઆ=હૃદયના બાધિ.

પેરેલીસીસ=શક્તિ રહિતપણું.

પરફોરેશન=વીધ; કાણું.

પાર્થમેન્ટ=ચર્મપત્ર.

પાઇમીઆ=શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે

ઝેરી તાવથી ચતાં ગંડા.

પાઇલોરસ=હોજરી અને ડુઓડીનમ

આંતરડા વચ્ચેનો માર્ગ.

પેરીટોનીઅમ=પેટના આવરણનું

ટાંકણું.

પેરીટોનીઅલ=પેરીટોનીઅમનું.

પેંક્રીઆઝ=એ નામની ગાંઠ.

પ્લેસેન્ટા પ્રીવીઆ=મર્મોશય મુખમાં

ચોટેલી એર.

પેરીનીઅમ=કોટા; સીવળ જે ગુદા

ગુદા અને વૃષણ વચ્ચે છે તે.

પ્રેપ્યુસ=ચિસ્તની ચામડી.

પેરીકારડીઅમ=હૃદયનું રસ પદ.

પેલ્વીસ=ખરતી.

પેલ્વીક વિસેન્ટ=ખરતીમાંના અવવેગ;

જેમકે ગર્ભાશય.

પેસેનટા=ઓર.

પોરટલ વેન=પેટની શીરા.

પોલીસી=લખેલી કબુલાત.

પોરટીરીઅર કોમીશર=યોની મુખના

લેઠલા ભાગનું સંયોગ સ્થાન.

પોલીપસ=સ્તેષ્મા વરણ ચંચી.

પ્રોબ=રૂપાની જોળ માથાવાળી ઝીણી સળી.

પ્રીટસ=ગર્ભ.

ફેંગ=સર્પનો દાંત.

ફ્રાસીસ=શુભ તથા નરમ તાળવાની વચ્ચેની જગા.

ફારશેટ=યોની શુર ઓછને નીચલી બાજુ જોડનારી ચામડી.

ફારમેન ઓવેલી=ગર્ભના હૃદયના

જમણા તથા ડાબા ઓરીકલ (કર્ણિકા) વચ્ચેનું વીંધ.

ફ્રીનમ=શિશુનમણિ સાથે શિશુનની 'પ્રેપ્યુસ' ચામડીને જોડનાર.

ફેઝ=તળાઈ.

ફોંકાપટિસ=ઉધરસ.

બૂટ=મળા (પેશ્મી સળી).

માલફરમેશન=જન્મ ખોડ.

મેડીકલ પ્રીવીલેન્ડ=ડાકટરી હક.

મેમ્બ્રેન=આવરણ કે ઢાંકણ.

મ્યુક્સ=સ્તેષ્મા.

„ મેમ્બ્રેન=સ્તેષ્માવરણ.

લાઇકર એમની આપ=ગર્ભાશયમાંના જે પ્રવાહિમાં બચ્ચું તરતું રહે છે તે.

લીલગ્રામું=મુઠ મારથી થતી લોહીની

ટેફ.

લિન્સીડ=અળસી.

લેરીઝ=નળગોટો.

લેટરલ=બાજુનું.

લિફ્ટેટિક=એડ=લિફ્ટ ઉપજ કરનાર ગાંઠ.

લિફ્=લીફ નળીમાંનું રંગ રહિત પ્રવાહિ.

લિગેચર=દોરકું.

લેસરેશન=છોલાઇ બચું તે.

લેબીઆ મેજેરા=યોની શુર ઓછ.

„ માઇનોરા=યોની લઘુ ઓછ.

લેન્સ=Lens.

લેનસેટ=ચપ્પુ.

લેસર કરવેચર=નાનો વાંક (હોનરીનો).

લોખ્યુલ=ફેફસાનો ભાગ.

લર્ટીફલ કોલમ=ખરડાની કરોડ.

વાસાડેફરેન્સીઆ=વીર્યનળ.

વિરસ=ઝેર.

વિસેરા=મર્મસ્થાન; જેમકે કલેજનું.

વીનીકેવી=શરીરનું લોહી હૃદયના જમણા ઉપલા ખંડમાં લઈ જનારી શીરાઓ.

વેપર=વાયુ.

વેન્ટ્રીકલ્સ=હૃદયના નીચલા બે ખંડ.

વેસીક્યુલી સેમીનેલીસ=વીર્યાશય.

વેસીકલસ=પોટા.

વેન=શીરા.

શામક=શાંતી કરનાર.

સ્તેષ્મા પડ=માહેલી સપાટી.

શે'કર=ટાંકીથી ઈન્દ્રિય પર ચતું ફેલ.

સ્ટેપ-ફાઇર=ઓરમાઇ બાપ.

સરફેસ=સપાટી.

સરવિઠસ=ગરબન.

સરવાઈકલવરટીથીંંગરજનના
મથુકા.

સંચારી=વારસામાં જતરે તે.

રટમક પંપ=હોઝરીમાંથી ઝેર કાઢી
લેવાની નળી.

રકીરસ=એકે જાતનું અણુદ (વડ).

રટેયોરકોપ=છાતી તપાસવાની નળી.

સાઇનસીસ=મગજની શીરા.

રપાઇનસ મોસેસ=ખરડાની કરોડના
મથુકાનો ટેકરો.

રપાઇનલ કોર્ડ=કરોડ રજગુ.

સીંકપી=મૂંઠા.

રટ્રોપે=લગમની ટપટપી.

રકાઇપ=માયાની ખોપરીની ચામડી.

સાંકીડ=સોડાની સળી.

સેપ્ટીસીમીઆ=પરવાળા બાગમાંથી

ઝેરનું રક્તમાં મિશ્રણ થવાથી

ઉત્પન્ન થતો તાવ.

સેક્સ=પોટલ

સીરમ=સોહીમાંનો પ્રવાહિ પદાર્થ.

સુપ્રારીનલ કેપ્સ્યુલ=ચુડાનો કામ

સેમીકુનર. મેગલીઆ=સિંપેથેટિક

તંતુનો ભાગ.

રકોટમ=વૃષણ કોથળી.

સ્યર્સ=ખોપરીનાં હાડકાંના સાંધા

હાઈપોડરમિક રીરીંગ=ચામડીમાં

દવા દાખલ કરવાની પીચકારી.

હાઇડ્રોફીઆ=હડકવા.

હાઇપોરપેરીઆઝ=શિસ્તમણિથી પ્રજે

દ્વર શિસ્તના નીચલા ભાગમાં થત

માર્ગના વીંધનું હોયું.

હેમીપ્લીઝઆ=લકવેલ પક્ષપાત.

હીમાગ્નેથીન=સોહીના લાલ રંગ

કણનો લોહમય ભાગ.

હીઅરસે એવીડન્સ=સાંભળેલી

હકીકત.

હોબક=વરમ ઉત્પન્ન કરનાર.

ઝેરના વર્ગ.

(Classification Of Poisons.)

(૧) (વાહક ઝેર:—ગંધકનો તેજાળ—સુરાખારનો તેજાળ—
નવસાગરનો તેજાળ—ઓગાલીક આસીડ—આલ્કીક (પેટાશ સોડા,
ઓમોનીઆ).

(૨) નોન મિટાલિક ક્ષોમક ઝેર:—ફાસ્ફરસ—આમોફીન—પો-
રીક આસીડ—એસેટિક આસીડ—ટારટેરીક આસીડ—ડોરીન.

(૩) ઘાતુમય ક્ષોમક ઝેર:—સોમલ તથા તેની બનાવટો જેવી
કે હડતાળ (પીળી તથા લાલ), એમેરોલ્ડ—ગ્રીન અથવા શીલ્સ ગ્રીન,
શાગિલસં સોલ્યુશન, આરસેનીકલ વેપર—પારો તથા તેની બનાવટો જેવી
કે રસકપૂર, કેલોમેલ, સેફ્ટી, વાહીટ, ગ્રેસીપીટ્ટ, હીંગ્ગોલ, ટંરબિય મિ-
નરલ, નાઇટ્રેટ ઓફ મરક્યુરી, બાર્થ સાઈનાઇટ ઓફ મરક્યુરી, સીસું
અને તેની બનાવટો જેવી કે એસીટ્ટ ઓફ લેડ, કારબોનેટ ઓફ લેડ
(વાહીટ લેડ), તાંબુ અને તેની બનાવટો જેવી કે ગંગાલ, મોરથુયુ.
એન્ટીમની અને તેની બનાવટો જેવી કે ટારટર ઇમેટિક, કલોરાઇડ ઓફ
એન્ટીમની અથવા બટર ઓફ એન્ટીમની.—ઝિંક (જસત) અને તેની
બનાવટો જેવી કે સલ્ફેટ ઓફ ઝિંક, કલોરાઇડ ઓફ ઝિંક—લોડું અને
તેની બનાવટો જેવી કે હીરાકસી અને લોડાનો અરક—બિસ્મથ અને
તેની બનાવટો જેવી કે સબનાઇટ્રેટ ઓફ બિસ્મથ—કોમ્પાઇઝ અને તેની
બનાવટો જેવી કે ન્યુટ્રલ કોમેટ અને બાર્થ કોમેટ—આલ્કલાઇન અર્થસ.

(૪) ઘનરૂપાતિ ક્ષોમક ઝેર:—ચિત્રક (લાલ, ઠાણું અને
ઘાણું)—બીલામો અને તેનું તેલ—ગલપ—એળીઓ—ઈદ્રવરણું—દેવચી (ગેમ
બોન)—સ્કેમની—એરંડી—નેપાળો અથવા જમાલ ગોટો અને તેનું તેલ—
હલાદીરીઅમ—અળવી—સેવીન—એરગટ. (છેલ્લાં બેથી મર્બપાત થાય)
—ચોર—કોક્કમીકમ—ટરપેનટાઇન.

(૫) પ્રાણીજ ઝેર—કેનથરાઇડીક; રોગી તથા સડેલું માંસ; વાહી,
કાનખજુરો, સર્પ, કરોળીઓ, મધમાખી, જમરો, ઇ. જાનવરોનો દંશ;
ઝેરી માછલીનો ખોરાક; સોસેન્ટું ઝેર; ઝેરી ફૂલ કે પનીરનો ખોરાક;
પેરાસાઇડસ.

(૬) નિદ્રાજનક ઝેર—અરીષ્ટુ અને તેની બનાવટો જેવી કે

મોરશાધન; કોડીન; ક્લોરોડાઇન; ડાવસે પાછીડર; નીપેન્થી; બાટલીઝ સોલ્યુશન અથવા લાઇકર ઓપાઇ સેડેટિવા; લોઢનમ અથવા ટિંચુરા ઓપાઇ; પેરાગોરીક અથવા ટિંચર કેમરર કો; લીરોઇન; પલ્વીસ ઓપાઇ કો; પિલ ઇપીકેક કમ સિલા; પિલ સેપોનિસકો; પિલ પ્લંબાઇ કમ ઓપીઓ; સેપોઝીટોરીઆ પ્લંબાઇ કો; પલ્વીસ ક્રીટા આરોમેટિક કમ ઓપીઓ; એમપ્લાર્ટમ ઓપાઇ; અંગમેન્ટમ ગાલ કમ ઓપીઓ; એક્ટ્રાક્ટમ ઓપાઇ લિક્વીડા; લિનીમેન્ટમ ઓપાઇ; એમેનાએટડ ટિંચર ઓફ ઓપીઅમ; વાઇનમ ઓપાઇ; પલ્વીસ કાઇનોકો.

(૭) પ્રલાયક ફેર—બેલાડોના અને તેની બનાવટો જેવી કે ટિંચર બેલાડોના એમ્પ્લાર્ટમ બેલાડોના; અંગમેન્ટમ બેલાડોના. (બેલાડોનાના સત્ત્વને એટ્રોપાઇન કહે છે. એની બૂકીનું પાણી કરી આંખમાં નખાય છે તેમજ એનો મલમ બને છે).—ધતુરા અને તેની બનાવટો જેવી કે ટિંચુરા સ્ટ્રેમોનીઆઈ; એક્ટ્રાક્ટમ સ્ટ્રેમોનીઆઈ—હાપેસ્થામસ (ખોરાસાની અજમો) અને તેની બનાવટો જેવી કે ટિંચર તથા એક્ટ્રાક્ટ—કપૂર—સેનટોનાઈન—ભાંગ અને તેની બનાવટો જેવી કે ટિંચર અને એક્ટ્રાક્ટ—કાકભારી—બેહેડા—કાદરા—ઝેરી ફંગાઇ. (Fungus).

(૮) માદક ફેર—આલ્કહેલ (દારૂનું સત્ત્વ)—ઇથર—ક્લોરોફોર્મ—ક્લોરલ હાઈડ્રેટ—શીનાસીટીન—સલ્ફેનલ—કારબોલિક—આસીડ—નાઇટ્રોબેન્ઝીસરીન—પેટ્રોલીઅમ—નાઇટ્રોબેનઝોલ—એનીલાઇન—નેપ્થા—ઇયુરક ઓઇલ—ક્રીઆઓઇ—બેનઝોલ—

(૯) ફરોડ રજ્જુ પર અસર કરનારાં (અંગ ગૃહ ઉત્પાદક) ફેર—કોકેન—ઝેરકોચલુ—સ્ટ્રીચનાઇન—શુશીન—જેલસેમીનમ.

(૧૦) ગ્લાની ઉત્પન્ન કરનારાં ફેર—ડિજીટેલીસ અને તેની બનાવટો જેવી કે ટિંચર ડિજીટેલીસ, પલ્વીસ ડિજીટેલીસ.—કોનાપમ અને તેની બનાવટો જેવી કે સક્કસ, ટિંચર, અને એક્ટ્રાક્ટ—કાલામારબીન—ટોબેકો (તમાકુ—*Loobelia*) અને તેની બનાવટો જેવી કે ટિંચર લોબેલીઆ ઇથીરીએલીસ.—હાઇડ્રેસ્થાનિક આસીડ (ધુસીક આસીડ) અને તેની બનાવટો સાઈનાઇડ ઓફ પોટાશીઅમ તથા સાઈનાઇડ ઓફ મરક્યુરી—કડવી જાતમ—એકોનાઇટ (વજનામ) અને તેની બનાવટો જેવી કે એકોનીટીન, એક્ટ્રાક્ટમ એકોનાઇટ, ટિંચુરા એકોનાઇટી—કબ્જેર (એલીઆન્ટર).

(૧૧) શ્વાસાવરોધક દ્વેર—કાર્બોનિક આસીડ ગેસ-કાર્બોનિક ઓક્સાઇડ ગેસ-સલ્ફ્યુરેટેડ હાઇડ્રોજન ગેસ-કોલ ગેસ-નાઇટ્રસ ઓક્સાઇડ ગેસ-ગુઅર ગેસ-કાર્બ્યુરેટેડ હાઇડ્રોજન ગેસ.

(૧૨) પાંચ્રિક દ્વામક દ્વેર—કાચનો બૂકો-હીરાની બસમ-વનસ્પતિ તથા પ્રાણીના વાળ-ટાંચણી-સોલ-સ્પેન્જ-બોર્ડ લિંગ વોટર (બકળતું પાણી).

ટોમેન્સ (Ptomaines)—મેત પછી પ્રાણીના (animal) પદાર્થ સડવાથી પેદા થતા આલ્કલોઇડને ટોમેન્સ કહે છે. એ શુદ્ધમાં એકોનીટ્રીન, મોરશાઈન. વીરેટ્રીન, ઈન્ વનસ્પતિ આલ્કલોઇડને મળતા આવે છે. આ જગોએ આનું બધાન લખવાનું કારણ એકે ક્યારેક તહેા-મતદારના વક્રીલ તરફથી બધાવમાં કહેવામાં આવે છે કે, રસાયણી પ્રયોગથી, લાસની હોજરીમાંના દ્રવ્યમાંથી મળી આવેલો ' આલ્કલોઇડ ' (વેજીટેબલ આલ્કલોઇડ) જીવતિ સ્થિતિમાં ખવાડેલો પદાર્થ નથી, પણ મેત પછી લાસ સડવાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણીના (animal) ' આલ્કલોઇડ ' છે. આવો બધાવ થાય તો તેનો રદીઓ અપાયે તેવું કશું સાધન નથી. ટોમેન્સ બગડેલાં માંસમાં તથા સોસેજસ (sausages) માં જોવામાં આવે છે, અને સડતા મૂત્રમાંથી પણ મળી આવે છે. લેમ-સનના કેસમાં વજનાગથી મેત થમું હતું છતાં તહેામતદારના વક્રીલે એ-ટલે તેના વક્રીલે મેત પછી ઉત્પન્ન થતા ' ટોમેન્સ ' છે અને જીવતે અપાએલ વજનાગ નથી એવો બધાવ દીધા હતો.

લેમસન્સ કેસ.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં પર્સી માલકમ જ્નેન નામના ડોક્ટરને વજનાગ આપી મારી નાંખવાનું આજ ડોક્ટર લેમસન પર મૂકવામાં આવ્યું હતું. મરનારે ડોક્ટરે ડોક્ટર લેમસનનો શાળો થતો હતો. એના મરણ-થી લેમસનની સ્ત્રીને ૧૫૦૦) પંદરસે પૌંડનો વારસો મળે તેમ હતું. સને ૧૮૮૦ ના નવેમ્બરમાં ૨ જે એન એકોનીટ્રીન ડોક્ટર લેમ-સને ખરીદ કીધું, અને યોગ રોજકેડે નિશાળમાં જઈને એ ડોક્ટરના હેડ મારતરની રૂબરૂ તેને ખવડાવ્યું. વીસ મિનીટ લગી ઓરડામાં યોમીને તે જતો રહ્યો. પંદર મિનીટ પછી ચિન્હો શરૂ થવાં. પેટમાં વેદના થવા સાથે તરતજ નેસથી ઉલટી થવા લાગી, ગળું સંકોચાવા લાગ્યું, અને કાંઈ પણ ગળી ન શકાયું. પછાડ મારવા લાગ્યો. મેત કે જ, ઝેર ખાધા

(૩) જલમનો ફેલાવ.—સ્વહત્યાત્મક જખમ ઉડા-ને વિશાળ નથી હોતા: ગરદનના સ્વહત્યાત્મક જખમ ઉડા-તથા વિશાળ હોય છે. પેટ કે છાતીના ઉડા ને વિશાળ જખમ પરહત્યાત્મક જ હોય એમ ન સમજવું: કેમકે એવા જખમ ગાંડા માણસો પોતાને હાથે પણ કરે છે. સ્વહત્યાના ગરદનના જખમમાં ગરદનની બધી લોહીની નળીઓ કપાઈને બરડાની કરોડ ખુશી થાય નહીં, તોપણ સ્વહત્યાનો એક કેસ ડોક્ટર ટેલરે આપેલ છે, જેમાં સ્વહત્યા કરનારે ગરદનના બધા રતાયુ, શ્વાસનળી, ગળું કાપી નાંખ્યાં હતાં; એટલું જ નહીં પણ ન્યુચ્યુલર નામની શીરા, બંને કરોડિય-ધમનીઓ પણ કાપી નાંખી હતી, તથા બરડાની કરોડનાં આગલાં બંધન (ligaments) ને પણ ઇગ્ન કીધી હતી.

(૪) જલમની દિશા.—સ્વહત્યાના કેસમાં જખમની દિશા ડા-બીથી જમણી હોય છે. ડાબો હાથ ચાલતો હોય તો એથી ઉલટી હોય છે, શરીરના માથાના ભાગના જખમ ઉપરથી નીચે હોય છે, અને હેઠ્ઠા ભાગના નીચેથી ઉપર હોય છે. ખૂનીનો જમણો હાથ ચાલતો હોય અને તે સામે ઉભી થા કરે તો જખમની દિશા જમણીથી ડાબી હોય; પણ જો તે પાછળથી ગરદનના આગલા ભાગપર થા કરે તો જખમની દિશા ડાબીથી જમણી હોય. મોઢાયલા તથા પિરદલના સ્વહત્યાત્મક જખમ જમણીથી ડાબા હોય છે. ગરદનના ધારવાળા હથીઆરના સ્વહત્યાત્મક જખમ ડાબાથી જમણા હોય છે; તોપણ વખતે એથી ઉલટી દિશાના પણ હોય છે.

(૫) જલમની સંખ્યા.—પ્રાણનાશક (Mortal) જખમ એક કરતાં વધારે હોય તો પરહત્યાત્મક હોવા નોંધવું; વખતે તે સ્વહત્યાત્મક પણ હોય છે. રૂઆનમાં એક માણસ છાતીમાં પિરદલ માર્યા પછી, યોડેક છોટી બીજી પિરદલ લાવીને પ્રાણનાશક બીજો જખમ કીધા બાદ મરણ પામ્યો હતો. વોટસને આપઘાત કરનારના બદનપર દસ જખમો નોંધા હતા.

(૬) મુહવાનું ચ્ચલ. બોરડામાં જખમી માણસ હોય અને બારણું અંદરથી બંધ કીધેલું હોય તો સ્વહત્યાનું અનુમાન થાય છે. પડો-સમાં હથીઆર પડેલું ન હોય તો ખૂનનું અને પડેલું હોય તો આપઘાતનું અનુમાન થાય છે. મુહવાના બદનપર પ્રાણનાશક જખમ હોય, તેના બંદન-પરના તથા જમીનપરના લોહીના ડાબા પોઈ નાંખેલા હોય, તે ટાંકેલું હોય, જે સ્થિતિમાં તે પડેલું હોય તે સ્થિતિ મોતના દારણને મગતી ન આવતી હોય તથા તેનાપર બીજી ઇગ્ન હોય તો ખૂનનું અનુમાન થાય છે.

આસપાસની હકીકતપરથી તપાસ. Circumstantial Evidence મુદ્દાની સ્થિતિ; ચપ્પુ તથા બંદુક જે ઠેકાણે પડેલાં હોય તેમ તથા ઠેકાણે અંતર; મુદ્દા કે માણસનાં લંગડાં, બીજી ચીજ, તથા શરીરપર લોહાનાં ઇશ કે જખમનું હોય; વગેરે બાબતોપર લક્ષ દીધાથી કેસ સંબંધી અનુમાન થઈ શકે છે.

મુદ્દાની સ્થિતિ.—સ્થિતિપરથી સ્વહત્યા કે ખૂન જાણી શકાય છે. શરીરની ગરંભી, સ્નાયુ સંક્રોચન (સાઈગર મોરટિસ), તથા સડા પરથી મોતના વખતનું અનુમાન થઈ શકે છે.

હથીઆરનું સ્થાન—સ્વહત્યાના કે અકસ્માતના કેસમાં હથીઆર મુદ્દાની પડોસમાં પડેલું હોય છે. પરહત્યાના કેસમાં તે પડોસમાં હોતું નથી, પણ દૂર ફેંકી દીધેલું કે સંતાડી મૂકેલું હોય છે. મુદ્દાના બદનપર પ્રાણનાશક જખમ હોય (ગરદન કપાયલી હોય, છાતીમાં બોકાયલો જખમ હોય, માથાનો અસ્થિભંગ હોય) અને હથીઆર નજીક ન હોય તો ખૂનનું અનુમાન થાય છે. મુદ્દાના હાથમાંનું હથીઆર (પિસ્ટલ કે ચપ્પુ) સહેલાઈથી ઠાઠી શકાય તો ખૂનનું અને જોરથી ઠાઠી શકાય તો આપઘાતનું અનુમાન થાય છે.

લોહીના હાથ—મુદ્દાના બદન પરના, કપડાપરના, તથા પડોસના લોહીના ડાઘની આરીક પરીક્ષા કરવી જોઈએ. મુદ્દાની ગરદન કપાયલી હોય અને તેના ડાબા હાથપર ડાબા હાથનાં આંગળાંથી ચથેલાં લોહીનાં નિશાન હોય તો ખૂનનું અનુમાન થાય છે. એક સ્ત્રીની લાસ સીડી નીચે પડેલી હતી, અને તેના માથાના હાડકામાં અસ્થિભંગ (ફ્રેક્ચર) હતો. તેના ધણીએ કહ્યું કે, સીડીપરથી નીચે ઉતરતાં ઓચિંતી પડી ગઈ હતી અને ઈજા થઈ હતી. અસ્થિભંગ એવો હતો કે જે અકસ્માતથી થઈ શકે; પણ તેની સાથે બદનની ટેમપરલ ધમની (આરટરી Artery) નો જખમ હતો કે જે સીડીપરથી ઉતરતાં પડવાથી થાય નહીં. વળી, સીડીના ઉપલા ભાગની દિવાલપર તૂટેલી ધમનીમાંથી નીકળેલાં લોહીનાં છાંટણાં (spirts) હતાં તેથી એમ અનુમાન થવું કે અકસ્માત નથી થયો, પણ સીડીના ઉપલા ભાગપર ઈજા કીધા બાદ સીડીપરથી નીચલી મેર ગળાગળ વવામાં આવી હતી અગર તે આપો આપ ગળાડી પડી હતી—ટેલર.

જખમમાંથી લોહી કેવી રીતે વહી નીકળેલું છે તે પણ જોવું જોઈએ.

લોહી બદનના માથલા ભાગપરથી નીચલા ભાગપર વહી નીકળ્યું હોય તે
 જખમ થતી વેળા માણસ ઉભી સ્થિતિમાં હોવો જોઈએ. સૂતેલી હાલતમાં
 જખમ થયો હોય તો, લોહી પરભાઈ જમીનપર વહી જઈ હોવાથી, બદન
 પર લોહીના ડાઘ જોવામાં ન આવે: અને કદાચ જોવામાં આવે તોપણ
 નહવા—થોડા—હોય. હાથપરની ઈર્મિ ખારીકિથી જોવી જોઈએ, કેમકે
 તેથી આપઘાત કે ખૂનનું અનુમાન થઈ શકે છે. મરનારના હાંથનાં આંગળાં
 માંહેલી કોર ધારવાળા દથીઆરથી કપાયલાં હોય તો જગ્યાવ કરતાં ઈર્મિ
 થવાનું અનુમાન થાય છે, અને તેથી ખૂન થવાની ખાત્રી થાય છે. બહુજ
 સતતઆવ થાય તેવો જખમ બદનપર હોય છતાં પડોસમાં કે કપડાંપર લો-
 હીના ડાઘ ન હોય તો ગળે ટૂંપો દબને કે ગુંગળાવીને મારી નાંખ્યા બાદ
 ઈર્મિ કરવાનું અનુમાન થાય છે. સુડદાની પડોસના લોહીમાં દોઢ માણસનું
 પગલું જોવામાં આવે તો, તહોમતદારનું છે કે નહીં તેની ખાત્રી કરવા
 માટે, તહોમતદારનો પગ એ પગલાપર રખાવવો ન જોઈએ, પણ બીજી
 જગ્યાએ લોહી હોય તેમાં પગ મૂકાવી સરખામણી કરવી જોઈએ.

છપાઈ બહાર પડેલ છે.

મરણોત્તર પરીક્ષા.

મૂળ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૦-૧૨

આની અંદર કેટલાં હયાતોની ખપતી પડે છે; પોસ્ટ-મોરટેમ જેવેના કઈ બાબતોએ જાણવું; પોસ્ટ-મોરટેમ જેવો બહારલી પરીક્ષા કઈ જરૂર; કેવી રીતે અને કેવે ક્રમે પોસ્ટ-મોરટેમ કરવું, તથા શીશી બાળકોમાં કરવી એ વિસ્તારથી આપેલ છે.

છપાઈ બહાર પડેલ છે.

સ્ત્રીપુરુષમાં નપુંસકપણું.

મૂળ કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૦-૧૨

અ. પુરુષમાં નપુંસકપણું:—(૧) સ્ત્રીસંગ ઇચ્છાનો અભાવ. (૨) નેત્રિયનું નાશ ન થવું. (૩) સંભોગ વેળા આનંદની લાગણી ન થવી. વીર્યનું સ્ખલિત ન થવું. (૪) ઉપચાર.

વ. સ્ત્રીમાં નપુંસકપણું:—(૧) પુરુષ સંગ ઇચ્છાનો અભાવ. (૨) સંગ ન થઈ શકવાના કારણો. (૩) સ્પર્શસહ્યો યોની. (૪) સંભોગ વેળા નંદની લાગણી ન થવી. (૫) ઉપચાર.

મણીશંકર ગાકળજી હાથી.

કચ્છ-નવીઆ કિરે-સરીના ડાંગર